

Keel ja Kirjandus

4

2026

KRISTI VIIDING, VIKTORS DĀBOLIŅŠ
**Liivi- ja Kuramaa aadlike enesekuvand
pilkeluules**

PILLERIIN PUHLOV
Eesti uuemast erootikakirjandusest

MAIRE RAADIK, ÜLLE VIKS, INDREK HEIN,
JELENA KALLAS
Vormimoodustuse probleemkohti

**Vestlus elukutselise rahvuslase ja relativistliku
platoonimese AARE PILVEGA**

ARNE MERILAI
Juhan Liivi meetodist

KOLLEGIUM

Epp Annus, Rogier Blokland, Cornelius Hasselblatt, Tiit Hennoste, Eda Kalmre, Mart Kuldkepp, Johanna Laakso, Margit Langemets, Helle Metslang, Sirje Olesk, Karl Pajusalu, Peeter Päll, Raimo Raag, Jaan Undusk, Ülo Valk, Mart Velsker, Märt Väljataga, Haldur Õim

TOIMETUS

Peatoimetaja **Johanna Ross**, johanna@keeljakirjandus.ee
Keeleteadus **Johanna Kiik**, johanna.kiik@keeljakirjandus.ee
Kirjandusteadus **Brita Melts**, brita@keeljakirjandus.ee
Kultuurilugu, folkloristika **Ott Heinapuu**, ott@keeljakirjandus.ee
Tegevtoimetaja **Tiina Hallik**, tiina@keeljakirjandus.ee
Tehniline toimetaja **Astrid Värv**, astrid@keeljakirjandus.ee

Toimetuse

address: **Harju 1, 10146 Tallinn**
e-post: **kk@keeljakirjandus.ee**

www.keeljakirjandus.ee

Keelt ja Kirjandust on võimalik tellida
Express Posti kaudu telefonil 6177 717
või võrguaadressil **https://tellimine.ee**
Värsket üksiknumbrit saab posti teel osta
Lehepunkti kaudu võrguaadressil **https://sirvi.eu**

Ajakiri kuulub avatud juurdepääsuga teadusajakirjade registrisse
Directory of Open Access Journals (DOAJ), Euroopa Teadusfondi ja
Norra Teadusandmete Keskuse registrisse ERIH PLUS, andmebaasidesse
EBSCO, Linguistics & Language Behavior Abstracts (LLBA, ProQuest),
MLA International Bibliography (Modern Language Association),
Scopus (Elsevier) ja Ulrich's Periodicals Directory, digitaalarhiividesse
CEEOL (Central and Eastern European Online Library) ja DIGAR (Eesti
Rahvusraamatukogu) ning Alalise Rahvusvahelise Lingvistide Komitee
valikbibliograafiasse „Linguistic Bibliography“.

Ajakiri ilmub Eesti riigi toetusel.
Trükk: Trükikoda Pakett, Laki 17, 12915 Tallinn.
Kujundanud Kalle Toompere
Resümeeid tõlkinud Helen Pruul

© Keel ja Kirjandus®, SA Kultuurileht

ISSN 0131-1441
e-ISSN 2346-6014
DOI 10.54013/kk1958

Keel ja Kirjandus

EESTI TEADUSTE
AKADEEMIA JA
EESTI KIRJANIKE LIIDU
AJAKIRI

LXIX AASTAKÄIK

4
2026

SISUKORD

ARTIKLID

- KRISTI VIIDING, VIKTORS DĀBOLIŅŠ. **Liivi- ja Kuramaa aadlike kirjanduslik enesekuvand XVII sajandi pilkeluules** 275
- PILLERIIN PUHLOV. **Muutuv seksuaalsus ja selle kujutamisiisid eesti erootilises nüüdisproosas** 292
- MAIRE RAADIK, ÜLLE VIKS, INDREK HEIN, JELENA KALLAS. **Probleemkohti tänapäeva eesti keele vormimoodustuses** 310

SÕNA

- LEMBIT VABA. **tüssama** 329

INTERVJUU

- JOHANNA ROSS. **Elukutseline rahvuslane ja relativistlik platoonimene. Vestlus Aare Pilvega** 334

MISTSELLE

- ARNE MERILAI. **Modernsest helinast. Juhan Liivi meetod** 340

RAAMATUID

- PAAVO MATSIN. **„Valu alkeemia“** 346
- SIRJE OLESK. **Uus vaade Juhan Liivi loomingule** 349
- AADO LINTROP. **Üks hea ja tänapäevane mansi keele õpik** 351
- EKATERINA VELMEZOVA. **Kass maja peremees, vasikale kohvi, kuid vanapaganale mitte tilkagi vett** 353
- HANNA-ILONA HÄRMÄVAARA. **Kuidas tõhustada suhtlust hädaabikõnedes?** 356
- LIISI PIITS. **Sugu tekstides ja tajus** 359

RINGVAADE

- ENE-REET SOOVIK. **Tõlkes sündinud ehk õpetlik väljanäitus sellest, kuidas tõlketeos maarahva sekka tuli ja kuidas tema käsi seal käinud** 363
- Lühikroonika** 366
- Kaitstud doktoritööd** 367

CONTENTS

ARTICLES

- KRISTI VIIDING, VIKTORS DĀBOLIŅŠ. **The identity of Livonian and Courlandian nobility in 17th-century satirical poetry** 275
- PILLERIIN PUHLOV. **Changing sexuality and its modes of representation in contemporary Estonian erotic prose** 292
- MAIRE RAADIK, ÜLLE VIKS, INDREK HEIN, JELENA KALLAS. **Issues in Modern Estonian morphology** 310

WORDS

- LEMBIT VABA. **tüssama** 329

INTERVIEW

- JOHANNA ROSS. **A professional nationalist and a relativistic plateau person: In conversation with Aare Piltv** 334

MISCELLANEA

- ARNE MERILAI. **A modern resonance: On Juhan Liiv's method** 340

BOOKS

- PAAVO MATSIN. **"The alchemy of pain"** (Hasso Krull. Hämaruse meelespea. Kirjastus Kaksikhammas, 2025) 346
- SIRJE OLESK. **A new perspective on Juhan Liiv's work** (Tanar Kirs. Juhan Liiv kirjanduslikus traditsioonis. (Dissertationes litterarum et contemplationis comparativae Universitatis Tartuensis 28.) Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2025) 349
- AADO LINTROP. **A good and modern Mansi language textbook** (Susanna Virtanen, Csilla Horváth, Tamara Мерова. Лылың латың. Mansi textbook for beginners. (Aruneuvoja suomalais-ugrialaisten kielten opintoja varten. Hilfsmittel für das Studium der finnisch-ugrischen Sprachen XX.) Helsinki: Finno-Ugrian Society, 2025) 351
- EKATERINA VELMEZOVA. **Master cat, coffee for the calf, but not a drop of water for the Old Devil** (Irina Külmoja, Jelisaveta Kostandi, Oksana Palikova, Valentina Štšadneva. Eesti vanausuliste pärimuskultuuri leksikon. I kd. Kodu ja kodumajapidamine. Лексикон традиционной культуры староверов Эстонии. Т. I. Дом и домашнее хозяйство. Translated by Sirje Kupp-Sazonov, Irina Külmoja. [Tallinn:] Postimees, 2025) 353
- HANNA-ILONA HÄRMÄVAARA. **How to improve communication in emergency calls?** (Piret Upser. Eesti hädaabikõned: tüübid, teemad ja suhtlusprobleemid. (Dissertationes philologiae estonicae Universitatis Tartuensis 54.) Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2025) 356
- LIISI PIITS. **Gender in texts and perception** (Elisabeth Kaukonen. Revealing the Gender in the Genderless. Estonian Gender-Marked Vocabulary and its Perceptions. (Dissertationes philologiae estonicae Universitatis Tartuensis 55.) Tartu: University of Tartu Press, 2025) 359

REVIEW

- ENE-REET SOOVIK. **Born in translation, or an instructive exhibition on how translated literature reached the common folk and what became of it** (Tölkes sündinud: Eesti kultuuri ajalugu tõlkekirjanduse peeglis (1525–2025). Tallinna Ülikooli akadeemiline raamatukogu. 30. IX 2025 – 14. III 2026) 363
- Short chronicles** 366
- Defended doctoral theses** 367

Liivi- ja Kuramaa aadlike kirjanduslik enesekuvand XVII sajandi pilkeluules

KRISTI VIIDING, VIKTORS DĀBOLIŅŠ

1561. aastal kaotas Vana-Liivimaa iseseisvuse: senised alad jagati Rootsi, Taani ja Poola-Leedu riigi vahel, praegusel Läti alal moodustati Poola vasallriigina Kuramaa hertsogiriik, mille esimeseks hertsogiks sai 1562. aastal viimane Liivi ordu meister Gotthard Kettler (1517–1587). Vana-Liivimaad valitsenud aadlieliit pidi ühiskondliku juhtpositsiooni asemel kohanduma uute ja aeg-ajalt vahetuvate maaisandatega, kelle õukonnad asusid küll kaugel Stockholmis, Kopenhaagenis, Krakówis, Vilniuses ja Varssavis, ent keda kohapeal esindasid asehaldurid ja muud ametnikud.¹ Uued maaisandad alustasid eliidi laiendamist ka madalamate seisuste esindajate, ametnike ja literaatide aadeldamisega: XVI sajandi teisel poolel ja XVII sajandi algul aktiivsemalt Poola-Leedu võimu alla läinud Liivimaal,² XVII sajandi keskpaigast pärast kuninganna Kristiina võimuletulekut kogu Rootsi võimu alla kuulunud Eesti- ja Liivimaal. Uus teenistus- ja haridusaadel, hariduselt juristid, harvem arstid või teoloogid, jätkas aadeldamise järel enamjaolt oma erialast tööd, kuid haldas selle kõrval ka läänistatud valdusi. Mõnigi uusaadlik, veel sagedamini aga nende järeltulijad segunesid alates XVII sajandi teisest poolest abielu teel kohaliku põlisaadliga.

Need poliitilised muutused esitasid põlise baltisaksa aadli identiteedile väljakutse: kuidas oma ammust elitaarset ja korporatiivset enesekuvandit kaitsta ja säilitada? Kas ja kuivõrd oleks võimalik seda ümber kujundada kirjanduslikul moel? Kui jah, siis kas teha seda pigem oma seisuse liikmete identiteedi tugevdamisega või eliidi uutele osadele vastandudes ja neid kritiseerides? Milliseid väljendusvahendeid selleks kasutada? Kas identiteeti peaks kaitsma ja kujundama regionaalselt või rahvusvaheliselt?

Järgnevalt analüüsime XVII sajandi Eesti- ja Liivimaa põlisaadli identiteeti ühe valitud žanri – pilkeluule – põhjal, kaasates lisaks värss-satiiridele lühikesed puanteeritud epigrammid ja sonetid. Valiku esmapõhjuseks on nende žanride omandus reageerida kiiresti ja jõuliselt ühiskonna sündmustele, sealhulgas identiteedikriisidele, ning tuua probleemid eriti eredalt esile. Teiseks olid pilkeluuletused enne XVI sajandi keskpaika Liivimaal nii rahvakeelse kui ka humanistliku kirjanduse üks lemmikžanre, ehkki naerualuseks oli siis ilmalik ja vaimulik eliit ehk aadlikud ja kõrged vaimulikud ise, autoriks aga anonüümsed, vaid üksikjuhtudel nimepidi

¹ Perioodi ajaloolise konteksti kohta vt Brüggemann jt 2021.

² Barbara Trelińska (2001) andmeil aadeldati Poola võimuperioodi jooksul (aastatel 1561–1621/1625) Liivimaal 27 inimest, kuid sellest nimistust puudub näiteks Kuramaa hertsogi ihuarst ja Riia linnaarst Zacharias Stopius, kelle Poola kuningas aadeldas 1570. aastal.

tuntud kohalikud literaadid.³ Seevastu XVII sajandi pilkeluule, eriti värss-satiirid, on kirjutatud kohaliku aadli vaadete esindamiseks, kas siis pärusaadlike poolt või nimel või ka uusaadlike poolt, mis lubab identiteedi kujutamise küsimusele läheneda ka kirjandusloolisest aspektist: kuidas võttis põlisaadel oma huvide kaitseks üle ühe literaatidele tüüpilise žanri?

1. Kuramaa aadliidentiteet suhetes hertsogitest maahärrade ja Poola kuningaga aastatel 1615–1616

XVII sajandi algul laastas Liivi- ja Kuramaad Poola-Leedu ja Rootsi vaheline sõda ülemvõimu pärast Läänemere idakaldal. Lisaks majandus- ja humanitaarkriisile küpses sõja ajal Kuramaal ka kohalik võimukriis: Kuramaa hertsogid Friedrich (1569–1642) ja Wilhelm (1574–1640) püüdsid kehtestada ülejäänud aadli üle absolutistlikku võimu. Olukord pingestus aastatel 1615–1616 niivõrd, et kui Kuramaa aadliopositsioon pöördus toetuse saamiseks Poola kuninga poole, lasid hertsogid 1615. aasta augustis kohaliku aadliopositsiooni juhid vennad Magnus (1569–1615) ja Gotthard Nolde (1557–1615) hukata. Wilhelm, noorem hertsogeist, jättis 1616. aasta kevadel ilmumata ka Varssavisse kohtuistungile, mistõttu kuningas Sigismund III võttis temalt 4. mail 1616 nii hertsogitiitli kui ka vara ja pagendas ta. Kuramaad jäi valitsema hertsog Friedrich ning 1620. aastal vormus aadliopositsiooni liikmeist Kuramaa rüütelkond.⁴

Lisaks ametlikele raportitele jäädvustati võimukriis ka 539 värssi pikkuses saksa-keelses satiiris „Kahekõne ehk vestlus preislase ja vaga liivimaalase vahel Kuramaa praeguse olukorra kohta, kirjutatud ja koostanud suursugune isand, Kaldi päris-härra Aretinus Philalethes ning aadelliku Aletheia provintsi pealik Agatho” („Dialogus oder Gespräch Zwischenn einen Preußenn vnnd frommenn Liefvländer Vonn gegenwertigen Zustande des Churischen Landes, gemacht vnnd gestellet Durch denn Wohlgebornenn Herrnn Aretinum Philalethen Erbgeseßenn zu Kald vnnd Agatho der Edlenn Prouintz Alethias Hauptmann”). Selle ainus teadaolev käsikiri – ilmsesti hilisem ümberkirjutus – asub Schwerini maa-arhiivis (LHAS, f 211-2/1).⁵ Kujutatud sündmuste järgi on satiir loodud pärast Noldede mõrva augustis 1615, kuid enne esimese kuningliku uurimiskomisjoni saabumist Miitavisse 11. jaanuaril 1616. Satiir on kaitsva hoiakuga hertsogite, eriti Wilhelmi suhtes, ent pilkab nii kohalikku aadlit kui ka neid toetanud Poola kuningat Sigismund III.

Ehkki satiiri autor ei ole käsikirja põhjal teada, viitab teoloogiline, juriidiline ja kirjanduslik õpetatus mõnele hertsog Wilhelmi haritud ja absolutismimeelsele õukondlasele. Tõenäolisemaid kandidaate selleks on luterlik teoloog ja poleemiliste käsitluste autor magister Nicolaus Pascha (Pasche, 1561–1623), kes oli aastatel

³ Vt tekstivalikut Mackensen 1936: 191–208 ja humanistliku satiiri kohta sissejuhatavalt Viiding 2023.

⁴ Kuramaa sündmuste kohta vt lähemalt Gebhardi 1789; Kurland 1971; Hübner 1993; Keller 2005; Jakovļeva 2021.

⁵ Satiiri pole varem käsitletud ei aja-, keele- ega kirjandusloolased.

1572–1580 õppinud Oderi-äärses Frankfurdis filosoofiat ja teoloogiat, disputeerinud Aristotelese loogika, retoorika ja füüsika teemal, õpetanud seejärel Frankfurdis, Wittenbergis ja Berliinis ning suundunud siis Achatius von Dohna poegade kodu-õpetajana Königsbergi. Alates 1588. aastast oli Pascha olnud pastor: algul Warthe-äärses Landsbergis (pl Gorzów Wielkopolski), alates 1591. aastast Kaunase saksa koguduses, 1613. aastast Kuldīga saksa koguduses ja Kuramaa hertsogi õukonnajutlustajana. 1617. aasta sügisel pidi Pascha kiiresti Kuramaalt lahkuma, väidetavalt liigse lojaalsuse tõttu juba pagendatud hertsog Wilhelmile (Kallmeyer 1910: 566). Elu lõpuaastail oli Pascha Königsbergi pastor (Derschow 1624: 41–52). Üks tema tütreist abiellus Wilhelmi nõuniku David Andreaega ja jäi Kuramaale (Räder 1957: 2).

Satiiri pealkirjas esitletakse autorina aga hoopis kaht väljamõeldud aadlikku: Kaldi pärihärrat Aretinus Philalethest ja Aletheia provintsi pealikku Agathot. Esmase võtme nende „autorite” tegeliku identiteedi juurde annab fiktiivne kohanimi Kald, mis saab tollasel Kuramaal vihjata vaid Kuldīgale ja sealsele hertsog Wilhelmi residentsile. Teises fiktiivses „autoris” pidi tollane lugeja seega ära tundma vanema hertsogeist, Friedrichi. Varjunimede kasutamine on humanistlikes satiirides tavaline. Ootamatum on see, et varjunimedeks on valitud maailmakirjanduse kuulsused: renessansiaja Itaalia tuntuimate rahvakeelsete satiiriliste komöödiate ja koomiliste dialoogide autor Pietro Aretino (1492–1556), hüüdnimega Il Veritiero (‘tõekuulutaja’) või Oracolo della verità (‘tõe oraakel’), ning Antiik-Kreeka pärjatumaid tragöödiakirjanikke Agathon (448–400 eKr). Selline 2000-aastase vanusevahega „autorite” duo on konstrueeritud koomilise ja traagilise, madala ja üleva vastandusena. Üks autoreist on üdini pahelise elukäiguga, madalast kingsepaperest pärit tõusik, kes kirjutas pidevalt ühes ja samas lihtsas värsivormis ühiskonna- ja moraalikriitilistel teemadel (korruptsioon, ametikohtadega kauplemine, mõrvad poliitilistel põhjustel jne) ning roppude seksuaalnaljadega.⁶ Teine, Agatho(n), on Platoni dialoogis „Pidusöök” kujutatud nägusa, aruka, külalislahke ja kõneosava noormehena, kes pidas muu hulgas epideiktalise kõne Erose ülistuseks (Platon 2003: 202–203, 195a–197e).

Kahe väljamõeldud autori varjunimesid ühendab seos tööga – Aretinuse pere nimi Philalethes tähendab tõearmastajat, Agatho elupaik Aletheia oli tõe ilmsiktuleku provintsi – ja ilmsesti on just see olnud ajend nende sidumiseks Kuramaa aadlikriisiga. Nende abil sai Kuramaad kujutada tõe sünnimaana ja selle hertsogeid tõe kuulutajana. Hertsogite tõearmastus avaldub nii õigluses kui ka kristlikus jumalakarlikkuses: satiiri algul on Kuramaad nimetatud lausa Jumala maaks (v 13–14).⁷

⁶ Aretino seikluslikke elulookirjeldusi avaldati juba ta eluajal dialoogivormis (nt „Pietro Aretino elulugu” [„Vita di Pietro Aretino”], 1538). Tema stiili iseloomustasid rahvapärased naljad, vana-sõnad ja tsitaadid nii pühakirjast kui ka vulgaarladina ja hispaania keelest. Pärast surma sai temast obstsõnse, korruptiivse, humanismivaenuliku, kuid vaheda sulega tõusikkirjaniku prototüüp (Kesten 1963). Kuigi paavst keelas Aretino teosed, nii komöödiad, satiirilised dialoogid, paskvillid kui ka 16 sonetti Marcantonio Raimondi intiimpoose kujutavate vaselõigete juurde, siis mittekatoliiklikel aladel trükiti neid kuni XX sajandini. Tegemist on teadaolevalt varaseima Aretino retseptiooni juhtumiga Läänemere idakaldal.

⁷ Satiiris viitab „Gottes Ländlein” (‘Jumala maa’) Kuldīga varasemale nimele – XIII sajandi keskel ordulinnuse rajamise ajal kandis koht nime Jesusburg. Siin viitame üksikasjalikult käsitletud teostele värsside kaupa.

Valitud kirjanikuallegooriad sümbooliseerisid lõpuks ühtlasi Kuramaa hertsogite julgust käsitleda isegi kõige ebameeldivamaid ühiskonna tõesid (Aretinus) ja taluda ülla tõerääkimise traagilisi tagajärgi (Agatho).

Kuramaa aadli olemuse teine kiht avaneb satiirile eelnevast proosavormis pühendusest. Kooskõlas satiiri kui terviku ideega pole pühenduse eesmärgiks heasoovlik soosingu taotlemine ega tänulikkus varasema toetuse eest, vaid varasema sõpruse ja soosingu ülesütlemine ning pühenduse vahetute adressaatide, uute Kuramaa aadliopositsiooni juhiks tõusnud meeste – vendade Grotthuside ning Heinrich von Plettenbergi – needmine.⁸ Kuna need Kuramaa aadlikud otsisid kaitset valetamise maalt ehk Poolast, kus neid toetas nii Poola kurat kui ka aadelkond, siis ei olnud neil enam kohta tõerääkimise maal Kuramaal – olid ju Kuramaa aadlikud kokku puutes Poola kuningakojaga muutunud valetajateks.⁹ Kolme põrgupoja vahendusel oli satiiri adressaadiks ka Poola kuningas ise. Nii valmistasid satiiri paratekstit lugeja ette antiteetiliseks käsitluseks põlise baltisaksa aadli lõhenemisest.

Satiiri pealkirjas ja needvas pühendtekstis loodud autori- ja adressaatide allegooriatele lisandub satiiris endas veel kaks fiktiivset tegelast: preislane ja liivimaalane. Rahvanimed on siin pigem koondportreed ilma viiteta kindlatele ajaloolistele isikutele. Liivimaalane on külaskäigul Preisimaale (v 1–2) ja sõbralikust vestlusest – teineteist nimetatakse armsateks vendadeks – kujuneb preislase suurema kogemuse tõttu Poola ülemvõimuga heatahtlik, ent liivimaalase suhtes üleolev ekspertiis Kuramaa kriisi lahendamiseks. Liivimaalane kirjutab soovitusel üles, et need kodus aadliopositsioonile edastada (v 132–149). Preislane soovib Kuramaa aadlil kokku hoida oma hertsogitega, mitte usaldada Poola kuningavõimu (v 512–515), sest Sigismundi ainuke tagamõte olevat kogu Kuramaa hiljemalt oma poja valitsusajaks täielikult Poola riiki inkorporeerida (v 278–284).¹⁰

⁸ 1610. aasta paiku Kuramaa rüütelkonna peameheks tõusnud ja pärast Noldede mõrva 1615. aastal Kuramaa hertsogite esivaenlaseks saanud Otto von Grotthus (1579–1652) läkitati 31. jaanuaril 1616 Varssavi seimi istungile aadli seisukohti kaitsma (Napiersky 1839: 153). Otto oli õppinud aastatel 1598–1600 Rostocki ülikoolis (Tering 2018: 344); alates 1617. aastast kuulus ta Kuramaa rüütelkonna kohtunike kolleegiumisse (Kurland 1971: 410), 1620. aastast Kuramaa rüütelkonna esimesse klassi. Otto von Grotthusi ja Kuramaa hertsogite varasema sõpruse jäädvustuseks on Grotthusi 1600. aastal avaldatud pühendeessõna hertsogitele (Grotthus 1600: Av). Grotthus nimetab seal hertsoge isamaa isadeks ja oma heldeimaiks isandaiks, paludes end teenistusse võtta. Teine Grotthus pole kindlalt tuvastatav. Heinrich von Plettenberg (srn 1658) lähetati koos Grotthusiga 31. jaanuaril 1616 Varssavi seimi istungile (Napiersky 1839: 20, 43; Kallmeyer 1839: 11). Plettenberg oli õppinud Marburgi (immatrikuleeritud 1606) ja Siena ülikoolis (immatrikuleeritud 1613) ning reisinud seejärel Inglismaal (Tering 2018: 537).

⁹ „[---] kuna te mul minu riigist minema lipsasite ja seadsite end elama suurele *Mentiuntur*-maale [nad valetavad maale], siis peate te ka teadma, et ma edaspidi enam teie järele ei igatse, vaid tahan kogu armastuse ja soosingu sellega välja juurida ja lõpetada. Seda võite nüüd oma kõrgeimale isandale Peltsebulile pakkuda ja end tulevikus tema kaitse alla anda.”

¹⁰ „Kui oma härrat kelmi moodi / hädaohtu sina saata proovid, / siis Poola kurat su napsab ära / oma kiilaspäiste aadlikega.” Juba 1589. aasta aprillis, kui Sigismund III kinnitas Varssavis Friedrichi ja Wilhelmi hertsogivõimu Kuramaal, võttis Poola-Leedu seim vastu seaduse, mille järgi ootas Kuramaad pärast Kettlerite dünastia lõppu vojevoodkondadeks jagamine ning Leedu suurväestriigiga ühendamine (Jakovļeva 2021: 197). Hertsog Wilhelmi võimult eemaldamisega 1616. aastal ning hertsog Friedrichi lastetust silmas pidades oli perspektiiv käegakatsutav (Kurland 1971: 8). Teiseks Kuramaa hertsogkonna nõudlejaks oli Sigismund III õemes Mikolaj

Satiiriline dialoog lahkab Kuramaa aadlikriisi probleemide kaupa, millest igaüks ilmestab ühtlasi mõnd Kuramaa aadli iseloomulikku joont. Selgitustesse on põimitud nii juriidilised, poliitilised, teoloogilised kui ka moraaliargumendid. Esmalt kujutatakse Kuramaa aadlit juriidiliselt ebapädeva ja ülitundlikuna (v 27–36), nagu oleks maahärrad nende privileege rikkunud ning aadlike protesti õigusvastaselt mõrvaga alla surunud. Aadli juriidiline ebapädevus avalduvat eeskätt mõistmatuses, et tavaliste aadlike ja maahärrade õigused on erinevad (v 66–75).¹¹ Lisaks ei suutvat aadlikud analüüsida maahärrade käitumise tausta, see tähendab Poola kuninga kui kõrgeima kohtumõistja venitamistaktikat, mistõttu olevat Noldede mõrva põhjustaja hoopis Sigismund III ise (v 76–101). Lõpuks puuduvat Kuramaa aadlil arusaam, millisest privileegist peavad lähtuma hertsogid ja millisest aadel. Kuramaa aadlikud pidasid endale siduvaks Sigismund Augusti privileegi 28. novembrist 1561, ehkki Kuramaa ja Zemgale hertsogite jaoks sõlmiti samal päeval eraldi alistumisleping „Pacta Subiectionis” ehk „Provisio Ducalis” (Oberländer 1994: 198; Kurland 1971: 7). Lisaks oli 22. juunil 1570 Kuramaa maapäeval sõlmitud veel Gotthardi privileeg, mis kinnitas aadli ja hertsogi tähtsaimad eesõigused, mis olid antud Sigismund Augusti privileegiga 1561, ning selle privileegi oli viimati kinnitanud kuningas Stefan Batory 28. novembril 1581 (Hübner 1993: 35–36; Jakovļeva 2021: 194–195). Kuramaa aadli vaatest puudus õiguspädevus aga hertsogeil ja nende käitumist õigustaval preislasel, sest 1615. aasta Varssavi seimil oli Poola kuningas kinnitanud kõik varasemad Kuramaa aadli privileegid, kaasa arvatud kohtuvõimuga seotud eksemptsiooni, mille järgi ei kuulunud Kuramaa aadlikud mitte hertsogi, vaid Poola kuninga kohtuvõimu alla (v 166–173; Kallmeyer 1839: 6).

Teiseks pilkab satiir Kuramaa aadli vähest isamaa-armastust. Ainuüksi Sigismund Augusti kui Poola kuninga antud privileegi eelistamine oma hertsog Gotthardi privileegile olevat märk Kuramaa aadli vähesest patriotismist (v 185–189). Sama kinnitavat ka nende soov karistada hertsog Wilhelmit aadlike mõrva eest rahatrahvi asemel pagendusega (v 190–273). Kuramaalaste patriotismi puudumine viivat lühinägelikult olukorrani, kus saab tõeks poola vanasõna, et varsti ei leia Kuramaal sakslasi enam tikutulegagi (v 290–297).¹²

Kolmas, kõige ühiskonnaohtlikum Kuramaa aadli identiteedi osa on preisimaalase käsitluses nende autus ja reeturlikkus. Käsikirjas rõhutab seda ainus suurtähtkirjas esiletõste: „Te meeles hoidke jäädavalt: äraandja pärit on Kuramaalt!” (V 316–317) Aadlit võrreldakse Juuda sooga – ainult et kui Juudas andis Jeesuse ära 30 hõbeseekli eest, siis Kuramaa aadel on valmis reetmise eest ise 30 000 taalrit peale maksma. Satiiris pigem vihjamisi mainitud reetmine oli seotud tehingutega endise Kuramaa

Krzysztof Radziwiłł (1549–1616; Kallmeyer 1839: 12). Kõigi värsivormis eestinduste toimetamise eest tänane Maria-Kristiina Lotmanit.

¹¹ „Õpi eristusi tegema! / Ära õigusmõisteid moonuta: / ühtmoodi räägi aadlikest, / kes isanda vasallideks, / teistmoodi aga aadlikest, / kes tõusnud on maahärradeks. / Kui kuriteo teeb aadlimees, / on õigusrikkumine see, / kui juhtub miskit härradel, / jääb õigusega varju see.”

¹² „Et vanasõna tõeks ei saaks, / mida kuulsin kord ma Poolamaal: / nad loodavad, et juhtub nii, / et sakslasi ei ole siin, / ka tikutulega ei näe / neid ühtki enam siin ükspäev. / Seepärast on autu ajada / oma härrat välja omalt maalt.”

piiskopkonna ehk Piltene asjus. Selle viimane piiskop Johann von Mönnichshausen müüs Piltene 1559. aastal Taani kuningale Frederik II-le, kes omakorda läänistas selle oma vennale hertsog Magnusele. Sigismund III lubas pärast pikki juriidilisi ja poliitilisi vaidlusi Piltene 1603. aastal hertsog Wilhelmile ja Friedrichile, kui nood vaid tasuvad pandisumma Brandenburgi markkrahvile Georg Friedrichile. Ehkki Magnus Nolde kasutas kogu oma mõjuvõimu piiskopkonna üle, et see ei läheks hertsogite kätte, jätkas hertsog Wilhelm Piltene nõudmist ja 1612. aastal saigi ta Piltene 30 000 taalri eest enda kontrolli alla (Kurland 1971: 30–31). Reeturlikkus ei ilmnevat satiiri järgi aga üksnes ajaloolistes näidetes, vaid ka Kuramaa saadikute ebalojaalsuses hertsogitele Poola seimi istungeil (v 354–361) ja maahärra sõjaretkedelt puudumises vaatamata vasallkohustustele (v 444–463).

Neljas, naeruväärseim Kuramaa aadli identiteedi osa on nende sobimatus iga-suguste ametikohustuste täitmiseks vastutusvõime ja hariduse puudumise ning moraalse laostumise tõttu. Seda aadlisatiiride lemmikteemat esindab pikk värvikas kirjeldus seksuaalsest kombelõtvusest, hala peo-, sööma- ja joomakommete üle, detailsed näited sobimatusest nõunikuametisse, kohtuassessori, mõisapidaja või sõjamehe rolli (v 336–479).

Viiendat aadliidentiteedi tunnusjoont – võimuahnust – peegeldab satiir üksnes Vana Testamendi lugude kaudu. Hertsog Wilhelmi kujutatakse kuningas Saalomoni, kes laseb oma lähikondlased konkurentidena võimu pärast tappa. Esimeseks ohvriks sai vend Adonija (v 150–159), Taaveti neljas poeg, kes tõusis ise Saalomoni asemel troonile, kuid kelle Saalomon lasi ihukaitsja Benajal hukata (1Kn 1:5–2:25). Satiiris on Adonija Noldede võrdkujuks.¹³ Vana Testament legitimeeriks justkui ka Wilhelmi käitumist, sest oli ju temagi saanud riigi päranduseks oma isalt, hertsog Gotthard Kettlerilt, samal ajal kui Nolded püüdsid tema pärandust endale kahmata.

Satiiri lõpuosas, veidi enne liivimaalase kojupöördumist, manitseb preisimaalane liivimaalast veel kord Saalomoni lugudest õppima (v 490–505). Nüüd on hoiatavaks näiteks kuningas Taaveti õepoeg Joab, vapper, kuid julm ja kättemaksuhimuline kindral, kelle Saalomon lasi hukata Adonija poole hoidmise eest (1Sm 26:6). Joabi mõrv toimus ettekavatsetult templis, lausa altari juures, selleks et Joab ei saaks isegi rahu surra (1Kn 2:28–34).¹⁴ Veel kolmaski mees solvas ja teotas Saalomoni – Sauli soost pärit Simei (2Sm 16:5–1Kn 2:46). Satiiris olid Joabi ja Simei lood allegooriliseks hoiatuseks ülejäänud Kuramaa aadlile.¹⁵

¹³ „Kui õige tegu polnuks see, / oleks Saalomongi patune, / kui Benajal lasi hukata / omaenda vend Adonija. / Sest jätta ilma tol oli plaan / vend riigist, mille isalt ta / oli päranduseks saanud, nii / meil tõendab Pühakirigi. / Kas Saalomon moel sellisel / ses asjas polnud eksiteel?”

¹⁴ Ilmselt pole juhuslik, et Uues Testamendis oli Joabi paralleeliks Juudas. Mõlemad olid reetlikkuse ja silmakirjalikkuse võrdkujud ja reetsid oma isanda suudlusega (Lk 22:47–48; 2Sm 20:8–9). Täname täienduse eest Aira Võsa.

¹⁵ „Kas lugemata kuningast / ja preestrest loo siis jätsid sa? / Kohe teises peatükis ju on / see kirjas, kuidas Saalomon / kord Joabiga toimetas: / mis moodi välja tirida / lasi altari juures rutakalt / ja avalikult hukata / ta templis kõigi silme ees. / Pole surnud hiire võimuses / enam selle kohta piiksuda, / mis korda saatis kuningas. / Sealt edasi saad lugeda, / mida Simei pidi kogema / neis sündmustes, kui valiti / Benaja tema mõrvariks.”

Satiiri lõpunäitesse põimitud võrdlus võimumeeste kritiseerijate ja piiksuvate hiirte vahel (v 499–501) andis lugejale ühtlasi teada Kuramaal valitsevast tsensuurist: vaatamata kohaliku trükikoja puudumisele polnud võimukriitilised seisukohavõttud lubatud isegi käsikirjalisena, ja karistuseks oli surm. Tollase lugeja jaoks oli see selge ähvardus ühele kolmest pühenduse adressaadist – Otto von Grotthusile, kes oli juba 1615. aasta suvel, veel enne Noldede mõrva, koostanud Kuramaa võimukriisi esimese kirjaliku käsitluse, kirjeldades selles konflikti ajaloolis-juriidilisi põhjuseid (Kallmeyer 1839: 7).¹⁶ Tema apoloogia Kuramaa aadli kaitseks („Apologie für den kurländischen Adel”) jäi küll lõpetamata, pealkirjata ega jõudnud trükki, kuid levis paljude käsikirjadena ja oli tuttav ka satiiri autorile (Kallmeyer 1839: 8).

Kokkuvõttes pidi satiir hoiatama kogu regiooni publikut Kuramaa aadli eest; Kuramaa aadlit aga kutsuma üles kahetsusele ja meelearandusele.¹⁷ Aadli võimuga identiteedikriis ei lähtunud satiiri järgi mitte hertsogite absolutismijanus, vaid Kuramaa aadli enda moraalsest ja vaimsest alaväärsusest ning Poola kuninga toetusest nende õigustamatutele nõuetele.¹⁸

2. Epigrammid ja sonetid 1620–1670: uhkus moraalse elitaarsuse, patriotismi ja konservatiivse identiteedi üle

1620.–1670. aastail hakkasid Liivimaa aadlisoost ja aadeldatud poeedid seisuse identiteeti kajastama pigem lühiluuletustes, eeskätt epigrammides ja sonettides, ning kohaliku Liivimaa pingevälja kontekstis. Küsimus aadellikkusest keskendus nüüd kohaliku pärusaadli ja teenistusaadli omavahelisele suhtele ning regionaalne vastandus teiste Läänemere ümbruse maade, eeskätt Poola, Rootsi ja Taani kõrgaadliga jäi tagaplaanile. Pärus- ja teenistusaadli suhet kujutati küll vastanduvana, ent mitte niivõrd ennast kaitsvalt, kuivõrd enda elitaarsust põhjendavalt. Sõltuvalt aadli pigem üleolevast hoiakust ei olnud nende kümnendite lühiluuletused ka nii ironilised kui XVII sajandi alguse ja lõpu pikad satiirid, ehkki puänteeritus jäi ka neile omaseks.

Süsteemaatiliselt käsitles 1640. ja 1650. aastate aadliidentiteeti oma luuletustes Tüüringist Kolmekümneaastase sõja jalust Liivimaale tulnud õigusteadlane ja luuletaja, 1653. aastal Rootsi kuninganna Kristiina aadeldatud Hermann Schwemmler von Lossenau (1616–1657). Tema kolmeosalises sonetikogus, mis ilmus Riias

¹⁶ Grotthusi traktaat oli kirjutatud, et võita enda ja Noldede poole enne Miitavi riigipäeva augustis 1615 hertsogi ja aadlipartei vahel kahtlevad rüütelkonna liikmed (Kallmeyer 1839: 6–7). 7. novembril 1615 andis Grotthus selle Kuramaa rüütelkonna nimel ka Poola kuningale (Kurland 1971: 409).

¹⁷ „Parandage meelt, sest ma ei usu! Sest mu hing tunneb hästi hukatust.” („Resipiscite quod vix credo. Interitus quid confidenter spero.”) *Resipiscite* on ladina piiblitõlgetes mitmeti mõistetud tsitaat Jeesuselt (Mt 4:17): Hieronymus tõlkis heebreakeelse sõna kui „Paenitentiam agite” (‘kahetsege’), Luther ja Erasmus „Resipiscite” (‘parandage meelt’). Kõigil neil oli üleskutse seotud taevariigi peatse saabumisega. *Resipiscere* kontseptsioonist XVI sajandi luterlikus historiograafias ja humanistidel vt Petneházi 2025: 42–45.

¹⁸ Aadlisatiiri kui kirjandusteose retseptsiooni kohta pole seni jälgi ilmsiks tulnud; allegoorilisuse ja ainsa käsikirjalise eksemplari varjatud asukoha tõttu on see vähetõenäoline.

1653. aastal, leidub tsükkel luuletusi aadli tegeliku olemuse ja väarikuse mõtestamiseks. Impersonaalsemates sonettides „Praegusaegsest uusaadlist” („Auf diser Zeit gemachten Adell”) ja „Eba-aadellikust aadlist” („An den unadelichen Adell”) käsitles Schwemblers aadli olemuse keskse joonena nende moraalselt elitaarsust, tõdedes, et see ei ole tingimata seotud tiitli, varanduse ega ametiga. Seevastu „Isand Heinrich Wolffenschildi aadeldamisest” („Auf Herrn Henrich Wolffschilds erlangten Adelstand”) ja „Rikkale, kuid rohmakale kaupmehele, kellest sai aadlik” („An einen reichen doch groben Kauffmann, so ein Edelmann worden”) peegeldavad kindlatele aadeldatutele pühendatuna müntmeistri ja kaupmehe nobiliteerimise näitel ühiskonnas ekslikult levinud arusaama jõukusest kui aadliidentiteedi kesksest tingimusest. Aadliidentiteedi ideaalseima tunnuseks tõstis Schwemblers luuletuses „Isand Gustav von Mendgenile, kellest sai 1653. aasta jaanuaris Liivimaa rüütelkonna pealik” („An Herrn Gustaff von Mengden, als er im Jenner des 1653. Jahrs der Liffländischen Ritterschafft Hauptman worden”) esile patriotismi, vastutuse võtmist ja pühendumist isamaale (Schwemblers 1653: D6v, E3r, Gr, F2r, Er).

Nihet Liivimaa aadli identiteedi kujutamisel võib luules täheldada 1670. aastate algul, mil keskseks tõusis taas kohaliku ja välismaise aadli vastandus. Ootuspäraselt algas regionaalne vastandamine just pidevalt Rootsi õukonnaga lävivate rüütelkonna juhtide teostest. Nihke märgiliseks alguseks võib pidada Liivimaa rüütelkonna pealiku ja ühtlasi Liivimaa aadlike seas silmapaistvaima XVII sajandi barokkluuletaja ja -helilooja Gustav von Mengdeni (1627–1688) alamsaksakeelset kaheksastroofilist familiaarses-naljatlevas toonis luuletust küllakutsega ühisele söömaajale aadlikust kaasmaalasele Hermann von Vietinghofile 1671. aastal.¹⁹ Koos teiste Liivimaa saadikutega Stockholmis lähetuses viibides koges kahe põlise Liivimaa aadlisuguvõsa, von Mengdenite ja Rosenite järeltulija väidetavalt kultuurišokki:²⁰ Rootsi kuningakojas oli üle võetud prantsusepärase maiustustest küllastunud menüü (pannkoogid, õuna-koogid, tartletid, vesikringlid, pirukad), mis erines täiesti Liivimaa aadli muistsetest lihtsatest ja aadlike enda hinnangul tervislikest toitudest. Liivimaa aadlike konservatiivset menüüd (hapupuder,²¹ vorst ja sink küüslauguga, leib) palus Mengden külla kutsutud sõbral Rootsi õukondlastele mitte reeta, sest kartis Rootsi aadli põlgust,

¹⁹ Esmatrükk 1807. aastal Anton Truharti toimetatud ja Riias ilmunud ajakirja Fama für Deutsch-Rußland detsembrinumbris (Mengden 1807); kordustrükk keelelise kommentaariga: Mitzka 1923: 69–70.

²⁰ Mengdeni isa, Liivimaa aadlilipkonna ohvitser ja vabahärra Otto von Mengden, oli maanõunik ning Tartu õuekohtu kaasistuja, ema Gertrud von Rosen oli Igate (sks Idsel), Ozoli (Lappier) ja Sinole (Sinohlen) mõisa pärija. Luuletuse minategelase kultuurišokil pole ilmselt autobiograafilist tagapõhja, arvestades Mengdeni varasemat elukäiku, mis oli tulvil kogemusi õppe- ja diplomaatilistelt reisidelt ning sõjakäikudelt mitmes Euroopa paigas. Lühikäikudest Mengdeni biograafiast ja teostest vt Gottzmann, Hörner 2007: 901–903 ning Zimmermann 1995.

²¹ Hapupuder (lt *skābputra*) oli kõrdist veidi paksem hapendatud piimast ja odratangudest või tanguleemest puder. Tänapäeval peetakse seda läti rahvustoiduks (Dumpe 1998: 194–201). Hapurokka tundsid ka liivlased ja eestlased, ent selle koostises võis olla ka rukkijahu ja see oli pigem joogi ja kõrdi vahepealne roog (Moora 1980: 204). Seni on arvatud, et hapuputru kirjeldas esimesena humanistist arst Rosinus Lentilius (1657–1733) ligi 20 aastat hiljem, kui ta pärast koduõpetajana veedetud aastaid Lätis Dobeles (1678–1680) avaldas Saksamaal geograafilis-etnograafilise teose „Curlandiae quedam notabilia” („Kuramaa tähelepanuväärnsusi”, 1692), ent Kuramaa talupoegade heinaaja toiduna. Täname abi eest Reet Benderit ja Ester Bardonet.

ent hindas seda omavahelises suhtluses teiste Liivimaa aadlikega uutest prantsuse-pärastest moetoitudest kõrgemaks ja jäi sellele truuks.

Mengdeni luuletus ei piirdunud siiski üksnes varauusajale ja regioonile tüüpiliste lihtsate roogade ülistamisega, vaid sisaldas ka teist, antiiksest Rooma kirjandus-traditsioonist alates toiduteemalistes luuletustes tavapärasest allegoorilist kihti,²² mille järgi esindasid mõlema menüü pooldajad oma eetilise-filosoofilist vaadet. Kui võõramaist päritolu gurmeeroogade nautijaid, roomlastel näiteks Nasidienus Rufusele külla kutsutud Maecenast ja tema saatjaskonda, käsitleti epikuurlust esindavate naeruväärsete tõusikutena (Horatiuse satiir 2.8), siis neile vastandunud lihtsa kohaliku toidu sööjad esindasid stoitsistlikku kõrget moraali ja patriotismi. Samasugune gurmeetoidu *versus* lihtsa toidu seos moraaliga esineb ka Mengdenil. Rootsi õukonna luksuslik magusate küpsetiste isu viitab nende kuratlikkusele (v 29), Liivimaa aadli armastus hapupudru (v 6, 20–21) ja leiva vastu peegeldab luksusetat, kuid muretut elu (v 44–46, 48).

See, et Mengden valis paljude võimalike roogade seast välja just rafineeritud ja lihtsate teraviljatoitude vastanduse, viitab tema peamisele eeskujule: Rooma entsüklopedistile Plinius Vanemale ja tema teosele „Looduslugu” („Naturalis historia”).²³ Pliniuse järgi olid magusad küpsetised ja lihtne puder menüü kaks äärmust, kusjuures magusad koogid polnud üksnes üleliigsed ja ebatervislikud, vaid näitasid ka kaugenemist algsest loomusest – söömaaja lõpus soovitas ta pigem puuvilju ja pähkleid, mis olid tema tõlgenduses looduse juurde tagasipöördumise sümbolid (Nat. Hist. 18.105). Seevastu puder oli roomlastel algseim ja lihtsaim toit, mida hiljem söödi sünnipäevapidudel ja ohverdusrituaalide puhul (Nat. Hist. 19.83–84). Leiva ja emade seos oli aga eriti tähendusrikas, sest Pliniuse arvates tähistas roomlaste lihtsa eluviisi lõppu just aasta, mil Rooma naised enam ise kodus leiba ei küpsetanud ja tekkis vajadus pagaritöökodade järele (Nat. Hist. 18.107).²⁴

Kokkuvõttes säilis Liivimaal ka aadliteemaliste värss-satiirideta perioodil, 1620.–1670. aastail lühikestes aadliidentiteeti käsitlevates luuletustes puänteeritud ja õpetatud käsitusviis, mis tugines nii antiiksetele kui ka humanistlikele eeskujautoritele. Mida kriitilisemaks muutus eri aadlike (pärus- ja teenistusaadli, kohaliku ja naabermaade aadli jne) omavaheline suhe, seda iroonilisemaks läks pilkevärsside väljenduslaad.

²² Lühemates epigrammides Catullusel (13) ja Martialisel (5.78, 10.48, 11.52), pikemates satiirides Horatiusel (2.4 ja 2.8) ja Juvenalisel (5), vt sissejuhatavalt Gowers 1993.

²³ Pliniuse „Looduslugu” (Nat. Hist.) oli humanistide jaoks tähtsamaid antiikaja teadmiste entsüklopeediaid, mida XVI–XVIII sajandil kasutati laialdaselt nii ülejäänud antiikkirjanduse kommenteerimisel kui ka uute teatmeteoste koostamisel (Enenkel 2014: 213–214).

²⁴ Kõik need paralleelid viitavad Mengdeni humanistlikule poeetika- ja retoorikakoolitusele. Mengdeni poeetikaõpingud Tartu akadeemias 23. jaanuarist 1643 kuni 1646. aastani langesid samasse aega, mil seal õppis lisaks Hermann Schwemblersile ka saksa Juvenaliseks nimetatud Joachim Rachel (1618–1669, studium Tartus 1640–1645), kes avaldas 1648. aastal oma satiirilised ladinakeelsed epigrammid peamiselt kohalike Liivimaa nähtuste, sh aadli naeruvääristamiseks, ning 1664. aastal saksakeelsed satiirid. Söögiga seotud teemasid ei puudutanud Rachel siiski kummaski luulekogus.

3. Liivimaa põlisaadli identiteet suhetes Rootsi kuninga ja teenistusaadliga 1682. aastal: ülbus, identiteedivargus, identiteedikriis

1670. aastate lõpul muutus Eesti- ja Liivimaa aadli olukord Rootsi riigis keeruliseks. Kui 1678. aastal oli täisealiseks saanud Rootsi kuningas Karl XI, olid Liivimaa rüütelkonna esindajad, nende hulgas ka pealik Gustav von Mengden, privileegide kinnitamiseks Stockholmis. Ehkki kuninglik resolutsioon kinnitas 10. mail 1678 liivimaalaste soovitud ja näis aitavat vältida mõisate reduktsiooni, nagu see oli käimas Rootsis, tagas see siiski vaid reduktsiooni edasilükkamise 1682. aastani. Just sellesse aega jääb täpsemalt dateerimata 192 värssi pikkune alamsaksakeelne satiir „Viis kuradilast. Alamsaksakeelne satiir Liivimaa mõisate reduktsiooni kohta” („De vijf Düwelskinder. Plattdeutsche Satyre auf die Güterreduktions-Commission in Livland”).

Hilisemas baltisaksa kirjandus- ja ajaloo uurimises on satiir omistatud Gustav von Mengdenile ning tuntud eeskätt tänu järeloole: Rootsi kuninga Karl XI viha satiiri anonüümse autori vastu, ähvardus satiirikirjanik rattale tõmmata, kuninga leebumine pärast isiklikku kohtumist Mengdeniga ja kuldketi kinkimine Mengdenile lepituse märgiks (Zimmermann 1995: 406–407; Gottzmann, Hörner 2007: 902). Analüüsitud on ka satiiri alamsaksa keele eripära, kuid mitte kirjanduslikku vormi, kujundeid ega nende seost ideedega, sealhulgas aadli enesekuvandiga.²⁵

Satiiri sissejuhatavad 21 värssi kirjeldavad viit rootslasest reduktsioonikomisjoni liiget kui jõuku labidalakeisid (asks *Spadenknecht*). Lakei märgib nende alandlikkust Rootsi kuninga ees, labidas, õieti selle maasse löömine sümboliseerib teiste maa võõrandamist, mistõttu reduktsiooni õiguslikku alust nimetati pilkavalt labidaõiguseks. Satiiri põhiosa (v 22–175) moodustavad detailsed iseloomustused reduktsioonikomisjoni liikmetest, kolmandas isikus, minajutustaja suu läbi ja põlastavas toonis. Erinevalt varasemast Kuramaa satiirist on kõigil pilgatavatel kirjas veidi moonutatud kujul perenimi, nii et nende identifitseerimine ei olnud kaasaegsetele lugejatele raske.²⁶ Kõik naeruvääristatud olid ülikoolihariduse saanud teenistusaadlikud, järjestuski on kas juhuslikult või teadlikult aadeldamisaja järgi. Viimase ehk viienda kohta antud iseloomustus on pikim (40 värssi) ja kujundatud valdavalt kuninga otsekõnena. Karl XI järjest pingestatuma ja vulgaarsema otsekõne lõpuks (v 175) saavutab satiir haripunkti. Sellele järgneb esimese antiteetilise puändina minajutustaja visioon reduktsiooni süngetest tulemustest: lühike õõvastav kirjeldus mahajäetud Liivimaa mõisast, kus endistes ballisaalides uluvad vaid öökullid (v 176–181), koos üleskutsega Liivimaa aadlikele mõelda toimunu üle (v 182–188). Viimases neljas

²⁵ Esmatrükk Gadebusch 1777: 239–245; väiksemate tekstimuudatustega uusväljaanded: Grotthuß 1894: 81–83; 2. tr 1895: 89–91. Värsse 3–7, 9–14, 19–20 ja 160–161 tsiteeris Ernst Seraphim 1896: 292–293; Mengdeni kasutatud alamsaksa keelekuju kommentaari vt Mitzka 1923: 68–69. Käsikirjalist leidumust ei ole teada.

²⁶ Hilisemates kirjandus- ja kultuuriloolistes käsitlustes on kasutatud satiiris leiduvaid moonutatud nimesid, viimata neid kokku tegelike varauusaja poliitikutega. Satiiri tegelaste seosed ajalooliste isikutega aitas tuvastada Marten Seppel.

värsis on Mengden lisanud teisegi puändi – minajutustaja osalise enesepaljastuse: ka tema ise on labidalakei (v 189–192).²⁷

Just lõpumoraal ja -puänt annavad põhjuse tõlgendada satiiri mitte pelgalt rünnakuna Rootsi kuninga ja tema mahitatud reduktsioonikomisjoni vastu, nagu väidavad senised harvad tõlgendused,²⁸ vaid samavõrd ka Liivimaa aadli identiteedi, õieti identiteedikriisi peegeldusena 1680. aastate algul. Esiteks nähtub see Mengdeni satiiri adressaadist ehk pöördumisest Liivimaa seisusekaaslastest sõprade poole (v 182), teiseks etteheidetest „vaadake, mida [kõike teie] ülbus ei tee” (v 187) ja „kuidas asjalood on küll selliseks kujunenud” (v 183). Rootsi reduktsioonikomisjoni tegevus sai satiiri järgi osalt aset leida just Liivimaa pärusaadli varasema käitumise tõttu, mida lisaks ülbusele iseloomustas ka varandusejaht, pidutsemine ja flirtimine ning Mengdeni enda näitel ka koostöövalmidus Rootsi keskviimuga. Ent Liivimaa aadel oli satiiri järgi kriisis ka endast sõltumatutel põhjustel – nimelt Rootsi õukonnas ja teenistusaadli seas valitsenud karjeristliku moraalse laostumise tõttu, mida reduktsiooni ajal tunti ka Liivimaal ja mille eest siinse aadli identiteet vajas pigem kaitset. Need olid eelkõige Rootsi uusaadlike halvad loomujooned ja käitumisharjumused, mille eest Mengden Liivimaa aadlit kindlate teenistusaadlike näitel hoiatas: jõhkruus, silmakirjalikkus, tigidus, salatsemine, edevus, lobisemine, kamandamine, pilkamine, targutamine, faktide mittekontrollimine. Pahesid ilmestab Mengden metafooride ja võrdluste, sealhulgas loomavõrdluste abil. Neist ühes kordab ta Kuramaa-satiirist tuntud kassi-hiire võrdlust: Rootsi teenistusaadel on nagu näiliselt tukkuv kass, Liivimaa aadel aga kassi meelevallas olev hiir (v 128–131). Mengdeni hinnangul kaotas Liivimaa aadel just Rootsi teenistusaadli eeskujude tõttu mõistuse ja püherdavat nüüd poris (v 35, 66 ja 37).

Hävitavamad Rootsi teenistusaadli ja sealse õukonna pahedest olid Liivimaa aadli identiteedi jaoks Mengdeni tõlgenduses aga ahnus käsikäes võltsõpetatusega. Esimene väljendus rootslaste soovis kokku kraapida teiste vara, teine teadmiste puudumises ja seaduste-privileegide mittetundmises. Mengden rõhutas vargusi kõigi komisjoni liikmete puhul eraldi ning võttis need kokku sõnadega „hullud vargad” (v 134). Rootsi teenistusaadli intellektuaalset ebakompetentsust rõhutas Mengden kasutatute prillide motiiviga: nii mõnelgi reduktsioonikomisjoni liikmel olevat prillid, kuid need on kas ninale libisenud või ei võta teenistusaadlikud neid privileege lugesdes kotistki välja. Liivimaa aadel oli niisiis varguse ohver ja röövitud polnud üksnes nende senine materiaalne omand, vaid ka nende õigused-privileegid – nende identiteedi kaks kõige olulisemat alust.

Selleks et rõhutada toimunud identiteedivarguse ja sellest tuleneva kriisi absoluutset pahelisust, lõi Mengden satiiris pealkirjast alates suure allegooria Rootsi kuningast ja õukonnast kui kuradist ja tema perest ning põrgust kui nende elu-

²⁷ Mengden viibis oktoobrist 1679 kuni veebruarini 1682 pärast duelli paguluses Kuramaal. Need aastad töid ilmsiks Liivimaa aadli kriitilise suhtumise Gustav von Mengdenisse tema liigse koostöövalmiduse pärast Karl XI-ga Liivimaa mõisate reduktsiooni elluviimisel.

²⁸ Viimati nt Gottzmann, Hörner 2007: 902: „salvav kritika Rootsi komisjoni pihta, kelle hoolde oli usaldatud mõisate reduktsiooni läbiviimine” („eine beißende Kritik der schwed[ischen] Kommission, die mit der Durchführung der Güterreduktion in L[ivland] betraut war”).

kohast. Teenistusaadlikud Lovisin,²⁹ Wallenstedt,³⁰ Gyllenborg³¹ ja Åkermark³² on metafoorselt kuradi ehk kuningas Karl XI pojad, kes tekitavad küll hirmu Liivimaa aadlike seas, kuid kelle oskuste tasemega kuningas ise siiski rahul pole (v 172–173: „Täielikud tainapead! Köht teil suur, ent väike pea!”). Seetõttu on peakurat Karl rajanud põrgus kuradilastele kooli ja pannud seal õpetajaks viienda, vanima ja teraseima reduktsioonikomitee liikme Olof Thegneri.³³ Just too olevat põrgu arhiivide parim tundja, olles sealt leidnud üles õige vana Rootsi seaduse. Kõik teised „kuradilapsed” olid küll varem õppinud Uppsala, mõned ka Greifswaldi või Turu ülikoolis ja viibinud õppereisil Euroopas, kuid Karl pidas neis õppimist pigem nurgakoolide külastamiseks (v 168 „Puhta lollid kuradid – nurgakooli õppurid!”), sest neis ei loetud õigeid raamatuid (v 162–167).³⁴ Vaatamata oma kuratlikule loomusele käivat nad kõik süümepeinadeta kirikus jumalateenistusel ja nende sõnadki olevat pärit Jumalalt.

Liivimaa aadli identiteet polnud Mengdeni satiiri järgi seega kuidagi pelgalt kohalik, eraldiseisev nähtus, vaid tingitud laiemast regionaalsest taustast: seda on võimalik mõista vaid kriitilises võrdluses Rootsi suurriigi teiste osade aadlike identiteedi ja tegudega. Kuna Rootsis kui tollasel emamaal domineeris Mengdeni käsitluses pigem moraalselt ja poliitiliselt probleemne teenistusaadel, võib Mengdeni teost pidada eeskätt hoiatussatiiriks liivimaalastele lojaalsuse ja koostöö eest aadli põlisväärtusi eirava ja karjäärihimulise Rootsi teenistusaadliga.

²⁹ Erik Lovisin/Lowisin/Lovisin(i)us (1645–1693) õppis Uppsala ja Greifswaldi ülikoolis õigusteadust; töötas alates 1666. aastast eri kohtuametites. 1675. aastal nobiliteeriti, 1697. aastal sai paruniks. Oli revisjonikomisjoni sekretär 1676, õiguskomisjoni liige 1686. Linköpingi lääni kuberner 1687; aastast 1687 vabahärra.

³⁰ Lars Wallenstedt (1631–1703, aastani 1668 Wallius) oli Rootsi riigiametnik, alates 1683. aastast Rootsi riigisekretär, 1689 Västmanlandi kuberner, 1693 kuninglik nõunik ja Rootsi apellatsioonikohtu president ning 1695. aastal Turu akadeemia kantsler. Alates 1697. aastast oli ta Karl XII regendivalitsuse liige ja erilises soosingus.

³¹ Jakob Gyllenborg (1648–1701, enne aadeldamist 1680. aastani Wolimhaus) osales pärast õpinguid Uppsalas ja õppereisi mitme revisjoni-, likvidatsiooni- ja reduktsioonikomisjoni töös ning innukus tõi talle 1680. aastal aadlititli. 1689–1695 Upplandi lääni kuberner, 1689 parun; 1693 maamarssal, 1695 krahv ja kuninga nõunik. Olof Thegner oli tema äi.

³² Sven Åkermar(c)k, ka Åkerman, sünninimega Agricola, aadeldatult 1686 Sven Leijonmarck (1649–1728) oli pärast õpinguid Turu ja Uppsala ülikoolis Upplandi läänisekretär, alates 1683. aastast prokurör ja 1686. aastast riigiarhiivi sekretär. Rootsi reduktsioonipoliitika toetajana jõudis ta 1680-ndatel riigiarhiivi dokumente lugedes järeldusele, et mõned reduktsioonikomisjoni otsused olid ebaõiglased. Ta vahistati, kuid pääses avaliku vabandamise abil, jäädes hiljem opositsiooni.

³³ Olof Thegner (1615–1689, aadeldatud 1683) oli pärast õpinguid Uppsala ülikoolis alates 1660. aastast Stockholmi linnasekretär, 1666. aastast Svea apellatsioonikohtu kaasistuja, 1668 Stockholmi linnaapea ja justitskolleegiumi president; korduvalt kodanikkonna eeskõneleja Rootsi riigipäevadel 1668. aastast saadik. 1685. aastast kuni surmani Stockholmi ja Uppsala lääni kuberner; 1687. aastast parun. Temast kujunes reduktsiooni juhtpoliitiku juba 1650. aastatel, kui ta 1655 Karl X korraldusel määrati reduktsioonikolleegiumi liikmeks.

³⁴ Viite eest sõna *Klippengäst* eksitavale tõlgendusele Grotthuſi väljaandes (1894: 81–83: „von Klippink, in Schweden gebräuchliche Notmünze, die nicht durch Schlagen, sondern durch Zerschneiden mit der Schere (klippen) gewonnen wurde” `sõnast kliping, Rootsis kasutatud hädamünt, mida ei löödud, vaid lõigati kääridega (*klippen*)`) tänane Martin Klökerit. Tema täpsustusel on siin liitsõna osisteks *Klipp-* (nagu sõnas *Klippschule* `nurgakool, madalama astme kool’) ja *Gäst* (täheanduses `külastaja, külaline’).

Kokkuvõtteks

Pilkeluules sisalduvat võimalust mõtestada ühiskonna teravaid konflikte eri osapoolte vaatenurgast ja allegooriliselt hakkasid XVI ja XVII sajandi vahetuse Liivi- ja Kuramaal kasutama ka aadliseisuse esindajad: nii pärusaadel, teenistusaadel kui ka aadlike tellimusel ja nimel kirjutavad literaadid. Aadel haaras selle poeetilise väljendusvahendi järele eeskätt saksa, sealhulgas nii alam- kui ka ülemsaksa keeles, ning kasutas nii pikemat värss-satiiri kui ka puänteeritud lühiepigrammide vormi, eksperimenteerides XVII sajandi keskel ka satiiriliste sonettidega. Aadlike pilkeluuletusi pole teada küll eriti palju, kuid nende loomisdünaamikat analüüsides nähtub kaks pilkeluule viljelemise põhjust. Esiteks taheti nii aadlikorporatsiooni sisemiste vastuolude korral (Kuramaa satiir) kui ka vastasseisudes Poola ja Rootsi kuninga ja õukonnaga (Gustav von Mengdeni pilkeluuletused) kaitsta oma identiteeti: tõrjuda etteheiteid Liivi- ja Kuramaa aadlike ülbuse, reeturlikkuse, võimuahnuse, kombelõtvuse, õiguspädevusetuse ja vähese patriotismi kohta. Teiseks sooviti pilkeluule abil esile tõsta ja põhjendada oma elitaarset enesekuvandit ja seisuslikke väärtusi järjest kasvava kohaliku uusaadli ees: isamaa-armastust, vanadel privileegidel põhinevat õiglustunnet, jumalakartlikkust ja eetilisust. Mõlema eesmärgi puhul ilmnes ühelt poolt konservatiivne hoiak – vastuseis muutustele, soovimatus varasemaid olusid ümber korraldada, oma tegusid kahetseda, meelt parandada –, teisalt kriitika ülejäänud eliidi ja eliidiks pürgijate suhtes. Arvestades Liivi- ja Kuramaa seotust suuremas regionaalses võrgustikus, oli loomulik, et ka oma seisuse identiteeti kaitsti ja kujundati regionaalsel tasandil ning et pikemaidsatiire kirjutati just neil aegadel, mil suhe maavalitsejatega oli konfliktsem, st XVII sajandi algul ja lõpus.

Liivi- ja Kuramaa kirjandusse tõi XVII sajandi aadlike pilkeluule mitu suurt, varasemast Euroopa kirjandustraditsioonist tuntud allegooriat, mida siinsed teistest seisustest poeedid ei kasutanud. Olulisimad neist on enese kodumaa allegooria tõe sünnimaana ja sellele vastandina identiteedi ohustajate kodumaa kui valetamise (Poola) või varastamise (Rootsi) maa. Välismaised identiteedi ohustajad moodustasid põrgu koos kuradi ja tema poegade, kooli ja arhiiviga. Võimalik, et just siit pärineb nii eesti kui ka läti folklooris leiduv ettekujutus valitsevast baltisaksa aadlist kui kuradist, mõisast kui põrgust või kuradite koolimajast (Kõivupuu 2025: 224; Krišjāņa Barona Dainu skapis: Muiža), nii et varauusaegse aadli kujundiloomes välismaiste maaisandate kohta muutus lõpuks irooniliseks kujundiks neist endist ja püsis kuni XX sajandini.

Artikli valmimist on toetanud Eesti Teadusagentuur projekti „Kokkupuuted, üleminek, muutus: *nobilitas haereditaria ac litteraria* varauusaegse kirjanduse väljakujunemisel Poola ja Rootsi Liivimaal“ (PRG1926) raames.

VEEBIVARAD

Krišjāņa Barona Dainu skapis: Muiža. <https://dainuskapis.lv/katalogs/0/4.4.3>

ARHIIVALLIKAD

LHAS = Landesarchiv Schwerin

f 211-2/1 Acta externa Kurland 994, 1–35 – Dialogus oder Gespräch Zwischenn einen Preußenn vnnd frommenn Lieffländer Vonn gegenwertigen Zustande des Churischen Landes, gemacht vnnd gestellet Durch denn Wohlgebornenn Herrnn Aretinum Philalethen Erbgeseßenn zu Kald vnnd Agatho der Edlenn Prouintz Alethias Hauptmann.

KIRJANDUS

- Brüggemann, Karsten; Henning, Detlef; Tuchtenhagen, Ralph (koost) 2021.** Das Baltikum. Geschichte einer europäischen Region. 2. kd. Vom Beginn der Frühen Neuzeit bis zur Gründung der modernen Staaten. Stuttgart: Hiersemann.
- Derschow, Bernhard 1624.** Leichpredigt / Uber den Spruch des Apostels Pauli 2. Timoth: 4. Ich habe einen guten Kampf gekämpffet ... : Beym Begräbnuß Des ... Herrn M. Nicolai Pascha, weiland der Altenstadt Königsberg in Preussen Archi-Diaconi. Welcher den 1/11 Decemb. des 1623. Jahrs ... verschieden / und den Donnerstag hernach in der Pfarr-Kirchen ... bestattet worden. Königsberg: Segebad.
- Dumpe, Linda 1998.** Latviešu tradicionālā piensaimniecība. Piena produkti un piena ēdieni. Rīga: Latvijas Vēstures institūta apgāds.
- Enenkel, Karl A. E. 2014.** The Neo-Latin commentary. – Brill's Encyclopaedia of the Neo-Latin World. Macropaedia. (Renaissance Society of America Texts and Studies Series 3.1.) Koost Philip Ford, Jan Bloemendal, Charles Fantazzi. Leiden–Boston: Brill, lk 207–216.
- Gadebusch, Friedrich Konrad 1777.** Livländische Bibliothek nach alphabetischer Ordnung. II osa. Riga: Hartknoch.
- Gebhardi, Ludwig Albrecht 1789.** Geschichte des Herzogthums Kurland und Semgallen, oder der Liefländischen Geschichte. Zweyter Abschnitt. Halle: Johann Jacob Gebauer.
- Gottzmann, Carola L.; Hörner, Petra 2007.** Lexikon der deutschsprachigen Literatur des Baltikums und St. Petersburg. Vom Mittelalter bis zum Gegenwart. 1. kd. A–G. Berlin–New York: De Gruyter. <https://doi.org/10.1515/9783110912135>
- Gowers, Emily 1993.** The Loaded Table: Representations of Food in Roman Literature. Oxford: Oxford University Press.
- Grotthuß, Jeannot Emil Freyherr von (toim) 1894.** Das Baltische Dichterbuch. Eine Auswahl deutscher Dichtungen aus den baltischen Provinzen Rußlands mit einer literarhistorischen Einleitung und biographisch-kritischen Studien. Reval: Franz Kluge. [2. tr 1895.]
- Grotthus, Otto 1600.** Oratio adversvs eos qui eloquentiam contemnvt. In Collegio Oratorio publico Clarissimi viri M. Joannis Simonij, Professoris Oratoriae in Academia Rostochianâ publici, recitata ab Ottone à Grothvsen Liuono pridie Nonas Febr. Rostock: Möllemann.
- Hübner, Martin 1993.** Herzog und Landschaft: Die Verfassung im Herzogtum Kurland bis 1617. – Das Herzogtum Kurland 1561–1795. Verfassung, Wirtschaft, Gesellschaft. Koost Erwin Oberländer, Ilgvars Misāns. Lüneburg: Verlag Nordostdeutsches Kulturwerk, lk 29–55.

- Jakovļeva, Mārīte 2021.** Das Herzogtum Kurland und Semgallen (1561–1795). – Das Baltikum. Geschichte einer europäischen Region. 2. kd. Vom Beginn der Frühen Neuzeit bis zur Gründung der modernen Staaten. Koost Karsten Brüggemann, Detlef Henning, Ralph Tuchtenhagen. Stuttgart: Hiersemann, lk 190–221.
- Kallmeyer, Theodor 1839.** Otto von Grothuss, seine politische Thätigkeit und seine Schriften. – Monumenta Livoniae Antiquae. Sammlung von Chroniken, Berichten, Urkunden und anderen schriftlichen Denkmalen und Aufsätzen, welche zur Erläuterung der Geschichte Liv-, Est- und Kurlands dienen. II kd. Riga–Leipzig: Eduard Frantzen's Buchhandlung, pg 62–63, lk 1–15.
- Kallmeyer, Theodor 1910.** Die evangelischen Kirchen und Prediger Kurlands. 2. tr. Toim Gustav Otto. Riga: A. von Grothuß.
- Keller, Volker 2005.** Herzog Friedrich von Kurland (1569–1642). Verfassungs-, Nachfolge- und Neutralitätspolitik. (Materialien und Studien zur Ostmitteleuropa-Forschung 11.) Marburg: Verlag Herder-Institut.
- Kesten, Hermann 1963.** Pietro Aretino. Ein Journalist in Italien. – H. Kesten, Lauter Literaten. Porträts. Erinnerungen. Wien: Kurt Desch, lk 15–55.
- Kurland 1971** = Kurland und seine Ritterschaft. Toim Georg von Krusenstjern. Ilm: Ilmgau Verlag.
- Kõivupuu, Marju 2025.** „Rikas hārra, rikas vald; vaene hārra, vaene vald”. Sissevaade mõisa-aja diskursusesse pärimusmaastikul. – Mõisa fenomen balti kultuuriloos. Vaatenurki üle uurimisväljade. The Manor as a Phenomenon of Baltic Cultural History: Crossdisciplinary Perspectives. (Acta Universitatis Tallinnensis. Artes.) Koost Kristina Jõekalda, Linda Kaljundi, Ulrike Plath. Tallinn: Tallinna Ülikooli Kirjastus, lk 208–243.
- Mackensen, Lutz 1936.** Baltische Texte der Frühzeit. (Abhandlungen der Herder-Gesellschaft und des Herder-Instituts zu Riga 5.8.) Riga: Ernst Plates.
- Mengden, Gustav von 1807.** Einladungs-Schreiben an einen Freund. – Fama für Deutsch-Rußland, v 4, nr 12, lk 174–177.
- Mitzka, Walter 1923.** Studien zum baltischen Deutsch. Marburg: Elwert.
- Moora, Aliise 1980.** Eesti talurahva vanem toit. 1. osa. Tähtsamad toiduviljad, teraroad ja rüüped. Tallinn: Valgus.
- Napiersky, Carl Ernst 1839.** Actenstücke zur Geschichte der Noldenschen Händel in Kurland zu Anfang des siebzehnten Jahrhunderts. – Monumenta Livoniae Antiquae. Sammlung von Chroniken, Berichten, Urkunden und anderen schriftlichen Denkmalen und Aufsätzen, welche zur Erläuterung der Geschichte Liv-, Est- und Kurlands dienen. II kd. Riga–Leipzig: Eduard Frantzen's Buchhandlung, pg 27–61, lk 1–236.
- Oberländer, Erwin 1994.** Das Herzogtum Kurland 1561–1795. – Regionen in der Frühen Neuzeit. Reichskreise im deutschen Raum, Provinzen in Frankreich, Regionen unter polnischer Oberhoheit: Ein Vergleich ihrer Strukturen, Funktionen und ihrer Bedeutung. (Zeitschrift für Historische Forschung. Beihefte 17.) Toim Peter Claus Hartmann. Berlin: Duncker & Humblot, lk 193–208.
- Petneházi, Gábor 2025.** Divine punishment and Daniel's dream: Eschatology and moralism in Central European history writing in the mid-sixteenth century. – Central European Cultures, kd 5, nr 1, lk 29–49. <https://doi.org/10.47075/CEC.2025-1.03>

- Platon 2003.** Pidusöök. Tlk Astrid Kurismaa. – Platon, Teosed. I kd. Sokratese apoloogia. Phaidon. Kriton. Pidusöök. Charmides. Phaidros. Euthyphron. Koost Marju Lepajõe. Tlk, komment A. Kurismaa, M. Lepajõe, Sven-Erik Soosaar, Jaan Unt. Tartu: Ilmamaa, lk 171–244.
- Räder, Wilhelm 1957.** Die Juristen Kurlands im 17. Jahrhundert. (Wissenschaftliche Beiträge zur Geschichte und Landeskunde Ost-Mitteleuropas 28.) Marburg/Lahn: Herder-Institut.
- Schwemmler, Hermann 1653.** Drittes Buch / der Klinggedichte / darinne Wälder. [Riga.]
- Seraphim, Ernst 1896.** Geschichte Liv-, Est- und Kurlands von der „Aufseglung“ des Landes bis zur Einverleibung in das russische Reich. II kd. Reval: Franz Kluge.
- Zimmermann, Christian von 1995.** „Er stehet unbewegt, und achtet alles nicht.“ Notizen zu Leben und Werk des livländischen Psalmdichters Gustav von Mengden (1627–1688). – Daphnis. Zeitschrift für Mittlere Deutsche Literatur, kd 24, nr 2–3, lk 401–425. <https://doi.org/10.1163/18796583-0240203008>
- Tering, Arvo 2018.** Lexikon der Studenten aus Estland, Livland und Kurland an europäischen Universitäten 1561–1800. (Quellen und Studien zur baltischen Geschichte 28.) Toim Jürgen Beyer. Köln–Weimar–Wien: Böhlau. <https://doi.org/10.7788/9783412512392>
- Trelińska, Barbara 2001.** Album armorum nobilium Regni Poloniae XV–XVIII saec. Herby nobilitacji i indygenatów XV–XVIII w. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej.
- Viiding, Kristi 2023.** Rötger Beckeri värss-satiir „Eleeegia aadlike tõelisest päritolust ja nende pahelistest kommetest“: humanistlik kirjandusuuendus Liivimaa ühiskonnakriitika teenistuses. – Muutused, ümberkorraldused, uuendused. Varauusaja arengujooned Eestija Liivimaal 1520–1800. (Acta Universitatis Tallinnensis. Humaniora.) Koost Marten Seppel, Madis Maasing. Tallinn: Tallinna Ülikooli Kirjastus, lk 579–603.

Kristi Viiding (snd 1972), PhD, Underi ja Tuglase Kirjandusinstituudi juhtivteadur (Kohtu 6/1, 10130 Tallinn), kristi@instlit.ee

Viktors Dāboliņš (snd 1984), PhD, Underi ja Tuglase Kirjandusinstituudi vanemteadur (Kohtu 6/1, 10130 Tallinn), viktors@instlit.ee

The identity of Livonian and Courlandian nobility in 17th-century satirical poetry

Keywords: noble literature, early modern period, Livonia, Courland, satire, epigram, political allegories

The article examines the formation of the identity of 17th-century Livonian and Courlandian nobility as reflected in their predominantly unpublished satirical poems – verse satires, witty epigrams, and sonnets – during the reign of various rulers (Poland, Sweden, and Denmark) and amid internal conflicts between the local hereditary elites and new nobility. The study aims to diachronically analyze which

characteristics of the nobility are ridiculed and criticized in satirical poems, and how the tools of humanist and Baroque poetry – contrast, allegory, imagery, personification, comparison, etc. – were employed for the self-defence, self-representation, and self-justification of the Livonian and Courland nobility within their actual political circumstances.

■ **Kristi Viiding** (b. 1972), PhD, Under and Tuglas Literary Institute of the Estonian Academy of Sciences, Leading Research Fellow (Kohtu 6/1, 10130 Tallinn), kristi@instlit.ee

■ **Viktors Dāboliņš** (b. 1984), PhD, Under and Tuglas Literary Institute of the Estonian Academy of Sciences, Senior Research Fellow (Kohtu 6/1, 10130 Tallinn), viktors@instlit.ee

Muutuv seksuaalsus ja selle kujutamisiisid eesti erootilises nüüdisproosas

PILLERIIN PUHLOV

Seksuaalsuse kujutamine kirjanduses on olnud problemaatiline, kuna seda raamivad kultuuriti ajas muutuvad normid, ootused ja tabud. Need kujundavad ka seda, kuidas seksuaalsust käsitlevaid teoseid kirjandus- ja kultuuriväljal mõistetakse ja vastu võetakse. Sõltumata sellest, mil viisil on seksuaalsust esitatud, on eri kunstiliigid – kirjandusest ja kujutavast kunstist kuni muusika, teatri ja filmi – rõhutanud seda kui jõudu, mis on põimitud identiteedi, vabaduse ja kontrolli küsimustega. Seksi kujutamise viis ei pruugi olla ainult ajastu peegel, vaid see pakub muu hulgas loominguulist vabadust ning võimalust uurida indiviidi identiteedi ja enesemääratluse kujunemist. Nii asetuvad erootilise žanri teosed seksuaalse vabanemise ja rõhumise, tabude murdmise või kinnistamise käsitlemise ning seksuaalsuse kujutamisiiside tõttu kultuurilistesse ja ühiskondlikesse aruteludesse. Oluline on eristada lihtsalt seksuaalsuse representatsiooni kirjanduses ning erootilist ilukirjandust kui spetsiifilist žanri. Kuigi seksuaalsus võib olla esil väga erinevates kirjandusžanrides, tähendab erootiline kirjandus, et teksti esteetiline ja narratiivne fookus on seksuaalsusel ning selle selgel kujutamisel. Artiklis vaadeldakse, kuidas avalduvad seksuaalsuse poeetika ja kirjeldamisiisid nüüdisaegses eesti kirjanduses.

Artikli fookuses on XXI sajandi eesti erootiline proosa ning viisid, kuidas seksuaalsust selles mõtestatakse. Kuigi seksuaalsuse temaatika ei ole eesti kirjanduses uus nähtus – seda on kajastatud nii rahvapärimeses kui ka eri ajastute luules ja proosas ning uuritud kirjanduslooliselt¹ –, ei keskendu käesolev artikkel selle ajalooliste ja kultuuriliste kihistuste vaatlusele, vaid tähelepanu all on taasiseseisvunud Eestis ilmunud erootiline proosa. Analüüsivad teosed on valitud nende tuntuse, leviku ning seksuaalse ainese ulatuse ja esilolemise põhjal. Valik ei ole ammendav, vaid keskendub näidetele, milles avalduvad nüüdisaegse eesti erootilise proosa peamised poeetilised ja temaatilised jooned.

Analüüs lähtub eeldusest, et eesti erootiline nüüdisproosa kujuneb dialoogis lääne kultuuriruumis arenenud seksuaalsuse diskursustega. Samal ajal võetakse arvesse eesti kirjandusvälja eripära: väikeses ja tihedalt seotud kirjandusruumis mõjutavad teoste retseptiooni tugevalt nii kultuurilised normid kui ka institutsionaalsed suhted. Teoste analüüs lähtub arusaamast, et seksi ja ihade kujutamine ilukirjanduses pole lihtsalt provokatsioon ega transgressiivne akt, vaid viis uurida

¹ Vt nt Ingvar Luhaääre „Eesti erootika ajalugu. Eestlaste armuelu muinasajast tänapäevani” (2005), Ants Järve koostatud kogumikku „Erotikos. Erootiliste varjundite ja värelustega jutte ja värse 20. sajandi alguskümnendite eesti kirjanduses” (2009), Jaak Urmeti koostatud antoloogiat „Sõnad soojas süliiriimis. Seks eesti luules” (2011) ja Reet Hiiemäe raamatut „Armastus eesti rahvapärimeses” (2015).

inimeseks olemise ja ühiskonna toimimise sügavaid kihte. Uurimuse lähenemisviis on interdistsiplinaarne, ühendades kirjandusteaduse, filosoofia, sotsioloogia ja kultuuriteooria, et analüüsida tekstides avalduvaid ühiskondlikke arusaamu ning nende poeetilist ja stiililist väljendust.

Nüüdisaegsed arusaamad seksuaalsusest

XIX sajandil oli seksuaalsuse tohutu ja talitsematu võim nii inimvaimu kui ka ühiskonnas toimuva üle tekitanud aukartuse ja viinud suisa hirmuni: seksuaalsust püüti ohjeldada, leiti, et inimesed ei ole võimelised kontrollima oma ihade hävitavat loomust ning erootilisus peaks rangelt püsima heteroseksuaalse abielu piirides ja isegi seal olema maha vaikitud. XX sajandil domineeris humanitaar- ja sotsiaalteadustes essentsialistlik nägemus seksuaalsusest: rõhutati selle muutumatut, ebaühiskondlikku, lausa üleajaloolist olemust. Seesugused arusaamad lähtusid suuresti meditsiiniteadustest. Järk-järgult hakkas suhtumine muutuma. 1960-ndate ja 1970-ndate nn seksuaalrevolutsiooniga kaasnesid uued arusaamad naiste seksuaalsusest, ühtlasi avardas seksuaalne väljendusvabadus. (Gwynne, Poon 2012: xi)

Michel Foucault on teoses „Seksuaalsuse ajalugu” (1976, e k 2005) analüüsinud seksuaalsuse ja võimu suhteid. Tema hinnangul pole seksuaalsus tihedalt seotud üksnes kehalisuse ja identiteedi, vaid ka ühiskondliku kontrolli ja teadmiste institutsioonidega, see kujundab inimese arusaamu iseendast ja suhteid teistega: „[---] seksidiskursusi ei ole juurde tekkinud mitte väljaspool võimu haardeulatust ega võimu vastaselt, vaid just seal, kus võim tegutseb, võimu teostamise vahendina. Kõikjal õhutati inimesi rääkima, kõikjal loodi võimalusi kuulamiseks ja üleskirjutamiseks, kõikjal võeti kasutusele vaatlemise, küsitlemise ja sõnastamise protseduurid.” (Foucault 2005: 39–40) Foucault räägib seksuaalsusdiskursuse plahvatusest, mis on nähtav eeskätt nüüdisaegses lääne kultuuriruumis ning avaldub muu hulgas seksuaalsuse käsitluste ja selle kategooriate mitmekesisumisena. Eesti kultuur on arenenud suures osas lääne kultuuriarusaamade ja arutelude mõjusfääris, ehkki sageli ajalise nihkega. Foucault’ analüüs näitab aga, et isegi seksuaalsuse käsitlemise avatus ja muutlikkus võivad olla võimu uute mehhanismide osa. See arusaam on seotud kriitikaga oletuse kohta, et seksuaalsus on alla surutud: Foucault’ (2005: 40–41) meelest pole põhjust arvata, et seksuaalsust on minevikus lihtsalt maha surutud, vaid pigem on seda ühiskondlikes aruteludes ja teadmiste kaudu toodetud ja korrastatud. Seega võib mõelda, kas tänapäevane seksuaalne vabadus tähistab tegelikku emantsipatsiooni või on see pigem uus raamistik, mis käivitab võimu ja teadmise mehhanisme teistsugusel, ent ikkagi reguleeritud viisil ning pakub ehk vaid näilist vabadust, kuid on samal ajal sotsiaalsete ja kultuuriliste normide jätkuva järelevalve all.

Sotsioloogid on rõhutanud nüüdisseksuaalsuse n-ö voolavat iseloomu. Inimsuhteid, sealhulgas intiimsuhteid, mõjutavad ühiskonnamuutused: tänapäeva maailmas, mida iseloomustab ebapüsivus, on ka suhted haprad (Bauman 2003: VIII). Enamikule suhetele on omane ambivalentsus, mida on kirjeldanud sotsioloog ja filosoof Zygmunt Bauman: n-ö voolav armastus (ingl *liquid love*) on avatud, kergesti

katkestatav ja uuesti alustatav suhe, millele on omane „kõhedusttekitav haprus, haprusest tulenev ebakindluse tunne ning vastuolulised soovid, mida see tunne esile kutsub – ühelt poolt sidemeid tihendada, teisalt vabana hoida” (Bauman 2003: VIII). Siinkohal tõuseb esile individuaalsus: (paari)suhte säilitamisele eelistatakse indiviidi heaolu, juhul kui suhtes olemine mõjuks sellele negatiivselt. Selline individualistlik lähenemine on vastuolus varasemate arusaamadega, mille järgi peeti paarisuhte ja perekonna säilitamist moraalseks kohustuseks.

Nüüdisseksuaalsuse individualistlikku definitsiooni toetab samuti ühiskonna-teoreetiku ja sotsioloogi Anthony Giddensi (1992) idee tänapäeva suhete muutlikkusest. Giddens rõhutab seksuaalsuse vabadust bioloogilistest ja sotsiaalsetest normidest ning keskendumist enesemääratlemisele ja isiklikule rahulolule. Ta väidab, et muutuv, vormitav seksuaalsus (ingl *plastic sexuality*) on vabastatud reproduktiivsuse vajadusest ja seetõttu on see seotud pigem isiksuse kui bioloogilise funktsiooniga (Giddens 1992: 2). Nüüdisseksuaalsus „toimib kui kohandatav isik-omadus, mis on peamine ühenduslüli keha, identiteedi ja sotsiaalsete normide vahel” (Giddens 1992: 15). Nii ei määratle seksuaalsust enam üks kindel eesmärk ega keskne norm, nagu laste saamine ja traditsioonilised presuhted, vaid laiemalt individuaalsed püüdlused ja erinevad eneseväljendusviisid. Seksuaalsuse ja identiteedi põimumine viib Giddensi käsitluses küsimuseni, millised on nüüdisaegsete seksuaalsuhete laad ja ootused. Uute suhtevõimaluste aluseks on partnerite avatus ja vastastikune rahuldus. Kui Baumanil on pessimistlik vaade, et inimesed ei suuda volava armastuse ühiskonnas rahulolu saavutada, kuna ebaselgete suhetega kaasneb liialt ebakindlust, siis Giddens leiab, et n-õ puhtad suhted on siiski tänapäeva maailmas võimalikud, kui need põhinevad vastastikusel (seksuaalsel jm) rahuldusel ja avatusel ning vastavad mõlema osapoole ootustele (Bauman 2003: 7, 89–90; Giddens 1992: 63–64, 139, 194–195).

Giddensi optimistlikum seisukoht, et „puhtad suhted” on võimalikud, peegeldab tänapäeva ühiskonna individualiseerumist ning pakub teoreetilist raami, mille kaudu saab mõtestada muu hulgas nüüdiskirjanduses kujutatud intiimsuhteid. Samal ajal tõstatab see küsimuse, kuidas sellised suhted sobituvad sotsiaalsete normide ja võimustusüsteemidega ning millisel moel suunavad normatiivsed raamistikud arusaamu seksuaalsusest ja lähedusest. Seksuaalsus pole pelgalt isiklik kogemus, vaid ka ühiskondlikult reguleeritud ja kultuuriliselt pingestatud nähtus, mille kujutamine kunstis ja kirjanduses võib esile tuua nii individuaalseid kui ka kollektiivseid pingeid. See kehtib eriti tänapäeva kultuurikontekstis, kus seksuaalsus on kujunenud justkui „poliitiliste lahkarvamuste miiniväljaks” (Gwynne, Poon 2012: xv) ning kus meedial on oluline roll seksuaalsete identiteetide kujundamisel ja vahendamisel (vt Hilton-Morrow, Battles 2015). Just seetõttu on oluline pöörata tähelepanu sellele, kuidas seksuaalsust ilukirjanduses kujutatakse ning milliste esteetiliste võtete, funktsioonide ja väärtushinnangute kaudu seda esile tõstetakse või kahtluse alla seatakse.

Seksuaalsuse kujutamise viisid

Seksuaalsust saab kirjanduses kujutada mitmel viisil, sealhulgas erootiliselt, pornograafiliselt ja romantiliselt. Kuigi kõigis neis tekstitüüpides võib leiduda intiimsust, iha ja kehalisust, on nende esteetilised, semantilised ja kultuurilised funktsioonid erinevad. Just žanrile iseloomulik sõnavara ja stiil tekitavad küsimuse, kust jookseb piir erootilise kirjanduse ja pornograafia vahel. Nende eristamine põhineb tihti väärtushinnangul: kui esimest nähakse sageli tegelastevahelisel vastastikusel soovil ja nõusolekul rajaneva seksuaalsuhte kujutamisenä, mida peetakse kultuuriliselt aktsepteeritavaks, siis teist käsitletakse domineerimisele ja objektistamisele keskenduva ning seetõttu taunitavana. Kuna mõlemad võivad sisaldada eksplitsiitset seksuaalsust ja esile kutsuda erutust, muutub nende eristamine tähenduslikuks eelkõige siis, kui seda eristust ei kasutata üksnes kirjeldava kategooriana, vaid normatiivse hinnangu andmiseks: erootika õigustamiseks ja pornograafia hukkamõistmiseks (Held 2014: 79). Ei erootiline kirjandus ega pornograafia ole oma olemuselt neutraalsed. Üldiselt on erootiline kirjandus siiski vastuvõetav seksuaalsete kujutuste vorm, samal ajal kui pornograafia ei ole sotsiaalselt ega poliitiliselt aktsepteeritav (Brulotte, Phillips 2006: x).

Pornograafilist ja esteetilist erootikat saab eristada nende seotuse alusel tarbimiskultuuriga ning selle järgi, millisel määral püütakse seksuaalsuse kirjeldamisel saavutada kunstipärast väljendust. Kui esimest on sageli kritiseeritud kui „hingetut, tarbimisest motiveeritud materialismi” ning nimetatud lausa kunstiliselt madalaks või kunstiväärtusetu kujutamiseviisiks (Best, Crowley 2012: 3), siis esteetilisest erootikast on sügavad kultuurilised ja poeetilised kihistused, mis toovad esile kehalisuse tähenduslikkuse. Susan Sontagi järgi ei ole aga pornograafiline kujutusviis ilmtingimata üksluine ega väärtusetu, vaid selles võib leida erinevaid kunstilisi tasandeid: alates otsesest ja detailirohkest seksuaalkujutusest kuni kirjanduslikult keeruka ja intensiivse kujundlikkuseni. Oluline on seksuaalsuse kujutamise intensiivsus, originaalsus ja võime tuua lugejani eksistentsiaalsed või poeetilised impulsid, mis nihestavad tavapärasest lugemiskogemusest ja avavad uusi vaatenurki inimteadvuse ning identiteedi kohta. (Sontag 2013: 49–50, 60–61)

Pornograafia ja erootika tähendusväljade ja kultuurilise staatuse erinevust on uurinud samuti filosoof Jerrold Levinson. Kui pornograafia peamine eesmärk on tarbija „seksuaalne rahuldus”, siis erootilisel kunstil, isegi kui see tugineb osaliselt seksuaalsele mõjule, on „teisi olulisi sihtmärke” (Levinson 2005: 229). Neid võib mõista näiteks esteetilise elamuse vahendamise, emotsionaalse tähenduse kujundamise ja inimliku intiimsuse üle mõtisklemisena. Eri eesmärkide rõhutamine seob erootilise loominguga pigem kunsti kui tarbimise sfääriga. Samuti märgib Levinson (2005: 229), et erootilist kunsti nauditakse ja hinnatakse, ent pornograafiat kasutatakse. Levinsoni mitmeastmelisest analüüsist järeldub, et erootilises kirjanduses toimib seksuaalsuse kujutamine tähenduskihtide vahendaja, mitte omaette eesmärgina, ning selle vastuvõtt eeldab esteetilist tundlikkust ja kontekstuaalset tõlgendust.

Niisamuti võib tekkida küsimus, mis eristab erootilist kirjandust romantilisest ilukirjandusest (ingl *romance fiction*). Kirjandusuuriija Pamela Regise (2003: 19, 30)

klassikalise definitsiooni järgi on armastusromaan proosateos, mille fookuses on romantiline suhe, mille käigus (pea)tegelased kohtuvad, nende suhe areneb, ületab takistusi ning kulmineerub kihluse või muu liiduga. Erootiline kirjandus seevastu pakub tihti episoodilist ja narratiivselt vähem struktureeritud lugu, keskendudes füüsilise naudinguga kujutamisele: erootiline romaan „põimib armastusromaaniga ja pornograafia žanrielemente” (McAlister 2021: 217) ja kuigi see võib sisaldada romantilisust, on esiplaanil sensuaalsus ja seksuaalsuse kujutus. Erootilises kirjanduses puudub sageli paarisuhte areng või on see minimaalne ja tegelased liiguvad episoodiliselt ühelt seksuaalselt kohtumiselt teisele ilma emotsionaalse järjepidevuse ega suhte süvenemiseta. Kuigi romantiline ja erootiline kirjandus võivad ositi kattuda – näiteks on mõlemas seksuaalseid stseene –, eristab neid see, kas keskmes on armastuse kui sotsiaalselt ja emotsionaalselt siduva jõu kujutamine või seksuaalsuse kui nauding ja kehalise kogemuse avastamine.

Tänapäeva erootilised narratiivid – eriti naisautorite loodud – esitavad küll oma seksuaalsust avastavate ja väljendavate naiste positiivseid kuvandeid, ent ometi on nende aluseks tihti patriarhaalne väärtusraamistik. See väljendub stereotüüpsetes rollides ja kujutusviisides, mis kinnistavad traditsioonilisi ootusi mehelikkusele ja naiselikkusele või taastoodavad intiimseid võimusuhteid. Feministlik narratiiviteooria on osutanud, et narratiivid ei ole kunagi päris neutraalsed, vaid võivad edasi anda soolisi hierarhiaid ja võimusuhteid (Roof 2018: 72). Kuigi erootika püüab sageli kujutada vastastikusel nõusolekul põhinevat seksuaalsuhet ja seksuaalset võrdsust, säilib paljudes tekstides naise kui ihaldusobjekti traditsiooniline roll, mis on kirjanduslikus traditsioonis sügavalt juurdunud. Feministlikud uurijad on samuti osutanud romantika ja erootika žanri ambivalentsele. Kirjandusteadlane Julie Dugger (2014: 11) märgib, et armastusromaanide populaarsus põhineb paradoksaalsel pingeväljal: kuigi žanr võib pakkuda naiste enesekehtestamist ja sõltumatust kujutatavaid tegelaskujusid, on nende teoste keskne aines siiski mehega emotsionaalse ja seksuaalse läheduse saavutamine. Nii seob selline romaan seksuaalsuse sageli romantilise suhte raamistikuga ning pakub kujutlust suhtelisest iseseisvusest, mis realiseerub alles heteroseksuaalses paarisuhtes. Duggeri sõnul võivad sellised narratiivid vastanduda traditsioonilisele meheliku autonoomia ideaalile, kuid samal ajal kinnitavad need naiselikku „suhtelist” subjektsust, mis on seotud armastuse ja romantilise paarisuhtega. (Dugger 2014: 6–7, 11)

Feministlikes käsitlustes eristatakse sageli „mehe pilku” (ingl *male gaze*) ja „naise pilku” (*female gaze*). Kuigi naisautorite erootilised teosed võivad avada naise perspektiivi, on paljud tekstid kinni patriarhaalses raamistikus narratiivsete valikute ja kujutusviiside kaudu. Nn naise pilk ei pruugi täielikult murda naise objektistamise ja soolise allutamise kujutusmustreid, vaid astub nendega pigem dialoogi. Nii võivad meesvaatleja hoiakud ikkagi tekstis kajastuda – näiteks läbi soolistatud vaatepunkti, süžeealiste valikute või naise kujutamise viisi, mis vastab heteronormatiivsele ihuloogikale. Sellised erootilised narratiivid näitavad, et žanri „positiivsus” ei tähenda tingimata neutraalset mõttearendust, vaid toimib sageli patriarhaalse kujutustraditsiooni raamides. Ehkki naise subjektiivne kogemus on sellistes narratiivides esile tõstetud, põrkub see sageli žanrile omaste soorollide ja võimusuhte stereotüüpidega.

Eesti erootiline nüüdisproosa

Erootilise kirjanduse keskendumine seksuaalsuse kujutamisele, mida ümbritsevad endiselt tugevad tabud ja normatiivsed ootused, kutsub esile erisuguseid sotsiaalseid ja kultuurilisi reaktsioone, mis mõjutavad autori mainet ja vastuvõttu kirjandusväljal. Seetõttu on selles žanris levinud pseudonüümide kasutamine, mille põhjused ulatuvad privaatsuse kaitsest kuni loomingulise vabaduseni. Eelkõige naiskirjanikel on varjunime eelistamine seotud sooviga vältida sotsiaalset hukkamõistu (Maupassant 2016), mis võib kaasneda seksuaalsuse avatud käsitlemisega kirjanduses. Pseudonüüm aitab hoida oma isikliku elu kirjutamisest eraldi ning vältida soovimatut tähelepanu.² Mõnel juhul võib pseudonüüm varjata autori sugu või muuta selle lugeja jaoks ebaselgeks. Samal ajal ei tähenda autorite strateegiline nähtamatus või nime varjamine erootilise proosa ebaolulist positsiooni kirjandusväljal. Vastupidi, pseudonüümide laialdane kasutamine osutab pigem sellele, et seksuaalsuse eksplitsiitne kujutamine on küll kultuuriliselt tundlik teema, ent samal ajal piisavalt levinud ja nõutud, et kujuneda püsivaks kirjanduslaadiks. Kuigi eesti nüüdiserootika ammendav kaardistamine ei ole siinse käsitluse eesmärk, võib täheldada, et seksuaalsuse kujutamine proosas ei ole XXI sajandi eesti kirjandusväljal kõrvaline nähtus. Viimastel kümnenditel on nii pseudonüümi kui ka kodanikunime all ilmunud rida teoseid, mille temaatiline ja poeetiline telg on seksuaalsus. Erootiline proosa ei ole küll selgelt piiritletud omaette žanr, ent selle järjepidev kohalolu kirjastusturul ja lugejate valikutes osutab selle suuna püsivusele ja kasvavale nähtavusele nüüdis-kultuuris. Järgnevalt keskendutakse teostele, mis on laialt levinud või kirjandusväljal tähelepanu pälvinud.

Pseudonüümi Helene Moss all ilmunud romaanisarjas „Cougar” (2018, 2019a, 2019b, 2020) kirjeldatakse seksuaalsust mitmetahulise nähtusena, mida vormivad nii kultuurilised kujutamiskiivid kui ka võimu diskursused. Sarja keskmes on 40. eluaastates naine, kelle eesmärk seksuaalsuhetes endast nooremate meestega ei ole üksnes kehaline nauding: pigem on rõhk nihkunud voolavale seksuaalsusele, kus identiteet ja iha on pidevas muutumises. Peategelase seksuaalkogemused ei kinnista niivõrd stabiilseid rolle, kuivõrd peegeldavad patriarhaalse kontrolli alt vabanemise katseid, kuigi need pörkuvad sageli sooliste ja majanduslike võimuhetega. Seksuaalsuse kujutamine on „Cougaris” tihedalt seotud kehapoliitikaga: iha suunavad ühiskondlikud ootused, tarbimiskultuur ja noorust väärtustavad normid. Erootiline kogemus muutub narratiivis kapitalistliku süsteemi osaks, st keha, nauding ja noorus on ihaldusobjektid, mida hinnatakse, kasutatakse ja millelt oodatakse teatud „väärtust”. Selline kujutus loob olukorra, kus peategelase seksuaalne enesemääratlus on ambivalentne: kuigi ta püüab kasutada seksuaalsust oma sõltumatus väljendamiseks, on ta samal ajal kultuurilises ja majanduslikus raamistikus, mis teda määratleb. Romaanisari kinnitab Foucault’ seksuaalsuse ja võimu vahekorda käsitlevat teooriat: seks ei kuulu üksnes keha sfääri, vaid on võimu avaldumise vahend, kus

² Erootilist loomingut viljeleva kirjaniku Emmanuelle de Maupassanti (2016) intervjuudes üle 130 erootilise kirjanduse autoriga selgus, et paljud neist kasutavadki pseudonüümi just selleks, et kaitsta oma privaatsust ja vältida lugejate eeldusi autori isikliku elu kohta.

subjekt reguleerib end ise ja allutab end seeläbi normidele. „Cougaris” kujutatav seksuaalsus on sotsiaalne väljendusvorm, mille kaudu käsitletakse vananemist, naiselikkust, sõltumatust ja ühiskondlike ootuste või normide mõju naise identiteedile.

Varjunime Sandra Angel all avaldatud romaan „Ma tulen” (2014) kuulub nende eesti nüüdiskirjanduse teoste hulka, mis ei käsitle seksuaalsust ainult otsesõnaliselt, vaid ka teadlikult piire kompaval moel: ühendatud on minategelase enesekirjeldus, pornograafiline laad ja enesebiraamatutele omane retoorika. Minategelase seksuaalsed kogemused on mitmekesised: ta osaleb erinevates intiimtegevustes, eksperimenteerib kehalisusega olukordades, kus puudub traditsioonilise suhte raamistik, ning seejuures lähtub voolava seksuaalsuse kontseptsioonist, milles iha on kontekstuaalne, avatud ja pidevalt nihkuv. Romaani tähelepanuväärne joon on, et kehalisi kogemusi kommenteeritakse nn õpetlikes lõikudes, näiteks juhised „Kuidas teha *deep-throat*’i” ja „Kuidas olla tubli kolmeka-partner” (Angel 2014: 40, 84). Need katkestavad ilukirjandusliku jutustuse voolu ja lisavad tekstile õpetliku mõõtme, milles seksuaalne kogemus esitatakse ühtaegu naudinguna ja omandatava oskusena. Seksuaalsust kujutatakse osaliselt projektina: keha ei allutata ainult ihadele, vaid ka metoodilisele enesetäiendusele, milles subjektiivne nauding ühtib kultuurilise produktiivsuse nõudega.

Pseudonüümi Mia Leelo Kanarbik all ilmunud romaanidiloo „Tubli tüdruk” (2013) ja „Kaks on parem kui üks” (2014) läheneb sarnasele ainestikule esteetiliselt ja ideoloogiliselt teistsuguses võtmes. Peategelase teekond BDSM-i ja polüamooria maailmas on ühtaegu eneseavastuse lugu ja seksuaalkultuuri populariseeriv akt. Romaanides on dekonstrueeritud traditsiooniline naisekuvand: kuulekas, seksuaalselt passiivne ja moraalselt reguleeritud „tubli tüdruk” on asendatud naisega, kes võtab aktiivselt vastutuse oma keha ja iha eest. Peategelase eneseavastuse teekond seab muu hulgas nihkesse patriarhaalse normi: naine valib ise partnerid, paneb paika suhte piirid, sõnastab oma iha ja keeldub olemast kellegi omand. Samal ajal kätkeb teos romantilist igatsust ja intiimsuse väärtustamist, ent traditsioonilise armastusloo motiivid (nt käest kinni hoidmine ja armastuse avaldamine) põimuvad subjektipositsiooniga, milles lähedust esitatakse teadliku ja individuaalse valikuna. Nii Kanarbiku kui ka Angeli teostes segunevad normatiivne ja mittenormatiivne seksuaalsus, kuna kehalist vabadust ja transgressiooni kujutatakse ambivalent-selt: need on ühelt poolt naise seksuaalset enesemääratlust ja agentsust võimestavad kogemused, teisalt kultuuriliselt struktureeritud fantaasiad, mille kujutamise kaasnab vajadus selliseid praktikaid ja valikuid õigustada. Kui Angeli teoses käsitletakse seksuaalsust tarbimiskultuuri põhisel – keha on soovide täitmise vahend –, siis Kanarbik püüdleb pigem Giddensi määratletud paindliku intiimsuse poole, kus seksuaalsuhe on identiteedi vormimise ning isikliku arengu ja emotsionaalse küpsemise vahend. Mõlema teostes on tajutav foucault’lik arusaam seksuaalsusest kui diskursiivsest praktikast: iga kehaline kogemus omandab tähenduse alles siis, kui see sõnastatakse, reglementeeritakse ja normistatakse – olgu siis partneritevahelise kokkuleppe või avaliku ülestunnistuse kaudu.

Kui Kanarbiku romaanides on naissoost tegelane peamiselt alluvas rollis, siis Sandra Jõgeva loomingus on naine sageli domineeriv subjekt. Jõgeva proosa keskmes

on eelkõige sotsiaalsed suhted, psüühiline pinge, sõltuvus ja võimusuhted, kusjuures olulisel kohal on seksuaalsuse ja kehalise valitsemise motiivid. Eriti ilmneb see novellikogus „Draamapunkt” (Jõgeva 2008), mille peatükid „Inimorjusest”, „Minu kõige räpasem saladus” ja „Dominant” kajastavad *domina* BDSM-kogemusi. Seksuaalsust ei esitata neis tekstides niivõrd erootilise naudinguga allikana, kuivõrd rollimänguna, mille kaudu kujutatakse ja dekonstrueeritakse sotsiaalseid võimusuhteid. Domineerimine ei tähenda üksnes kontrolli, vaid on ühtlasi kaubastatava, lavastatava ja teadvustatud võimu sotsiokultuuriline metafoor. Jõgeva romaanis „Üks päev aastal 0” (2021) on veelgi selgemalt vaatluse all seksuaalne töö. Peategelane, kes juhib rahateenimise eesmärgil sadomasosalongi, tegutseb sotsiaalmajandusliku sunduse ja enesemääratlemise piirialal, kus seksuaalsuse kaubastamine muutub kapitalistliku majandusloogika osaks. Klientide kehalised fantaasiad ja alistumisvajadused on seotud klassipositsiooni ning traditsiooniliste mehelikkuse normide ebastabiilsusega nüüdisaegses ühiskonnas. *Domina* roll seevastu võimaldab tegelasel korraks süsteemseid võimustruktuure ümber pöörata. Seksuaalne dominantsus ei ole ainult erootiline positsioon, vaid narratiivne võte, mille abil kaardistatakse klassi, soolise esindatuse ja kultuurilise normatiivsuse ristumiskohti. Kui Kanarbiku kangelanna liigub BDSM-i maailma isikliku muutumise ja emotsionaalse arengu kaudu, siis Jõgeva *domina*’d on pigem sotsioloogilised figuurid, kelle kaudu uuritakse võimumehhanismide toimimist ühiskonna äärealadel, kus seksuaalsus põimub töö, sõltuvuse ja varjatud sotsiaalsete rollimängudega.

Mitmesuguseid seksuaalsuse kujutusi leidub Margit Lõhmuse jutukogus „Sterne” (2019).³ Teos siiski eristub tavalisest seksuaalsust käsitlevast eesti nüüdiskirjandusest, kuna selle eesmärk ei ole üksnes erootilist elamust pakkuda. Pigem suunab „Sterne” lugejat mõtestama seksuaalsuse, keha ja identiteedi suhteid normatiivsete ootuste valguses. Näiteks jutus „Uriin termosos ehk enesearmastus” ei keskendu seksuaalne kujutus partneri ihule, vaid kehavedeliku kaudu väljendatud ihalusele, mille äratav omaenda keha kogemine ja sellest saadav nauding ilma teise inimese kohaloluta. Seksuaalsuse siht ei ole suguaakt, vaid pigem keha piiride ja võimaluste uurimine, mille kaudu tuleb esile loominguline ja poeetiline eneseteadvus. Lõhmuse teose transgressiivne esteetika – sealhulgas kehaliste tabude (nt menstruaalvere, uriini) rõhutatud kujutamine, soobinaarsuse lammutamine ja kväärsuse poeetiline käsitlus – osutab, et seksuaalsuse teema on „Sternes” seotud kultuurikriitilise mõtteviisiga. Sellest tulenevalt võiks „Sternet” käsitleda erootilise kirjanduse näitena eeldusel, et erootikat ei mõisteta kitsalt kehalise iha esitusena, vaid kunstilise väljendusvormina, mis käsitleb ihulisust, subjektsust ja normatiivsete piiride ületamist. Lõhmuse teos peegeldab ja problematiseerib kehalise kogemuse sotsiaalseid ja keelelise edasiandmise eeldusi, seega vastandub selle eesmärk pornograafilisele üheplaanilisele rahuldusotstarbele.

Eesti meeskirjanike loodud seksuaalsust käsitlevad teosed varieeruvad eksplitsiitset ihakujutusest iroonilise või mõtiskleva loominguni. Meesautoritel tuleb esile heteronormatiivse ihaluse, maskuliinse identiteedi ja kultuurilise korrastatuse

³ Teost on põhjalikult analüüsinud Piret Pöldver (2024).

pingeväli. Seksuaalsus ilmneb kord kontrolli ja staatuse vahendina, kord subjektiivsuse piiride kompamise võimalusena, ent harva lähtekohana, mille alusel kriitiliselt analüüsida sugudevahelisi võimusuhteid või seksuaalsuse kultuurilisi norme. See tõttu need teosed pigem peegeldavad ja taastoodavad juurdunud kultuurilisi arusaamu, kui seavad neid kahtluse alla. Näiteks Margus Vaheri „Võrgutaja” (2024) on selgelt erootilise žanri tavadele alluv jutukogumik, mille keskmes on meeste ja naiste vahelised seksuaalsuhted. Narratiivselt seotud lühilugudes tuleb heteroseksuaalse mehe pilgu ja iha kaudu esile maailm, kus naisekeha on järjestikuste vallutuste ja tarbimise objekt ning meespeategelane on selle määratleja ja normi kandja. Samasugust normatiivset raamistikku kasutab pseudonüümi Martin Hunt all avaldatud romaan „armastuSEKS” (2024), mille keskmes on meessoost minategelane, seksuaalpsühholoog Hugo Hansen. Teos põimib üksikasjalikud seksuaalaktide kirjeldused psühholoogilise ja terapeutilise aruteluga, asetades seksuaalsuse nii teraapia kui ka erootilise kogemuse konteksti. Seksuaalsus on seal korruga suhte elavdamise vahend ja potentsiaalne ohutegur, kuid jääb valdavalt meessubjekti kogemus- ja tõlgendusvälja. Kuigi teos mängib piiride, saladuste ja „keelatud vilja” motiividega, ei mõtestata seal seksuaalsust kriitiliselt, vaid pigem kinnistatakse heteroseksuaalse paarisuhte normatiivset mudelit ning meessoost eksperdi autoriteeti seksuaalsuse tõlgendamisel.

Onu Bella „Mõned hallid varjundid” (2013) on aga hoopis erootiline pastišš, milles seksuaalsust kujutatakse kirjandus-kultuuriliste tekstide paroodilise ümberkirjutuse kaudu. Teos lammutab absurdihuumori, fetišistlike motiivide, groteskse kehalisuse ja ironia kaudu klassikalise eesti kirjanduse kaanonit. Autor kirjutab paroodilises võtmes ümber muu hulgas katkendeid Enn Kippeli „Meelisest”, Oskar Lutsu „Kevadest” ning Eduard Vilde „Minu esimestest triibulistest”. Selline intertekstuaalne mäng mõjub korruga kaanonit õõnestavalt ja seda kinnistavalt: ühelt poolt seatakse küsimuse alla eesti kirjanduse klassikaliste tekstide kultuuriline autoriteet, teisalt kasutatakse samu lugusid iha ja kehalisuse koomilise ja groteskse kujutamise lähtepunktina. Seksuaalsus toimib siinkohal pigem mängulise kultuuritähisena kui tegelaste isikliku kogemusena. Armin Kõomäe novellikogus „Minu erootika saladus” (2017) on seksuaalsust kujutatud filosoofiliselt ja enesevaatluse kaudu: kehalisus ei avaldu niivõrd suguaktide kirjeldustes, kuivõrd mõtiskluses iha, üksinduse ja igatsuse üle. Erootilisus on selles teoses eksistentsiaalne kogemus, kuna tegelane püüab seksuaalse sideme kaudu korrastada oma maailmasuhet ja enesetunnetust. Anonüümse autori meesvaatepunktist kirjutatud teos „Vangi päevik: papp, kepp ja räiged röövid” (2010) kujutab seksuaalsust seevastu toorelt ja kasulikkusest lähtuvana, maskuliinse agressiivsuse ja hierarhiliste võimusuhte kontekstis. Seksuaalaktid toimivad seal staatuse ja kontrolli vahendina, mitte intiimsuse ega vastastikuse läheduse väljendusena. Seksuaalsus on seotud vangla institutsionaalse korruga: see on osa suletud süsteemist, kus keha on pideva kontrolli all ning kehaline jõud ja seksuaalne dominantsus määravad vangidevahelise hierarhia. Teos on kirjutatud päevikuvormis, milles jutustaja püüab oma tegusid põhjendada ja oma positsiooni kehtestada just kehaliste soorituste ja jõu demonstreerimise kaudu.

Erandlikud ja eksperimentaalsed eesti erootilises nüüdiskirjanduses on Erektori nime all ilmunud ulmeajakirja Reaktor erinumbrid (vt Reaktor 2018, 2020, 2022),⁴ kus on ühendatud seksuaalsuse teema ja ulmežanr. Neis ei ole pelgalt kujutatud kehalisust ulmelistes tingimustes, vaid on uuritud seksuaalsuse kultuurilisi eeldusi ja tuleviku kujutelmi. Ulmežanr võimaldab vaadelda seksi tulevikulise probleemina, mitte tabu ega sotsiokultuurilise normi taasloomisena, küsides: mis saab ihast, intiimsusest ja kehast, kui neid vahendavad tehnoloogia, mitteinimestest tegelased või postbioloogilised maailmad? Ehkki ulme ja erootilise ainese kombinatsioon ei ole rahvusvahelises kirjanduses uus, on see eesti kontekstis märkimisväärne, sest seks on selles temaatiline kese, mitte pelgalt kaunistav või šokeeriv kõrvalliin. Seksuaalsust on Erektori tekstides kujutatud ühtaegu esteetilise, eksistentsiaalse ja poliitilise teemana. Näiteks 2018. aasta väljaandes on tehnoloogiliste ümberkehastumiste kaudu käsitletud küberseksuaalsust ja biomehaanilist iha. Tekstid on sageli paroodilised, mängivad žanritunnustega ning viitavad nii ulme- kui ka pornograafiliste narratiivide stereotüüpidele. Samal ajal püüavad mitmed lood lahti mõtestada keha tähendusi võõruse, tundmatuse ja hirmu kategoorias.

2020. aasta Reaktor tõstatab küsimuse, kas tehisintellekti ja robotite kasutamine seksuaalpartneritena on eetiline. Seksuaalsuse kujutamine on seal vähem fantaasia-keskne ning enam seotud küsimusega, kuidas keha haakub võimu, kontrolli ja sõltumatusega. Ulmeline raamistik võimaldab seeläbi esile tuua identiteedi killustumise, kehalise enesemääratluse piirid ning arutelud soo ja seksuaalsuse muutuvate tähenduste üle. 2022. aasta Reaktor esindab selle nähtuse poeetiliselt ja temaatiliselt kõige mitmekesisemat ilmingut. Keskmesse tõuseb transgressiivsus – ja mitte üksnes normidest üleastumise mõttes, vaid kahtluse alla seatakse soolise identiteedi, keha ja iha tavapärased kategooriad, mida kujutatakse utopia ja düstopia, intiimsuse ja hirmu, fantaasia ja ühiskonnakriitika kaudu. Mitmed tekstid uurivad kväärsuse või kehalise anomaalsuse võimalikkust eri maailmades, teised keskenduvad seksuaalsuse kaudu kontrolli ja vägivalda mustritele. Kuigi Erektori ambitsioon on esmapilgul radikaalne – kujutada seksuaalsust oletuslikus, tulevikulises kontekstis –, jääb küsimuseks, kuivõrd selline ulmelise vormi kaudu toimuv eksperimenteerimine mõjutab kehtivaid seksuaalsuse mõtestamise raamistikke. Paljud tekstid peegeldavad endiselt olevikuliselt ihade kujutelmi, andes tunnistust sellest, et kultuurilised normid määravad tugevalt isegi tulevikku projitseeritud fantaasiaid. Näib, et ulme ei vabasta seksuaalsust ühiskondlikest piirangutest, vaid toob need tihti veelgi teravamalt esile.

Erootika keelelised kujutusviisid

Erootilise kirjanduse poetika ei avaldu üksnes afekti ega kehalise kogemuse kujutamises, vaid ka selles, milliste keeleliste vahenditega seksuaalsust väljendatakse ja struktureeritakse. Keeleteadlased Deborah Cameron ja Don Kulick (2003: 15) rõhutavad, et seksuaalsus ei ole lihtsalt see, mis on inimestele omane, vaid ka see, mida

⁴ Ajakirja Reaktor eriväljaanded Reaktor on kättesaadavad lehel www.ulmeajakiri.ee.

keele kaudu mõtestatakse. Erootiline tekst ühtaegu kirjeldab seksuaalakte ning loob ja korrastab nende tähendust, järgides keelelisi kokkuleppeid ja kasutades kultuuriliselt äratuntavaid märke, millega lugeja suhestub. Keeleline väljendus ei ole kunagi neutraalne, vaid see sisaldab alati valikuid: mida öelda ja mida varjata, mida pehmentada ja mida rõhutada. Seks on „kultuuriline käitumine [---] ning seetõttu on see alati semiootiliselt tähenduslik” (Cameron, Kulick 2003: 12). Just kultuurilised ootused, leksikaalsed normid, kõneaktid ja vaikimised moodustavad erootilise poeetika aluse. Erootilises proosas võib seega sama oluline kui öeldu olla see, mida ei öelda: vaikus, ümberütlemised ja metafoorsus loovad tähendusliku pinge ja ergutavad lugeja kujutlusvõimet. Erootilise kirjanduse stiil kätkeb tihti keele puudulikkust või „väljendamatu”, otsides loovaid viise, kuidas sõnastada iha ja kehalisust, mis ei allu ratsionaalsele ega normatiivsele keelekasutusele. Näiteks orgasmi kujutamisel kasutatakse hüperbooli, katkestusi, kordusi („jah, jah, jah”), helide jäljendamist või tähenduseta häälsusi, mis ei kirjelda niivõrd toimuvat tegevust, kuivõrd selle emotsionaalset intensiivsust.

Eesti nüüdisaegses erootilises proosas ilmnevad eri stiilivalikud, millest tõusevad esile nii realistlik kui ka stiliseeritud poeetika. Realistlikku erootilist poeetikat iseloomustab kehalise kogemuse otsesõnaline kujutamine. Stiliseeritud poeetika seevastu lähtub seksuaalse kogemuse kujundlikust väljendusest: seksuaalsus avaldub mängulises, sageli võimendatud registris, kus keha ja iha kirjeldatakse poeetiliselt või groteskselt, nii et keeleline kujutus ei püüa kogemust otseselt jäljendada, vaid loob selle suhtes teadliku stiililise distantsi. Realistlik poeetika seevastu ei peida kehade kokkupuudet ega kaugene sellest, vaid toob selle esile kas psühholoogilise intensiivsuse või füüsilise kogemuse avameelse kirjeldamise kaudu.

Realistliku poeetika võib omakorda jagada kaheks: afektiivne ja toores kehalisuse poeetika. Afektiivse kujutamise keskmes on subjektiivne tundlikkus, emotsionaalne pingestatus ja ühe keha allutatus teisele. Toores poeetika seevastu väljendab seksuaalsust ilustamata, väljakutsuva otsesõnalisuse ja kõnekeelse robustsusega, kus keha on eelkõige füüsilise naudingu allikas, mitte emotsionaalse läheduse väljendus. Mõlemad viisid mõjuvad lugejale n-ö läheda kujutusena: realistlik erootika eeldab ja kutsub esile kaasamõtlemit kehalise kogemuse, mitte pelgalt selle kirjandusliku kujutuse esteetilise vormi tasandil.

Afektiivse poeetika näide on Mia Leelo Kanarbiku proosa, kus seksuaalsust kujutatakse emotsionaalse pinge, iha intensiivsuse ja suhetes avalduva haavatavuse kaudu. Kanarbiku keelekasutuses ei ole kujundlikku liiasust, samal ajal on selle keskmes kehalise kontakti edasiandmine. Romaanis „Kaks on parem kui üks” ei ole seksuaalne akt üksnes narratiivne sündmus, vaid olukord, kus füüsiline lähedus toob esile tugevaid tundeid ning paljastab tegelastevahelised võimusuhted.

„Lahti,” ütleb ta siis ja mu suu on avali enne, kui ta sõna lõpetab. Ta lükkab pöidla mu suunurgast üle hammaste ja hoiab mu alalõuga liikumatuna. Olen lõksus. Ta hoiab mu pead kuklast ja lõuast ning pressib oma kõva riista aeglaselt, sentimeeter sentimeetri haaval mulle suhu. Üle mu keele, vastu mu suulage.

[---] Hingan kuni ainult ta peenisepa mu huulte vahel on ja ta ütleb: „Uuesti.”

Paar aeglast, süstemaatilist lämmatamist hiljem on mul pisarad silmanurgas ja Mattias tõstab tempot. Ta hoiab endiselt mu kuklajuustest ja ühe käega mu suud lahti ning lihtsalt kepi mu kurku. Nagu see oleks pelgalt üks tema naudinguga loodud auk. (Kanarbik 2014: 83)

Ühe keha allutatust teisele on väljendatud detailselt, nagu fraasis „lökkab pöidla mu suunurgast üle hammaste ja hoiab mu alalõuga liikumatuna”. Verbide *lökkab*, *hoiab*, *pressib*, *tõstab tempot*, *kepi* semantilises väljas tuleb esile toiminguga astmelisus, mis kätkeb jõulisust ja piiride ületamist. Allutatuse kaudu ilmneb seksuaalsus psüühilise, kehalise ja semantilise pingestumise seisundina: „sentimeeter sentimeetri haaval” ei tähenda lihtsat erootilise erutuse kulminatsiooni, vaid aeglast lähenemist, millega rõhutatakse subjekti haavatavust ja kehalist alistumist. Samal ajal ei ole see kirjeldus pornograafilise diskursuse mõttes mehaaniline ega taotle sihiteadlikult erutust, vaid seab esiplaanile afektiivse vastuvõtlikkuse ja füüsilise reaktsiooni (nt „pisarad silmanurgas”). Kanarbiku teoses ei lähtu seksuaalakti kirjeldus pornograafia iseloomulikust korduse ja funktsionaalsuse printsibist, vaid selles kujutatakse eksistentsiaalset allasurutust ja keha kasutamist teise tahte võimuses, kus subjekt tajub end olevat olukorras, mida ta ei kontrolli. Seejuures on keeleliste vahenditega väljendatud tihedat afektiivsust: verbi *kepi* kasutamine pole pelgalt roppus, vaid see toob semantiliselt esile sunduse, erinevalt pehmema või üldsõnalise sünonüümi (*magab*, *armastab*, *võtab*) kasutamise tähendusväljast. Kehalise tegevuse pingestatust kujutavad ka fraasid „mu suu on avali” ja „lihtsalt kepi mu kurku”, millega ühtaegu nimetatakse füüsiline avaus ja märgitakse ära afektiivne sissetungimine. Jõuliste väljendite kaudu avalduvad narratiivselt kogejapositsioon ja võimusuhted. Esteetilisele erootikale omaselt avaneb subjektiivne kogemus, vältides pornograafia objektistavat kujutamiski. Kuigi fraas „nagu see oleks pelgalt üks tema naudinguga loodud auk” kätkeb justkui pornograafilist vaatepunkti, on see semantiliselt ambivalentne – pigem tähistab see, et naine teadvustab oma allutatuse hetke, mitte ei esita seda olukorda loomuliku või enesestmõistetavana.

Toores kehalisuse poetika kujutab seksuaalsust robustse otsesõnalisusega, rõhutades füüsilist tegevust ja hierarhilist positsiooni, mitte afektiivsust ega semantilist pingestatust. Hea näide on juba mainitud „Vangi päevik: papp, kepp ja räiged röövid”, mille seksistseenides on kehad kui erootiliselt kättesaadavad objektid, mis allutatakse traditsioonilisele heteronormatiivsele fantaasiamudelile. See on seotud pornograafilise laadiga:

Victoria lökkas mu selili. Imes natuke aega mu türa ja siis istus mu peale. Pani mu riista omale tussusse ja hakkas ratsutama. [---] Katrin pani oma märga tussusse minu kõva meheau ja seksis nagu pöörane. Viki istus ta vastu ja imes ta rindu. Mina imetlesin Viki kauneid kanne. Suudlesin neid ja hakkasin ta klitoriga mängima. Aegajalt lökkasin keele ka ta märga tussusse. Kaks inglimest oigasid mõnust juba väga kõvasti. Viki keha värises juba keelekast. Hetk hiljem sai ka Katrin orgasmi. Mu peal oli kaks mõnust värisevat neidu. See oli kirjeldamatult erutav. Ma ei suutnud end tagasi hoida ja ka mina sain orgasmi. Katrin tõusis jalad harkis minu kohale püsti. Ta jalgevahelt

tilkus sperma mu kõhule. Juba järgmine hetk lakkusid mõlemad sõbrannad keelega mu valkja kreemiga kaetud kõhtu. (Vangi päevik 2010: 53–54)

Selles lõigus on tegelased küll eristatud, kuid nende psüühiline või emotsionaalne mõõde jääb tagaplaanile: nad toimivad kehaliste funktsioonide täitjate ja naudinguhahendajatena. Eriti ilmne on see fraasis „kaks mõnust värisevat neidu”, mis taandab naiste kehad rõõmu vahenditeks ning kinnistab hierarhia, kus mees „imetleb”, „mängib” ja lõpuks „ei suuda end tagasi hoida”, samal ajal kui naiste naudingut kujutatakse visuaalse ja helilise tagasisidena meesvaatlejale. Keeleline minimalism väljendub korduvate madalstiilsete tähistajate (*türa, tuss*) kasutuses. Sõnavalikus on välditud vahelduvaid sünonüüme. Erinevalt esteetilisest erootikast, kus samadele nähtustele võidakse leida eri registri keelelisi vasteid, mõjub „Vangi päeviku” stiil piiratud ja eesmärgipärase tähistajate kogumina, mille ülesanne on esile kutsuda võimalikult vahetu erutav reaktsioon. Silmatorkav on siiski sõna *meheau* kasutus: kehaosa eufemistliku sünekdohhina tähistab see kogu mehelikkust ja seksuaalset subjektsust, peegeldades füüsilise kujutuse kaudu selliseid kultuurilisi väärtusi nagu võim, väarikus ja maskuliinne identiteet. Samal ajal kinnistab selline keelend keha funktsionaalsust: suguorgan on eraldatud emotsionaalsest subjektist ning fetišeeritud mõnufunktsiooni kandjana. Just see keelekasutus rõhutab, et seksuaalsus ei ole „Vangi päevikus” eneseväljenduse küsimus, vaid kontrollitud, erutuskeskne kehali-

sus. Samuti on kujundlikult steriilsed fraasid „jalgevahelt tilkus sperma” ja „valkja kreemiga kaetud kõhtu”: need ei loo laiemaid tähenduslikke seoseid kehalisuse, tunte ega suhetega, vaid kirjeldavad otsesõnu kehaga toimuvat. Sellised võtted ei kutsu lugejat mõtisklema keha tähenduste üle, vaid suunavad tähelepanu seksuaalakti bioloogilisele küljele. Erinevalt Kanarbiku loominguist, kus kehaline allutatus sisaldab muu hulgas afektiivset aspekti, on „Vangi päevikus” seksuaalsus normatiivne ja soorolle kinnitav. Seksuaalakti kujutamine ei riku ega õnesta norme – vastupidi, see kinnistab mehe ja naise, tegija ja kannataja, vaatleja ja vaadeldava klassikalist vastandust. Naiste nauding on küll teoses olemas, kuid seda kujutatakse mehe vaatepunktist: *värisemise ja oigamise* kujul.

Stiliseeritud erootiline poetika hõlmab keelekasutust, mille kaudu ei kujutata seksuaalsust realistlikult ega psühholoogiliselt, vaid esteetiliselt, metafoorselt või retooriliselt. Nii ei ole keele ülesanne seksuaalsust otseselt peegeldada, vaid mängida selle kujutamise võimalustega, vormides ja võimendades seksuaalsuse esteetilisest esitust. Stiliseeritud kirjutusviisi iseloomustab keeleline liialdus ja kujundite tihe kasutus, nii et seks ei toimu üksnes tegelaste vahel, vaid avaldubki eelkõige keeles. See võimaldab jutustajal hoida kujutatava suhtes distantsi, lisada tekstile irooniat ja huumorit ning luua mitmekihiline esteetiline efekt.

Margus Vaheri „Võrgutajas” on seksuaalsust väljendatud tugevalt stiliseeritud kujunditega: teosele on omane keeleline mängulisus, metafooride rohkus ja seksuaalse tegevuse estetiseeritud kirjeldamine. Seksuaalakti ei ole esitatud realistlikult ega obstsöönelt, vaid kujundlikult, mis ilmneb muu hulgas iha piireületava tähendusvälja kaudu:

Tema oietest rohelise tule saanuna suunan oma sõrmed ta õlitatud masinavärki. Ta on nii märg ja erutunud. Samal ajal kui mu kosmosesüstik tema kurgust edasi-tagasi maandumist ja õhikutõusmist praktiseerib, lükkab enda sõrmed sügavale ta kuuma pühamusse nii, et mu kaks sõrme tema sees vigurlendu teevad, üks sõrm anuses lisamõnu toodab ja teine tema kliitoril rütmiliselt naudingutepaletti veelgi värve lisab. Mmmm, kuidas me mõlemad teineteise rahuldamist naudime. (Vaher 2024: 61–62)

Kujundid *kosmosesüstik, õlitatud masinavärk, kuum pühamu* ja *naudingutepalett* muudavad argise kogemuse metafoorseks. Sellises laadis ei ole füüsiline kontakt iseenesest tähenduslik, vaid muutub rohkete ja liialdatud metafooride kaudu millekski suuremaks – keeleliseks etenduseks, kus iha ei ilmne tegelaste emotsioonide ega psühholoogilise kogemusena, vaid metafoorse kujutlusena. Vaherile on keel naudingutepaletti kujutamise vahend, kus iga meeli valdav akt asetub esteetilisse registrisse ning keha ja keel satuvad ilustatud suhtesse. Fraas „nii, et mu kaks sõrme tema sees vigurlendu teevad” on näide sellest, kuidas liigutust tajutakse kujundina, mis juhib tähelepanu füüsiliselt toimingult metafoorsele kujutluspildile.

Vaher kujutab erootikat rõhutatult esteetiliselt: eesmärk ei ole niivõrd erutuse esilekutsumine, kui võrd iha poeetiline sõnastamine. See ei too siiski tingimata kaasa psühholoogilist sügavust. Erotika kujutamine Vaheri teoses jääb suuresti üheplaaniliseks ja kontrollituks, mistõttu tekst mõjub pigem autori stiililise leidlikkuse ja verbaalse mängulisuse demonstratsioonina kui tegelastevahelise intiimsuse või emotsionaalse läheduse kujutusena. Näiteks väljend *kuum pühamu* ühendab sakraalse ja sensuaalse tähendusvälja: seksuaalne nauding omandab korraga pühitsetud ja intensiivse mõõtme. Sellised fraasid ei vahenda tegevustikku realistlikult, vaid kujutluslikult ja ilustatult. Metafooride rohket kasutust võibki mõista poeetilise eemaldumisena otsesest kehalisest kirjeldusest: füüsiline akt ei jää toimumata, kuid seda ei esitata bioloogilise detailina, vaid kunstipärase sündmusena. Nii muutub füüsiline kontakt näiteks *kosmosesüstiku maandumiseks* või *vigurlennuks*, st kontrollitud ja stiliseeritud liikumiseks, mis meenutab pigem koreograafilist kujutlust kui realistlikku tegevust. Sellest vaatepunktist võib „Võrgutajat” mõista romantilise ja erootilise kujutamise viisi hübriidina: romantilisele laadile on omane iha idealiseerimine ja rõhutatult poeetiline keelekasutus, erootilisele diskursusele aga seksuaalakti detailsus ning kehalisuse esiletõstmine. Kuna tegelaste tundeid või mõtteid kirjeldatakse teoses vähe ning kujundlik stiil allutab kehalise kogemuse pigem esteetilisele kui emotsionaalsele väljendusele, esindab teos kokkuvõttes stiliseeritud hedonismi, kus seksuaalsuse tähendus ei seisne psühholoogilises suhtes, vaid keelelises leidlikkuses.

Onu Bella erootiline paroodia Eduard Bornhöhe jutustusest „Vürst Gabriel ehk Pirita kloostri viimsed päevad” kogumikus „Mõned hallid varjundid” kasutab seksuaalsuse stiliseerimiseks groteski ja irooniat. Tekstis ei kujutata iha ei afektiivse kogemusena ega esteetiliselt idealiseeritud nähtusena, vaid see dekonstrueeritakse paroodilise liialduse ja keha robustse kirjeldamise kaudu. Kujundlikku stiili, mis tavapärasel erootilisel proosal kätkeb kehalise kogemuse poeetilist aspekti, on kasutatud „ebasensuaalse” väljendamiseks, nii et kehad kutsuvad esile võõristust või isegi

naeru. Keha ei ole ihaldusobjekt, vaid see kannab väänatud seksuaalsuse tähendust, mille kaudu lõhutakse romantilise või idealiseeritud erootika konventsioone:

Abtiss puudutas ettevaatlikult Agnese siniverelist tukslevat ihu. Puudutatav püüdis Magdalena agressiivsemaks muutuvat lähenemiskatset tõrjuda, üritades ründaja haardest välja libiseda.

Leeki löönud kire foonil heitis abtiss endalt viimase kui kehakatte. Paljastus tselluliidist puretud keha, mida kroonijuveelina kaunistasid kõhul lotendavad rasvavoldid ja süldina võbelev vormitu paks tagumik.

„Tegeleme armastusega! Naistevaheline armastus on puhas ja siiras!” räuskas hülunud abtiss. (Onu Bella 2013: 40)

Füüsilised detailid – rasvavoldid, tselluliit ja vormitus – esitavad keha pigem eemaletõukava kui ülevana. Nii muutub romantilise või poeetilise iha kujutamine farsilikuks stseeniks, kus sensuaalsuse asemel domineerib koomika. Seksuaalne situatsioon mõjub absurdsel rituaalina, mis ei vii intiimse läheduse ega rahulduseni ning tekitab lugejas kriitilise distantsi.

Onu Bella sõnavalikus ja lauseehituses ilmneb sihilik stiililine ebakõla: väljendid *tukslev ihu* ja *sinivereline* tunduvad romantilise retoorikana, ent neile järgneb robustne füüsiline naturalism. Sellise keelelise kontrasti kaudu parodeeritakse nii kõrgstiili kui ka pornograafilise väljenduslaadi tavasid. Näiteks fraas „leeki löönud kire foonil heitis abtiss endalt viimase kui kehakatte” jäljendab romantilise kirjanduse pruuki, millele järgneb aga vormitu keha rõhutamine: keha ei ilmne kui harmooniline ideaal, vaid kui lagunev ja liialdatud vorm, mida jutustaja vaatleb irooniliselt distantsilt. „Mõned hallid varjundid” ei vasta ei esteetilise erootika ega pornograafia kriteeriumidele, vaid selles avalduv groteskne erootika mõjub metatekstuaalse kriitikana mõlema kohta.

Kokkuvõte

Tänapäevane arusaam seksuaalsusest on muutunud paindlikuks ja varasemast vähem normeerituks. See avaldub selgelt eesti nüüdiskirjanduses, kus on märgatavalt kasvanud erootiliste teoste hulk ja avardunud temaatika. Tähelepanuväärne on naissoost autorite teoste esiletõus, mis on toonud seksuaalsuse ja iha kujutamisse uusi perspektiive, sealhulgas seksuaalse sõltumatus, emotsionaalse läheduse ja partneritevahelise vastastikuse iha rõhutamine. Erootika kujutamise keel on sama oluline kui teose sisu: see kujundab arusaama seksuaalsuse tähendusest ning sellest, milliseid kehalisi kogemusi peetakse loomulikuks või aktsepteeritavaks. Artiklis eristati erootilise proosa poeetika kaht peamist suunda – realistlikku ja stiliseeritud kujutamislaidi –, mille kaudu analüüsiti seksuaalsuse avaldumist teostes. Realistlikku poeetikat iseloomustab otsesõnaline ja kehaliselt konkreetne kujutamiskiivi, kus seksuaalsuse kirjeldamisel on tugev psühholoogiline ja sotsiaalne tähendus. Stiliseeritud poeetikas on seksuaalsus seevastu tugevalt kujundlik ja sageli paroodiline –

iha kirjeldamisest saab keeleline ja stiililine eksperiment. Nende kahe laadi kaudu ilmneb eesti nüüdiserootika üks keskseid jooni: seksuaalsust ei seostata enam ühemõtteliselt tabude, häbi ega pelgalt bioloogilise instinktiga, vaid seda käsitatakse kultuurilise identiteedi, enesemõtestamise ja inimestevaheliste suhete väljendamise viisina. Seksuaalsed stseenid täidavad seega nii esteetilist, psühholoogilist kui ka sotsiaalset funktsiooni, peegeldades muutusi suhtevormides ja partnerluse mõtestamises.

Eesti nüüdisproosa erootiline ainek on ulatuslik ja mitmetahuline, tuues iha ja seksuaalsuse kujutamisel esile uusi keelelisi, poetilisi ja esteetilisi väljendusvõimalusi. Käesolev artikkel keskendub peamiselt naiste ja meeste vahelise iha kujutamisele realismi ja stilisatsiooni raamistikus, kuid laiemas vaates kuulub nüüdis kirjanduse erootilisse registrisse ka rida teoseid, milles käsitletud teemad on eesti kirjanduses varem jäänud tagaplaanile või esinenud episoodiliselt. Eriti tähelepanuväärsed on LGBTQ+ identiteete, samasoolist iha ja seksuaalset mitmekesisust kujutavad teosed, mis vajavad senisest põhjalikumalt kirjandusteaduslikku käsitlust. Need teosed ei rikasta üksnes eesti kirjanduse temaatikat ja poetikat, vaid aitavad kaasa kultuurilise mitmekesisuse ja seksuaalsuse normide üle kriitilise arutelu kujunemisele. Siinkirjutaja edasine uurimistöo keskendubki sellele.

KIRJANDUS

- Angel, Sandra 2014.** Ma tulen. Kümnendad. Eesti. Zeitgeist. Traagiline. Räpane. Ilus. Tallinn: Buduaar Meedia.
- Bauman, Zygmunt 2003.** Liquid Love: On the Frailty of Human Bonds. Cambridge: Polity Press.
- Best, Victoria; Crowley, Martin 2012.** The New Pornographies: Explicit Sex in Recent French Fiction and Film. Manchester–New York: Manchester University Press.
- Brulotte, Gaëtan; Phillips, John (toim) 2006.** Encyclopedia of Erotic Literature. New York: Routledge. <https://doi.org/10.4324/9780203943571>
- Cameron, Deborah; Kulick, Don 2003.** Language and Sexuality. Cambridge: Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511791178>
- Dugger, Julie M. 2014.** „I’m a feminist, but...” Popular romance in the women’s literature classroom. – Journal of Popular Romance Studies, kd 4, nr 2, lk 1–19.
- Erektor 2018.** Reaktori erootilise ulme erinumber, aprill. <https://www.ulmeajakiri.ee/?042018>
- Erektor 2020.** Reaktor, nr 103, aprill. <https://www.ulmeajakiri.ee/?042020>
- Erektor 2022.** Reaktor, nr 107, aprill. <https://www.ulmeajakiri.ee/?042022>
- Foucault, Michel 2005.** Seksuaalsuse ajalugu 1. Teadmistahe. (Avatud Eesti raamat.) Tlk Indrek Koff. Tallinn: Valgus.
- Giddens, Anthony 1992.** The Transformation of Intimacy: Sexuality, Love and Eroticism in Modern Societies. Stanford: Stanford University Press.
- Gwynne, Joel; Poon, Angelia (toim) 2012.** Sexuality and Contemporary Literature. New York: Cambria Press.
- Held, Jacob M. 2014.** The problem with the problem of pornography: Subordination, sexualization, and speech. – The Philosophy of Pornography: Contemporary Perspectives.

- Toim Lindsay Coleman, J. M. Held. Lanham–Boulder–New York–London: Rowman & Littlefield, lk 73–88. <https://doi.org/10.5040/9798881818661.ch-5>
- Hilton–Morrow, Wendy; Battles, Kathleen 2015.** *Sexual Identities and the Media: An Introduction*. New York–London: Routledge. <https://doi.org/10.4324/9780203114513>
- Hunt, Martin 2024.** *armastuSEKS*. [Põltsamaa:] Vali Press.
- Jõgeva, Sandra 2008.** *Draamapunkt*. Tartu: Võluri Tagasitulek.
- Jõgeva, Sandra 2021.** *Üks päev aastal 0*. Tallinn: Rahva Raamat.
- Kanarbik, Mia Leelo 2013.** *Tubli tüdruk*. Erootiline romaan. Tallinn: Pegasus.
- Kanarbik, Mia Leelo 2014.** *Kaks on parem kui üks*. Tallinn: Pegasus.
- Kõomägi, Armin 2017.** *Minu erootika saladus*. Tallinn: Sebastian Loeb.
- Levinson, Jerrold 2005.** *Erotic art and pornographic pictures*. – *Philosophy and Literature*, kd 29, nr 1, lk 228–240. <https://doi.org/10.1353/phl.2005.0009>
- Lõhmus, Margit 2019.** *Sterne*. Jutud 2002–2019. Tallinn: Kultuurileht.
- Maupassant, Emmanuelle de 2016.** *Hidden Identities: Writers of Erotic Fiction*. <https://emmanuelledemaupassant.com/2016/06/30/secret-identities/>
- McAlister, Jodi 2021.** *Erotic romance*. – *The Routledge Research Companion to Popular Romance Fiction*. Toim Jayashree Kamblé, Eric Murphy Selinger, Hsu-Ming Teo. London–New York: Routledge, lk 212–228. <https://doi.org/10.4324/9781315613468-9>
- Moss, Helene 2018.** *Cougar*. [1. osa]. Tallinn: Sõna Varjud.
- Moss, Helene 2019a.** *Cougar*. [2. osa.] Lisbeth. Tallinn: Helene Moss.
- Moss, Helene 2019b.** *Cougar*. [3. osa.] Võitlus. Tallinn: Helene Moss.
- Moss, Helene 2020.** *Cougar*. [Lisaosa.] Hingerahu. Tallinn: Helene Moss.
- Onu Bella 2013.** *Mõned hallid varjundid*. Triloogia IV raamat. Tallinn: Pegasus.
- Pöldver, Piret 2024.** *Kui keha kõneleb*. Margit Lõhmuse „Sterne” kui vastuhakk normile. – *Keel ja Kirjandus*, nr 11, lk 1000–1015. <https://doi.org/10.54013/kk803a2>
- Regis, Pamela 2003.** *A Natural History of the Romance Novel*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press. <https://doi.org/10.9783/9780812203103>
- Roof, Judith 2018.** *Feminist foundations of narrative theory*. – *The Cambridge Companion to Narrative Theory*. (Cambridge Companions to Literature.) Toim Matthew Garrett. Cambridge: Cambridge University Press, lk 72–86. <https://doi.org/10.1017/9781108639149.007>
- Sontag, Susan 2013.** *The pornographic imagination*. – S. Sontag, *Styles of Radical Will*. New York: Picador, lk 38–74.
- Vaher, Margus 2024.** *Võrgutaja*. Kuressaare: MaapelMuusik OÜ.
- Vangi päevik: papp, kepp ja räiged röövid 2010.** Tallinn: Päevik MTÜ.

Pilleriin Puhlov (snd 1994), Tartu Ülikooli eesti kirjanduse õppetooli doktorant–nooremteadur (Ülikooli 16, 51003 Tartu), pilleriin.puhlov@ut.ee

Changing sexuality and its modes of representation in contemporary Estonian erotic prose

Keywords: poetics, pornography, gender, romance fiction, embodiment

Contemporary Estonian erotic prose reflects more than just a shift in literary trends – it captures a broader cultural moment in which ideas about sexuality have become increasingly fluid. In many of these works, eroticism functions not merely as provocation, but also as a space for exploring questions of selfhood, feelings, and the boundaries of social norms. Desire, embodiment, and human connection are not presented as fixed truths, but are instead opened up, examined, and reimagined in literary form. Erotic literature is here understood as fiction in which sexuality plays a thematically and aesthetically central role, rather than serving as an incidental or peripheral motif.

The selection of texts discussed includes works by contemporary Estonian authors published after the year 2000, in which sexual experience is portrayed as a dynamic site of cultural meaning-making rather than a fixed or biologically determined instinct. Particular attention is given to works by female authors, who have significantly expanded the thematic and poetic range of Estonian erotic fiction by foregrounding sexual autonomy, mutual vulnerability, and the complexity of intimate encounters. This shift also signals a broader tendency towards destabilizing traditional gendered narratives of desire.

Drawing on approaches from literary studies, philosophy, sociology, and cultural theory, this study investigates how sexual expression is constructed in 21st-century Estonian prose through two principal poetic modes: realist and stylized. The realist mode emphasizes direct, corporeal, and often psychologically charged representations of sexual experience, whereas the stylized mode operates through figurative language, rhetorical play, and aesthetic distancing. These poetic strategies are examined with particular attention to how they shape the reader's emotional and interpretive engagement with the text. Language itself becomes a crucial site for negotiating meaning, shaping not only which forms of sexuality are depicted but also how they are interpreted. As a result, erotic literature emerges as a field of expressive and affective potential, in which sexuality becomes a medium for reflecting and negotiating broader cultural transformations.

Pilleriin Puhlov (b. 1994), University of Tartu, PhD student, Junior Research Fellow in Estonian Literature (Ülikooli 16, 51003 Tartu), pilleriin.puhlov@ut.ee

Probleemkohti tänapäeva eesti keele vormimoodustuses

MAIRE RAADIK, ÜLLE VIKS, INDREK HEIN, JELENA KALLAS

Eesti keele rikkalik ja erandirohke käände- ja pöördesüsteem on pidevas muutumises, pannes normijaid lahendama igikestvat küsimust: kas minna muutustega kaasa või säilitada *status quo*. Tiiu Erelt (2002: 249) on Emakeele Seltsi keeleteoimkonna kui praegu eesti kirjakeele normingu eest vastutaja rolli näinud keele tasakaalustamises: ühelt poolt püsiväärtustest kinnihoidmine, teiselt poolt ka uute väljendusvajaduste ja -võimaluste arvestamine ja arendamine. Paar viimast aastakümnet on andnud nende ülesannete täitmiseks uusi vahendeid ja võimalusi.

Morfoloogia puhul väljendub püsi ja muutumise vahelise tasakaalu otsimine eelkõige rööpvormide ja -paradigmade möönmises, et säilitada keelekasutajale valikuvabadus (Kaalep 2012: 444). Morfoloogiaga seotud, kuid normimise mõttes piiri-peakne ala on hääldus. Ehkki foneetikas nagu ka semantikas on peetud otstarbekaks ettekirjutustest hoiduda (Rätsep 1985: 7–8), on häälduskuju siiski sõna muutmise aluseks ja sedakaudu käsitatav normingu osana.

Eesti sõnamuutmissüsteemi on läbi aegade kirjeldatud koos sõnastikuga (Kaalep 2010: 95). Siinses artiklis võtame vaatluse alla valiku vormimoodustuse küsimustest, mis on esile kerkinud eesti keele suurima sõnakogu, EKI ühendsõnastiku (ÜS) koostamisel. Käsitluse sissejuhatavas osas anname ülevaate morfoloogia esituse kujunemisest eesti sõnaraamatuis ja morfoloogia normimise arengust. Seejärel keskendume terviklike käänd- ja pöördvormistike genereerimist ning normingu ja kasutuse vastuolude kõrvaldamist puudutavatele teemadele: mõne üksiksõna norming, võõrsõnade häälduse ja kirjakuju lahknevusest tingitud paradigmade segunemine, *album*- ja *number*-tüübi vahekord, (*i*)ng-lõpuliste sõnade käänamine, tähenduspiiridest tingitud rööpvormistikud ning liitsõnade (sh liitarvõõrsõnade), lühendite ja tähiste paradigmad.

Morfoloogia esituse kujunemine eesti sõnaraamatutes

Morfoloogianormingute fikseerimine eesti sõnaraamatutes on suuresti olnud seotud õigekeelsussõnaraamatute ehk ÕS-ide koostamisega, sest üsna pikka aega oli ÕS peamine eesti kirjakeele sõnaraamat. Normingute kujundamisel on põhiraskust kandnud keelekomisjonid: 1907–1940 Eesti Kirjanduse Seltsi keeleteoimkond (Erelt 2002: 129–131), 1960–1993 Eesti NSV Teaduste Akadeemia juurde asutatud vabariiklik õigekeelsuskomisjon ehk VÕK (Erelt 2021), alates 1993. aastast Emakeele Seltsi keeleteoimkond (Raadik 2021).

Uue ÕS-i valmimine on sageli toonud kaasa keeleteimkondade töö elavnemise, sest ÕS-ide koostajad on andnud toimkondadele materjali nii üksiksõnu, sõnarühmi kui ka terveid muuttüüpe puudutavate morfoloogiaprobleemide kohta. Kirjakeele ühtlustudes kaldus morfoloogiaotsuste raskuspunkt võistlevate keelendite vahel valimiselt rööpvormide mõõnmisele, kuid otsused ei sündinud siiski alati kergelt, sest nagu 1920-ndail, nii ka veel 1970-ndail olid otsustajate hulgas ülekaalus vanema põlvkonna keeleteadlased, kellele rööpvormide lubamine (eriti omasõnade käänamises-pööramises) oli vastumeelt (Erelt 2021: 392).

Kahes esimeses ÕS-is, 1918 ilmunud „Eesti keele õigekirjutuse-sõnaraamatus” ja 1925–1937 valminud kolmeköitelises „Eesti õigekeelsuse-sõnaraamatus”, tavapäraselt muuttüübistikku veel ei olnud. Selle asemel oli sõnastikuosa ette paigutatud nimestik, kust sai vaadata sagedasemate sõnalõppude muutmist (märksõnades olid need sõnalõpud eraldatud püstjoonega). Muul juhul olid muutmiseks vajalikud vormid esitatud otse märksõna järel.

Esimene ÕS, kus kõik käänd- ja pöörsõnad olid jagatud muuttüüpidesse ning varustatud ka tüübinumbritega, oli 1933 ilmunud Elmar Muugi „Väike õigekeelsus-sõnaraamat”. Sõnastikuosale eelnes 1166 sõnast koosnev tüübistik (hiljem tüüp-sõnade arv vähenes).

1940. aastate lõpust sai ÕS-ide koostamine 1947. aastal asutatud Keele ja Kirjanduse Instituudi ülesandeks ning kavandama hakati uut mahukat ÕS-i. „Suure õigekeelsus-sõnaraamatu” tegemine jäi küll *k*-tähe keskel pooleli, kuid sõnaraamatu tarbeks välja töötatud 115 sõnaga tüübistikku kasutati veel kolmes ÕS-is (VÕS 1953, ÕS 1960 ja ÕS 1976).

Võrreldes kahe eelmise ÕS-iga tehti 1976. aasta väljaandes oluline muudatus morfoloogia üldesituses. Nii 1953. kui ka 1960. aasta väljaandes oli lähtutud üksiksõnuti normimisest ja piiratud rööpvormide kasutamist (lühike mitmuse osastav, *i*-mitmus, geminaadiline sisseütlev), kuid 1976. aasta ÕS-is mindi üle tüübiti normimisele. Harvemini esinevad rööpvormid anti muuttüübistikus ümarsulgudes, tärn vormi järel märkis, et *i*-mitmust või lühikest sisseütlevat kasutatakse vaid osa selle tüübi sõnade puhul.

Järgmised kaks ÕS-i (ÕS 1999 ja ÕS 2006) toetusid Henn Saari morfoloogia esituse süsteemile, mis kombineeris Muugi muutkondi Ülle Viksi koostatud automaatsõnastiku tüüpidega (Saari 1999). Muuttüüpe oli 69, rööpvormide osalist realiseerumist tüübis ei tähistatud enam tärniga nagu ÕS 1976-s, vaid selgitati märkustega vastavate tüüpide juures.

ÕS 2013-s võeti kasutusele uus, 38 muuttüübist koosnev tüübistik. Selle loomise peamiseks ajendiks oli olnud automaatse morfoloogia vajadus järjekindla ja formaalse klassifikatsiooni järele, mille abil saaks arvutis genereerida kõiki võimalikke muutevorme, sh nendest sõnadest, mida sõnastikus pole (Viks 2015: 45–46). 38 muuttüübiga tüübistikule on järk-järgult üle läinud kõik Eesti Keele Instituudi (EKI) uuemad üldkeelesõnastikud ning seda rakendavad ka keeleportaalis Sõnaveeb kuvatav EKI ühendsõnastik ning uusim õigekeelsussõnaraamat ehk ÕS 2025.

Muuteinfo esitus EKI ühendsõnastikus

EKI ühendsõnastik on eesti keele mahukaim sõnakogu, kuhu on koondatud mitmest EKI tänapäeva keele sõnastikust pärit info (Langemets jt 2021). Ühendsõnastiku tuumaks on 2019. aastal valminud „Eesti keele sõnaraamat” (EKS). Üldkeele sõnaraamatuna hõlmab ühendsõnastik kirjakeele üldtarvitavat osa, ning ehkki üldkeelest räägitakse harilikult kui oskuskeele vastandist, näitab see määratlus ühtlasi, et sõnaraamatu hõlmealaks on kirjakeel koos selles kehtivate normingutega, puudutagu need sõnade kirjakuju või käänamist-pööramist.

Ühendsõnastiku morfoloogia infokihi arendamist alustasid 2019. aastal Indrek Hein, Ülle Viks, Jelena Kallas, hiljem lisandusid tööühma Margit Langemets, Sirje Mäearu, Peeter Päll, Maire Raadik ning Tiina Paet. Rühma töö võib laias laastus jagada kolmeks: 1) vormide genereerimine, 2) kasutajavaate kujundamine, 3) normingu ja kasutuse lahknevuste analüüsimine.

Vormide genereerimiseks ning Sõnaveebis näha olevate paradigmade kokkupanemiseks on EKI-s kasutusel reeglipõhine morfoloogiasüsteem (MAB), mille tekkelugu ulatub 1990. aastatesse (Viks, Kuusik 1998; Viks 2000a, 2000b, 2015).

MAB koosneb hulgast väiksemateks alamülesanneteks ette nähtud moodulitest, millest igapähele on reeglite ja erandite loendid. Peale reeglite kuulus algselt MAB-i juurde ka „Väike vormisõnastik” (Viks 1992) – mitukümmend tuhat sagedasemat eesti sõna oma põhivormide, muuttüüpide ja sõnaliigiga. Morfoloogia reeglistik töötab ka ilma sõnastikuta, kuid „Väike vormisõnastik” on olnud reeglite koostamise ja kontrolli algmaterjaliks. 2023. aastast on MAB-i juurde vormisõnastiku asemele kujunemas EKI ühendsõnastiku märksõnaloend koos sõnade morfofonoloogiliste kujude ja tervete paradigmatel.

MAB-i põhimoodulid on sõna muutevormide süntees ja analüüs, kusjuures mõlemad kasutavad samu allmooduleid: sõna silbitus, muuttüübi määramine ja mitut liiki tüvevariantide moodustamine, näiteks tüve lõpumuutused (*raamat* : *raamatu*, *l' iiter* : *l' iitri*) ja sisemuutused (tugeva ja nõrga astme vaheldumine, nt *l' iippu* : *lipu*, *teade* : *t' eate*). Reeglid moodulites on kahesuunalised ja võimaldavad nii muutevormide sünteesimist kui ka analüüsimist. Sõnastike koostamisel on kasutusel ainult sünteesi suund.

Suuremaid muutusi on kaasa toonud ühendsõnastiku vajadus käänata nimesid, tsitaatsõnu, lühendeid ja tähiseid. Need rühmad on saanud osaliselt iseseisva reeglistiku. Täiendatud on häälduse edasiandmiseks kasutatavate erihäälikute loendit (kääna *Plymouth* nagu [pliməθ]), erandlikke silbitusi (*Ni-a-ga-ra*). Tüübituvastus ei määra *ma*-lõpulis nimesid tegusõnadeks (*Panama*) ega *ne*-lõpulis omadussõnadeks (*Piltene*).

Sageli käänduvad nimed üldisemate reeglite järgi kui tavasõnad. Võõrnimedel pole laadivaheldust, vältevahelduslikul käänamisel puudub selge piir *k' an't* : *kan'di* ja *t' ank* : *tanki* tüüpi käänamise vahel (kas *Brab' ant* : *Brabanti* või *Brabandi*). Niisamuti *pesa*-tüübis kaldub käänamine erandlikku *logo*-tüüpi (küllastasin *Porit*). Eranditeta pole ka eesti nimed, kus tüübiomase käänamise kõrval on ajaloolisest tüvest tingitud kõrvalekaldeid (*Alutaguse* käändub nagu *Alutagune* – osastav on *Alutagust*, mitte

Alutagus). Lühikeses sisseütlevas esineb ajaloolisi klusiile (*Kiuu : Kiidu*) ja seda saab moodustada ka tüüpides, kus tavasõnad nii ei kändu (minnakse *Tartu*, aga **sellesse aasta* ei ole kasutus).

Alates 2025. aasta kevadest on kõik ühendsõnastiku märksõnad ja sõnavormid helindatud. Varem on sõnastikus esinevate sagedamate sõnade põhivormide helindamiseks kasutatud inimhäält, aga inimhäälega salvestatud materjali pealt trenniti ka kõnesüntesaator, millega sai helindada ülejäänud märksõnu ja sõnavorme. Uus süntesaator suudab arvestada hääldusmärkidega, mistõttu on tehishäääl võimeline eristama minimaalpaare, mida ortograafia ei erista: näiteks palataliseeritud ja palataliseerimata häälikuid sisaldavaid ning teises ja kolmandas vältes sõnu (vt Kiissel jt 2025). Tehishäälega loetud näited toovad hästi välja ka kohad, kus hääldusmärgid võiksid olla täpsemad.

Mitme häälduskujuga sõnadel (nt *jazz-muusika* [j`ats-muusika], [dž`äss-muusika]) on ühendsõnastikus esitatud mitu paradigmata. Peale liht- ja liitsõnade on muutevormid saanud ka sõnaühendid. Kui sõnaühendi mõlemad osad käänduvad ja neil võib olla rööpvorme, esitatakse vaid kõige tavalisemad vormid (nt sõnaühendi *kasulik pind* juures on mitmuse osastava vormidena antud *kasulikke pindu* ja *kasulikke pindasid*, aga puuduvad *kasulikkusid pindasid* ja *kasulikkusid pindu*). Muutuva osisega väljendtegasõnadel (nt *viga tegema*, *jalgu kõhu alt välja võtma*) esitatakse ainult tegusõna vormid, muid sõnu asendab vormistikus kolm punkti.

EKI teatmik

Loendit tervikparadigmade genereerimise käigus esile kerkinud sisulistest probleemidest peetakse EKI teatmik. Teatmik on ühendsõnastiku paarilisena toimiv veebikäsiraamat, mis niisamuti nagu ühendsõnastik pidevalt täieneb ja milles on võimalik esitada põhjalikumaid selgitusi ja käsitlusi kui sõnastikus. Muu hulgas on teatmik leidnud koha tüübikirjeldused, mida saab linkide kaudu ühendada konkreetsete sõnaraamatutega.

Teatmik peetakse käänd- ja pöördvormistiku probleemide loend on ühtlasi alusmaterjal, mille analüüsi najal tehakse Emakeele Seltsi keeleteoimkonnale ettepanekuid normingumuudatusteks. EKI morfoloogiarühma esildiste põhjal on keeleteoimkond 2020-ndatel langetanud viis otsust: ÕS-i 7. tüübi omadussõnade rööpkäänamine (2021), võõrsõnade kirjalik ja häälduse erinevus ning tsitaatsõnad (2022), (*te*)*t*-rööpvorm, käskiv kõneviis mitmuse 1. pöördes ning sõnade *õudne*, *viis* ja *kuus* ning *julgema* rööpvormid (2022), põhiarvsõnade *poolteist*, *poolteistkümmend* ja *poolteistsada* käänamine (2025) (KT otsused).

Kaalukaimaks nende hulgas võib pidada 2021. aasta otsust (Mäearu 2021), mis käsitles ÕS-i 7. tüübi omadussõnadel ilmnevat suundumust siirduda ühetüvelisse astmehalduseta käänamistüüpi. Otsusega mõndi peamiselt *as*-lõpuga adjektiividest koosnevas sõnarühmas nõrgaastmeliste konsonantlõpuliste tüvevariantide kõrval ka tugevaastmelisi vokaallõpulisid variante (nt *habras* : *hapra* : *habrast* ehk *haprat*).

Üksiksõnade norming: *mõru, nüri, õudne, viis, kuus*

Morfoloogia normimisel kerkib ikka ja jälle küsimus, kas lahendada normingu ja kasutuse vastuolusid pigem tüübiti või ka üksiksõnuti. Olukord, kus muutused toimuvad osas vormides või sõnades kiiremini kui teistes (nagu astmehalduse taandumine *kontsert*-tüübis), võib takistada normingute tegelikule keelekasutusele lähendamist (Viht, Habicht 2019: 166). Üks lahendust ootavaid probleeme on olnud *pesa*-tüüpi kuuluvate sõnade *mõru* ja *nüri* käänamine, millele juhtisid esimest korda tähelepanu emakeeleõpetajad juba 1961. aastal (Erelt 2002: 226).

Tüübikohase käänamise *mõru* : *mõru*, *nüri* : *nüri* kõrval on levinud käänamine *mõru* : *mõruda* ja *nüri* : *nürida*. Lõpumuutust 0 → *da*, mille eeskujuks on *õpik*-tüüpi kuuluvate *e*-lõpuliste omadussõnade lõpuvaheldus (nt *sile* : *sileda*, *tore* : *toreda*), on pikka aega käsitatud norminguvastasena (Aavik 1936: 30; VÕS 1934; ÕS 1976) või kõnekeelsena (Viht, Habicht 2019: 150; ÕS 1999; ÕS 2018). 1999. aasta ÕS-i tarvis koostatud käsikirjalises muuttüüpide kirjelduses esitas Saari sõnad *mõru* ja *nüri* kahe rööpse paradigmaga (*pesa*- ja *õpik*-tüüp) ning ilma viiteta kõnekeelsusele.

EKI morfoloogiarühm tegi keeletoimkonnale ettepaneku lubada levinud käänamist *mõru* : *mõruda* ja *nüri* : *nürida* ka kirjakeeles, kuid otsust siiski ei sündinud. Võttes arvesse, et *õpik*-tüübi kohane käänamine ei ole veel haaranud teisi sama rühma omadussõnu – on küll leida käänamist *vilu* : *viluda*, kuid mitte *südi* : *südida* ega *tragi* : *tragida* –, ei pidanud toimkond üksnes kahe sõna rööpparadigma normingupäraseks tunnistamist vajalikuks. Seega on ühendsõnastikus sõnade *mõru* ja *nüri* lisasilbiga rööpvormid esitatud endiselt kõnekeelsena.

Peale *mõru* ja *nüri* on üksiksõnadest Emakeele Seltsi keeletoimkonnaga läbi arutatud omadussõna *õudne* ning arvsõnade *viis* ja *kuus* käänamine (Mäearu 2022). Sõna *õudne* puhul soovis ühendsõnastiku morfoloogiarühm lisada *e*-lisele käänamisele *õudne* : *õudse* ka *a*-lise käänamise *õudne* : *õudsa*, sest korpusuuring oli näidanud, et *a*-tüvelised vormid moodustavad vormide koguarvust kolmandiku kuni ligi kaks kolmandikku, näiteks ainsuse omastavas *õudsa* (464) – *õudse* (1280), mitmuse nimetavas *õudsad* (926) – *õudsed* (1507) (ÜK 2021).

ne-lõpulistel omadussõnadel, milles liitele eelneb kaashäälik, on lõpumuutus enamasti *ne* → *se* (nt *loj`aalne* : *loj`aalse*, *v`ördne* : *v`ördse*), kuid rühmas sõnades *ne* → *sa* (*ehtne*, *hoogne*, *lihtne*, *moodne*, *pingne*, *rõhtne*, *soodne*; Viht, Habicht 2019: 134). Varem on ka *ehtne*-rühma sõnad olnud normitud *e*-tüvelisena (nt *ehtne* : *ehtse*, *l`ihtne* : *l`ihtse*, *s`oodne* : *s`oodse*, vt VÕS 1934). Muugi algatusel lisati *e*-lisele käänamisele *a*-line (*ehtne* : *ehtsa*, *l`ihtne* : *l`ihtsa*, *s`oodne* : *s`oodse* ja *s`oodsa*, vt VÕS 1940) ning alates 1960. aasta ÕS-ist on kogu rühmas antud üksnes *a*-line käänamine. Käänamist *l`ihtne* : *l`ihtsa*, *m`oodne* : *m`oodsa* võib käsitada segaparadigmamana, võttes arvesse, et *ne*-sõnade kõrval on varasemates ÕS-ides olnud sünonüümsed tuletised, kus *is*- või *us*-lõpp asendub *sa*-ga, s.o *ehtis* : *ehtsa* (= *ehtne* : *ehtse*), *l`ihtis* : *l`ihtsa* (= *l`ihtne* : *l`ihtse*), *m`oodis* : *m`oodsa* (= *m`oodne* : *m`oodse*), *p`ingus* : *p`ingsa* (= *p`ingne* : *p`ingse*), *r`õhtus* : *r`õhtsa* (= *r`õhtne* : *r`õhtse*) (VÕS 1934). Need *is*- ja *us*-tuletised jõudsid 1930-ndail ÕS-idesse Johannes Voldemar Veski süsteemitaotluse tulemusel: nagu *t`ähtis* : *t`ähtsa*, nii ka *l`ihtis* : *l`ihtsa*, lõplikult on nende esitamisest loobutud 1960. aasta ÕS-is.

Sõna *õudne* on *ne*-sõnade rühmas erandlik: olles omandanud *a*-tüvelise käänamise, on ta selle kõrval säilitanud algse norminguga määratud *e*-lise käänamise ehk püsinud kahe tüübi piiril. Keeletoimkonna otsusega sai ka *a*-line käänamine 2022. aastal normingu staatuse.

Toimkonnalt sai samal aastal heakskiidu ka ettepanek möönda arvsõnadel *viis* ja *kuus* ainsuse osastavas rööpvorme *viite* ja *kuute*. Arvsõnade *üks*, *kaks*, *viis* ja *kuus* osastava vormid *üht*, *kaht*, *viit* ja *kuut* on saanud reeglipärase häälikumuutuse, lõpu-kaotulemusel (vrd soome pikemaid vorme *yhtä*, *kahta*, *viittä*, *kuutta*). Et *ht*-ühendit on sõna lõpus keeruline hääldada, on esimesele kahele sõnale tekkinud rööpvormid *ühte* ja *kahte*; vormid *viite* ja *kuute* on tekkinud nende analoogial. Keeletoimkond oli *viite*-*kuute* küsimust arutanud ka 2015. aastal, kuid tookord jäi otsus tegemata. Rööpvormid *ühte* ja *kahte* on fikseeritud juba esimestes ÕS-ides, hilisemais allikais on täpsustatud, et *e*-ga vormid esinevad eeskätt rõhulises asendis (Aavik 1936; ÕS 1999).

Võõrsõnade häälduse ja kirjakuju lahknevusest tingitud segaparadigmad

Võõrsõnakirjutuses on eesti keeles tavapäraselt kehtinud häälduspärasuse põhimõte. On siiski võõrsõnu, kus tegelik hääldus ei lähe kokku norminguna fikseeritud kirjakujuga, näiteks *gala* hääldub enamasti [gaala], *karate* kui [karat`ee], *tsunami* kui [tsunaami] (Paet 2022, 2023; vt ka Kaalep 2012: 429). Emakeele Seltsi keeletoimkond arutas ühendsõnastiku morfoloogiarühma ettepanekul teemat 2022. aastal ja leidis, et edaspidiste vastuolude vältimiseks on soovitatav häälduspärasuse põhimõttele mittevastavad sõnad vormistada häälduspärases kirjutusviisis, säilitades rööpselt ka senise kirjapildi (nt *gala* ja uena *gaala*, *karate* ja uena *karatee*, *tsunami* ja uena *tsunaami*). Toimkond pidas võimalikuks viia kirjapilt hääldusega vastavusse ka neil juhtudel, kui võõrsõna valdav tegelik hääldus on muutunud (nt *polügoon* ja uena *polügon*). (Paet, Päll 2022)

Keeletoimkonna otsuse najal on ühendsõnastikus mitmetele võõrsõnadele lisatud rööpkujusid, osal juhtudel kaasneb uue rööpse kirjakujuga ka uus muuttüüp (nt *gala* 17 ja *gaala* 16, *hinkali* 1e ja *hinkaal* 22e, *karate* 1 ja *karatee* 26i, *kasarm* 2 ja *kasarmu* 1, *liivr* 2e ja *livr* 22e, *polügoon* 22e ja *polügon* 19). Ka seesuguste rööpkujude loendit koos selgitustega peetakse EKI teatmikis.

Hilisem häälduspärasuse põhimõttele vastavate rööpkujude lisamine ei pruugi siiski lahendada juba tekkinud probleeme, mistõttu on uute, keelde lisanduvate sõnade puhul väga tähtis saavutada juba varakult kirja- ja häälduskuju võimalikult suur kattuvus. Kui see ei õnnestu, võib kujuneda olukord, kus keelekasutaja võtab küll omaks normingukohase kirjakuju, kuid keelendi muutmisel lähtub hoopis hääldusest. Nii on läinud näiteks jaapani laenuga *karate* ja araabia laenuga *kebab*.

ÕS 1976 fikseeris *karate* ja ÕS 1999 *kebab* esisilbirõhuga, tüüpsõnadeks määrati vastavalt *ohutu* ja *redel*. 2009. aastal tuli Emakeele Seltsi keeletoimkonnal siiski möönda, et esisilbirõhuga kuju *kebab* kõrval on võimalik ka järgsilbis pika vokaaliga

kebaab (Raadik 2021: 490). ÜK 2023 põhjal tehtud korpusuuring näitas aga, et kasutuses esineb tüübikohastest vormidest (söüb) *kebabit*, *kebabeid*, (nende) *kebabite* (tüüpsõna *minut*) ja (söüb) *kebaabi*, *kebaabe*, (nende) *kebaabide* (tüüpsõna *riik*) mitu korda enam normingust hälbivaid vorme ehk kuju *kebab* käänamist *riik*-tüübi järgi: (söüb) *kebab*, *kebab*, (nende) *kebabide*. Sama moodi on sõna *karate* käänamises *ohutu*-tüübi kohase ainsuse osastava *karatet* asemel palju enam levinud *idee*-tüübi kohane *karated*.

Jaapani päritolu kolmesilbilistest sõnadest, mille järgsilbile langeb dünaamiline rõhk (Päll 2008), on mõni juba algselt saanud järgsilbis pika vokaali (*mikaado*, EÕS 1925), mõne puhul pole vokaali võimalikku pikendamist arvestatud (*tsunami*, ÕS 1976; *kabuki*, ÕS 1999; *vasabi* ja *umami*, ÕS 2018). *Tsunami* tüüpsõnaks määrati 1976. aasta ÕS-is *osuti*, alates ÕS 2018-st lisandus järgsilbis rõhumärk (*tsun'ami*) ja tüüpsõnaks sai *pere* (sama tüübi järgi käändub ka rööpkuju *tsunaami*). Kui *tsunami* tegeliku häälduse kohta annavad infot mitmusevormid (vokaalmitmuslik osastav *tsunameid* nagu *osuteid* jääb sageduse poolest selgelt alla *sid*-vormile *tsuna(a)misid* nagu *peresid*), siis *kabuki*, *vasabi* ja *umami* puhul on korpuse materjal napp. Ühend-sõnastikus on *vasabil* antud üks paradigma (*veski*-tüüp), *umamil* ja *kabukil* kaks (tüüpsõnad *veski* ja *pere*). *Ohutu*-tüüpi normitud *kimono* puhul (EÕS 1925) tulevad ÜK 2023-s enam-vähem võrdselt esile nii tüübikohane mitmuse osastav *kimonoid* kui ka *sid*-lõpuga *kimonosid*.

Märke paradigmade segunemisest on näha ka rööpkujude *reka* ja *rekka* puhul: tüübikohaste mitmusevormide *reka* : *rekade*, *rekasid* (*pere*-tüüp) ja *r'ekka* : *r'ekcate*, *r'ekkaid* (*ohutu*-tüüp) kõrval on võrdlemisi levinud ka *rekka* käänamine *pere*-tüübi järgi (nt vormides *rekcade*, *rekkasid*). Sõnad, mille nimetavas on kaks silpi ja nende piiril ülipikk ehk kolmandas vältes klusiil – nagu soome sõnas *rekka* või itaalia sõnas (*caffè*) *latte* –, ei ole eesti keelele omased. Seda laadi itaalia laenude keelde sobitamisel on varem tehtud kahesilbilisest sõnast ühesilbiline (nt it *tratta* ja ee *tratt*) või asendatud ülipikk klusiil pikaga (it *lotto*, *motto*, *netto* ja ee *loto*, *moto*, *neto*). Katse juurutada eestipäraselt ühe *k*-ga kirjakuju *reka* on toonud kaasa segaparadigma. Ühend-sõnastikus ei ole *rekka*-sõnal *pere*-tüübi kohast rööpkäänamist siiski esitatud.

Muuttüübiga sobimatuid vorme leiab ka rööpkujuta sõnadel, näiteks on üks ammune probleem mõne *ohutu*-tüübi võõrsõna, eeskätt *video* käänamine. Tüübikohaste mitmusevormide *videote*, *videoid* kõrval on keeles levinud *videode* (vt ka Erelt 2000: 56; Viht, Habicht 2019: 132) ja eriti osastav *videosid*. Põhjalikuma hääldusuuringuta saab võimalike analoogiate kohta vaid oletusi teha. Näiteks *pere*-tüüp eeldaks hääldust [vidjo], *koi*-tüüp seevastu [vid'eo] või [vide'oo] ja ainsuse osastav oleks *videod* (see vorm tuleb korpuses õigupoolest üsna arvestataval määral esile, nt *seda videod*). Samasse rühma kuuluvate *rodeo*, *stereo* ja *paleo* 'paleodieet, paleoitumine' mitmusevormid on korpuses harvad, kuid ka näiteks *stereo* puhul tulevad võrdsel määral esile nii tüübikohased *stereote*, *stereoid* kui ka tüüpi sobimatud *stereode*, *stereosid*. Emakeele Seltsi keeleteoimkond arutas Tiina Paeti ettepanekul selle sõnarühma käänamist 2025. aasta oktoobris ja leidis, et senisest normingust lahknemiseid vorme ei saa enam eirata. Rööptüübina, mis hõlmaks keeles levinud mitmusevorme, peeti sobivaimaks *pere*-tüüpi. (Seisukohavõtt 2025)

Kahasilbilise III-värtelise nimetavaga el- ja er-lõpulised sõnad

Lõpumuutuse küsimused on kerkinud eeskätt kahes sõnarühmas. Need on (i)ng-lõpulised sõnad ning kahasilbilise III-värtelise nimetavaga *el-* ja *er-*lõpulised sõnad, mis alluvad muutusele $0 \rightarrow i$ (*k`orter : k`orteri*) või $eC \rightarrow Ci$ (*n`umber : n`umbri*).

*el-/er-*sõnade lõpumuutuse määrab teatud juhtudel sõna fonoloogiline ehitus. Kui vokaali *e* kadu tekitaks raskesti hääldatava konsonantühendi, toimub sõnas enamasti lõpumuutus $0 \rightarrow i$. Selliste juhtudena on esile toodud 1) *er-*lõpulised sõnad, mille esimese ja teise silbi piiril on *r* või *r-i* sisaldav konsonantühend (nt *b`erber : b`erberi*, *`order : `orderi*); 2) võõrhäälikuid *f* ja *š* sisaldavad sõnad (nt *gr`eifer : gr`eiferi*, *t`elfer : t`elferi*, *k`oššer : k`oššeri*, *p`inšer : p`inšeri*, *v`autšer : v`autšeri*); 3) *er-*lõpulised sõnad, mille sõnasisene konsonantühend lõpeb *s*-iga (nt *b`okser : b`okseri*, *k`artser : k`artseri*, *k`etser : k`etseri*, *p`itser : p`itseri*, *p`ukser : p`ukseri*, *s`ekser : s`ekseri*, *šn`autser : šn`autseri*). On siiski erandeid, nagu *m`ärter : m`ärtri*, *rab`arber : rab`arberi* ja *rab`arbri*, *š`iffer : š`ifri*, *v`ürfel : v`ürfli*. (EKG 1995: 177–178)

Eranditeta säilib vokaal sõnades, mille esimese ja teise silbi piiril on pikk *l*, *m* või *n* (nt *r`oller : r`olleri*, *sp`eller : sp`elleri*, *tr`iller : tr`illeri*; *s`ummeer : s`ummeeri*, *tr`immer : tr`immeri*; *b`änner : b`änneri*, *sk`anner : sk`anneri*, *sp`inner : sp`inneri*). Vokaali kadu on välistatud ka juhul, kui esimese ja teise silbi piiril on kolme konsonandi ühend (*br`ustver : br`ustveri*, *`ingver : `ingveri*).

Peale häälikulise ehituse võib lõpuvaheldusmalli valikut mõjutada sõna keeles kohanemise aste: uuemad laenud kalduvad esialgu kasutama peamiselt *e*-ga käänamist (vt ka Viht, Habicht 2019: 134–135), näiteks *d`immer : d`immeri*, *fr`itter : fr`itteri*, *skv`otter : skv`otteri*, *p`utter : p`utteri* (vrd *m`utter : m`utri*), *br`auser : br`auseri* (vrd *m`auser : m`ausri*), *t`ooner : t`ooneri*, *l`uuser : l`uuseri*, *r`uuter : r`uuteri* (vrd *komp`uuter : komp`uutri*, *sk`uuter : sk`uutri*), või rööpselt nii *e*-ga kui ka *e*-ta vorme, näiteks *l`eibel : l`eibeli* ja *l`eibli*, *transp`onder : transp`onderi* ja *transp`ondri*, *p`amper : p`amperi* ja *p`ampri*. Kaheti käänduvaid sõnu on ka varasematest laenukihtidest, näiteks *`auts`aider : `auts`aideri* ja *`auts`aidri*, *bl`eiser : bl`eiseri* ja *bl`eisri*, *em`itter : em`itteri* ja *em`itri*, *p`oster : p`osteri* ja *p`ostri*, *sn`aiperi : sn`aiperi* ja *sn`aipri*, *st`opper : st`opperi* ja *st`opri*, *v`esper : v`esperi* ja *v`espri*, *g`ospel : g`ospeli* ja *g`ospli*.

1972. aastal arutas *er-/el-*sõnade muutmist VÕK ning andis ÕS 1976 koostajaile soovitusel arvestada mõne sõna *album-*tüübist *number-*tüüpi ülemineku tendentsi (Erelt 1973: 53). Praegu on sõnaraamatukoostajail võimalik korpusuuringuga kindlaks teha, kumb lõpuvaheldusmall uue *er-/el-*sõna muutmises domineerib või kas senine norming läheb kokku tegeliku kasutusega. VÕK-i osutatud suundumuse kõrval on tulnud ilmsiks ka vastupidine tendents: mõned seni *number-*tüüpi fikseeritud sõnad (nt *jokker*, *koogelmoogel*, *röster*, *spiiker*) käänduvad siiski ka *album-*tüübi järgi, ning näiteks *jokkeri* ja *koogelmoogeli* puhul on *e*-ga käänamine ülekaalus. Neil sõnadel on ühendsõnastikus otsustatud anda kaks rööpset paradigmat.

Piir kahe lõpuvaheldusmalli vahel on hägus (vt ka Kaalep 2012: 432–434) ning kasutusandmete tõlgendamisel jääb mõnikord küsimus, kui suur peaks olema ühe

või teise malli osakaal, et uus, rööpne paradigma lisada või senine välja vahetada. Kõhkluskohad on muu hulgas olnud *mikser* ja *kaamel* (normingukohane käänamine *m`ikser : m`ikseri* ja *k`aamel : k`aameli*, *e*-ta omastava vormide *miksri* ja *kaamli* osakaal vastavalt 5% ja 15%), *piksel* ja *tester* (normingukohane *p`iksel : p`iksli* ja *t`ester : t`estri*, *e*-ga omastava vormide *pikseli* ja *testeri* osakaal 10%) (ÜK 2023). Normingu fikseerimine jääb paratamatult sõnaraamatutegijate kanda, sest kumbki *er-/el*-sõnade lõpumuutus, $0 \rightarrow i$ ega $eC \rightarrow Ci$, ei hõlma kindlalt piiritletavat, ühtsele reeglile allutatavat sõnarühma.

Tüvevokaal (i)ng-lõpulistes sõnades

Omasõnade hulgas on rühm *ng*-liitelisi tuletisi, millele obliikvakäänetes liitub kas *i* või *u*. *ng*-tuletiste tavapärase tüvevokaal on *u* (nt *looming : loomingu*, *pöörang : pöörangu*, *toiming : toimingu*), aga kui liite ees on *u*, tuleb tüvevokaaliks *i*, mis võimaldab vältida sama vokaali kordumist (nt *istung : istungi*, *kutsung : kutsungi*, *laadung : laadungi*) (EKG 1995: 179; vt ka Viht, Habicht 2019: 134). *ng*-tuletistega sarnaselt käituvad *ing*-lõpulised laensõnad (nt *puding*, *smoking*), mida tüveks ja liiteks jagada ei saa, ning ka võõrnimed (nt *Boeing*, *Rowling*).

ing-lõpulisel laensõnu on algselt normitud suuresti *i*-lisena (nt VÕS 1934 *lemming : lemmingi*, *messing : messingi*, *puding : pudingi*, *reeling : reelingi*, *smoking : smokingi*, *telling : tellingi*, VÕS 1940 *spinning : spinningi*). Hiljem on neid üle viidud *u*-liste hulka (*reeling*, *telling*, *spinning*) või lisatud *u*-lisi rööpvorme (ÕS 1960 *puding : pudingi* ja *puding*, ÕS 1976 *smoking : smokingi* ja *smokingu*, ÕS 1999 *messing : messingi* ja *messingu*, ÕS 2006 *lemming : lemmingi* ja *lemmingu*). Kõige uuema rööpsusena on ühendsõnastikus lisatud *i*-lisele käänamisele *ri(i)sling : ri(i)slingi* *u*-tüveline *ri(i)slingu*. *i*-lise käänamise tava on säilitanud *šilling : šillingi* ja *n`aelsterling : n`aelsterlingi*. Algusest peale on *u*-lisena olnud normitud *brauning : brauning*, *miiting : miitingu* (VÕS 1934).

Tsitaatsõnad on ÕS-ides jäänud tavapäraselt ilma muuttüübita ning seepärast pole olnud ka vajadust võtta seisukohta tüvevokaali asjus. EKI keelenõuandes on küsijaile soovitatud kas *i*-d kui neutraalsemat tüvevokaali (nt *voicing`i*, *quickstorming`i*) või mõõndud ka loomulikumat *u*-list käänamist (nt *campdrafting`ut ~ campdrafting`ut*, *circuit bending`ut ~ circuit bending`ut*), mis võimaldab vältida sama vokaali kordumist (EKI keelenõuandmebaas).

EKI ühendsõnastikus on tsitaatsõnadel määratud muuttüüp ja antud muutevormid. *ing*-lõpuliste tsitaatsõnade puhul on seega tulnud otsustada, milline on tüvevokaal. Vormide korpusuuring tõi esile seose sõna silpide arvu ja tüvevokaali vahel: kahesilbilised *ng*-sõnad kalduvad käänduma *u*-liselt (nt *bowling*, *casting*, *coaching*, *curling*, *piercing*, *rafting*, *roaming*, *shaping*, *shopping*, *wrestling*), kolmesilbilised aga *i*-liselt (*catering*, *happening*) (ÜK 2023). Sama on ilmnenu ka mõne mugandi puhul: kolmesilbiline *marketing*, mida algul käänati nii *u*-liselt kui ka *i*-liselt ja küsiti sageli ka keelenõuandest, on kinnistunud *i*-tüvelisena, kahesilbiline *liising* *u*-lisena. Ühtlasi näib see kinnitavat seost tüvevokaali valiku ja rõhu asukoha vahel (Kaalep 2012: 435).

Tähenduspiiridest tingitud rööpvormistikud

Lugema-tüübis on verbe, mis võivad rööpselt pöörduda ka *elama*-, *muutama*- või *õppima*-tüübi kohaselt, näiteks *pügama* : *p`öan* ja *pügan*, *kudema* : *k`oen* ja *kuden*, *h`auduma* : *h`aun* ja *h`audun*, *v`aagima* : *v`aen* ja *vaagin*, *n`äuguma* : *n`äun* ja *näugun* (Mäearu, Raadik 2012). Kolmel verbil (*hauduma*, *kudema*, *laadima*) on muutmise seotud tähendusega ja need on tavapäraselt olnud esitatud homonüümidena: *h`auduma*¹ : *h`aun* 'hautades soojendama, nt *kana haub mune*; sepitsema (plaane)' ja *h`auduma*² : *h`audun* 'hautatav olema, nt *munad hauduvad kana all*, *nahk haudub niiskuse toimel*, *l`aadima*¹ : *laadin* '(nt vagunit, kaupa)' ja *l`aadima*² : *l`aen* '(nt püssi, akut)' (ÕS 1976), *kudema*¹ : *k`oen* ja *kuden* 'paljunemiseks mune ja seemnevedelikku vette heitma' ja *kudema*² : *kuden* 'logelema, olesklema' (ÕS 2013).

Nagu *kudema*¹-näitest näha, võivad need homonüümid, mis normingu kohaselt peaksid kasutama üksnes laadivahelduslikku *lugema*-tüüpi, pöörduda siiski rööpselt ka lihtsama *elama*-, *muutama*- või *õppima*-tüübi kohaselt. Seda arvestades sai 2013. aasta ÕS-is rööpse, *muutama*-tüübi kohase pööramise ka *hauduma*¹ : *h`aun* ja *h`audun*, kuid mitte veel *laadima*².

Kui *kudema* pöördub uuemas tähenduses 'logelema, olesklema' peamiselt astmevahelduseta paradigma järgi (*kudema* : *kuden*), siis *laadima* uuemate tähenduste 'andmeid, programmi vm kasutukohta viima' ja 'kõne-, sõidukaardile teatud summat salvestama' puhul esineb nii laadi- kui ka vältevahelduslikku pööramist (nt *üles*, *alla laaditud* ~ *laetud* fail, kaardile *laaditud* ~ *laetud* raha). Vanemaid tähendusi varieerumine veel ei puuduta (*laadib* kaupa, aga *laeb* püssi, akut).

Ühendsõnastiku koostamisel tuli otsustada, kas jätkata homonüümide eristamist, kui kasutajatel on üha raskem ühendada konkreetset tähendust normingukohase muutmisega. Silmas tuli pidada ka seda, et erinevast tähendusest hoolimata ei ole siin tegemist keelendite juhusliku kokkulangevusega, vaid sama päritolu sõnadega, näiteks *laadima* on laen alamsaksa verbist *laden* 'laadima, täitma' (nagu on laenuid ka eesti *laeng*, vrd alamsks *lading*, ja *laadung*, vrd sks *Ladung*; EES). Esialgu (EÕS, VÕS 1934) laadivahelduslikuna normitud sõnadele on hiljem lisandunud astmevahelduseta või vältevahelduslik paradigma (ja uued tähendused).

Seega sündis otsus koondada varasemate homonüümide *hauduma*, *kudema* ja *laadima* eri tähendused ühendsõnastikus ühte artiklisse ning mõnda verbidel kõigi tähenduste puhul rööpselt nii astmevahelduslikku kui ka astmevahelduseta pööramist. Sõnaraamatu kasutajale orientiiriks on osas artiklites lisatud märkus või selgitus mõnes tähenduses domineeriva paradigma kohta.

Ühilduva esiosaga liitsõnad

Liitsõnade käänamises saab eristada kolme malli: 1) tavamall, mille puhul käändub ainult liitsõna järelosa; 2) ühilduv mall, mille puhul käänduvad liitsõna mõlemad osad, ning 3) arvsõna mall, mille puhul ühildub liitsõna esiosa järelosaga ainsuse nimetavas, omastavas ja osastavas käändes ning jääb ülejäänud käänetes omastavasse

(Viht, Habicht 2019: 178–179; EKK 2020: 300–301, 328). Peale mõne üksiku liitnimisõna (nt *vaenelaps*, *viimnepäev*, *teinepool*) ja rühma liitasesõnade (nt *seesama*, *seesamane*, *seesamune*, *seesinane*, *toosama*, *toosamane*, *toosamune*, *üksainsam*, *üksainuke(ne)*, *üksainumane*, *üksainumas*, *üksainus*, *ükssama*) käänduvad ühilduva malli järgi veel paarissõnad (nt *naised-lapsed*, *kila-kola*). Rindliitsõnade käänamises on võimalik nii paarissõnade eeskujust lähtuv ühilduv mall (nt *pagar-kond`iiter` : pagariks-kond`iitriks*, *l`oov-praktiline` : l`oovast-praktilisest*) kui ka üksnes järelosa käänamisega tavamall (*pagar-kond`iiter` : pagar-kond`iitriks*, *l`oov-praktiline` : l`oov-praktilisest*) (Kerge 2016). Rööpselt nii tava- kui ka ühilduva malli järgi käänduvad ka liitsõnad *pikkpoiss* ja *igaiüks*.

ÕS 2018-s nagu ka varasemates ÕS-ides ei ole tavamalli järgi käänduvatel liitsõnadel tüübinumbrit märgitud ega muutevorme antud, eeldades, et liitsõna käänamiseks otsib kasutaja sõnastikust üles liitsõna järelosa vormid. Ühendsõnastikus saavad kõik liitsõnad muuttüübi, kuid ühilduva esiosaga liitsõnadel ei näidata siiski kõiki võimalikke rööpvorme, vaid ainult kõige tavalisemaid (nt on liitsõna *vaenelaps* puhul piiratud *de*-mitmuse vormidega ja jäetud välja vokaalmitmuse omad). ÕS 2025-s on igal liitsõnal nii tüübinumber kui ka muutevormid.

Liitmäärsõnade hulgas on rühm sõnu, kus vaegparadigmaga kaassõna *poolepool-poolt* laiendavad vaegmuutelised suunamäärsõnad (nt *väljapoole*, *väljaspool*, *väljastpoolt*; *kuhupoole*, *kuspool*, *kustpoolt*). Et liitsõna esiosa tavaliselt ei muutu, võib laiendosa jääda kõnekeeles ühele kindlale kujule (nt *väljaspoole*, *väljaspoolt*, *kuspool*, *kuspoolt*). (Kasik 2015: 409)

Mõnedel liitnimisõnadel, mille esiosaks on vaegmuuteline suunamäärsõna, võib aga esiosa nii sise- kui ka väliskohakäändes ühilduda, ehkki praegune norming seda ette ei näe, näiteks *tagatuba` : tagat`uppa` (ja tahat`uppa)*, *tagat`oast` (ja tagantt`oast)*, *tagarida` : tagar`itta` (ja tahar`itta)*, *tagar`east` (ja tagantr`east)*, *tagapl`aan` : tagaplaanile` (ja tahaplaanile)*, *tagaiste` : taga`istmele` (ja taha`istmele)*, *`all`äär` : `all`äärde` (ja `alla`äärde)*, *`all`äärest` (ja `alt`äärest)*. Ühilduva esiosaga vormide osakaal võib sõnuti olla üsna suur, mistõttu tasub selles sõnarühmas toimuvat jälgida. Mõned niisugused vormid võivad ka määrsõnastuda, see omakorda lubab tõmmata paralleele eelkirjeldatud liitmäärsõnadega (nt *tahaplaanile* nagu *väljapoole*, *kuhupoole*). Suure sagedusega *tahaplaanile* on esitatud ka ühendsõnastikus omaette märksõnana kui määrsõna.

Liitarvsõnad

Ehkki liitarvsõnu on tavaks käsitada kui omaette malli järgi käänduvaid keelendeid, on nad käänamise poolest siiski üsna mitmekesine rühm. Liitjargarvsõnad käänduvad liitsõnade tavamalli järgi, sõnad *üks-* kuni *üheksateist(kümmend)*, *mitu-*, *mõni-*, *paarteist(kümmend)* arvsõnade malli järgi ning sõnad *kaks-* kuni *üheksakümmend*, *mitu-*, *mõni-*, *paarkümmend*, *üks-* kuni *üheksasada*, *mitu-*, *mõni-*, *paarsada* arvsõna või ühilduva malli järgi. Ühilduva malli kohane käänamine sarnaneb sõnaühendite käänamisega ning see sarnasus võidakse üle kanda ka vormistusse: ühilduva esiosaga

arvsõnu on võimalik kirjutada nii liitsõna kui ka sõnaühendina (nt *mõnedkümmend* ~ *mõned kümmend*, *mitmeidkümmeneid* ~ *mitmeid kümneid* – kuid mitte *mõni kümmend*, *mitu kümmend*) (Kirjakeele teataja II: 43–46).

2022. aasta korpusuuring näitas, et esiosa ühildumine ei tule siiski esile kõigis *kümmend*- ja *sada*-lõpuga arvsõnades ja ka neis sõnades, kus seda mingil määral ilmneb, ei puuduta see kogu vormistikku. Ühilduma kalduvad peamiselt kaks sõna, *mitusada* ja *mõnisada*, ülejäänutel on ühilduva esiosaga vormide suhtarv väga väike (nt *mitu*-, *mõnikümmend*, *paarsada*, -*kümmend*, *poolsada*) või lausa olematu (nt *viis*-*sada*, -*kümmend*, *seitsesada*, -*kümmend*). Vormides, kus esiosa ühildub, esineb rööpselt ka lahkukirjutust, ning on isegi vorme, kus lahku kirjutatud keelend on kõige sagedasem (nt *mitmesajad* (18), *mitmedsajad* (29), *mitmed sajad* (225); *mõnesajad* (25), *mõnedsajad* (366), *mõned sajad* (1078); *mitmesadu* (1), *mitmeidsadu* (13), *mitmeid sadu* (309)). (ÜK 2021)

Ehkki Emakeele Seltsi keeleteoimkond mõõnis *kümmend*- ja *sada*-lõpuga arvsõnadel ühilduva malli kohaseid rööpvorme (nagu ka rööpselt lahkukirjutust) juba 1995. aasta otsusega, ei ole ÕS-id seda arvsõnade vormistikus siiani näidanud (selle asemel on esitatud üksikuid rööpvorme sõnaartiklite näiteosas). Kuivõrd korpusuuring on kinnitanud, et ühilduva malli järgi käänamine ei ole saavutanud *kümmend*- ja *sada*-lõpuga arvsõnade rühmas arvestatavat ulatust, jäetakse ka ühendsõnastikus ühilduva esiosaga rööpvormid esitamata. Sõnadel *mitusada* ja *mõnisada* on esiosa ühildumise võimalusele osutatud sõnavormide väljal olevas kommentaaris.

Käänamise poolest erandlik rühm on liitpõhiarvsõnad *poolteist*, *poolteistkümmend* ja *poolteistsada*. Etümoloogiliselt on need arvsõnad kokku pandud samal põhimõttel nagu muud *teist(kümmend)*-sõnad: nagu *üksteist(kümmend)* on 'üks teisest kümnest', nii on *poolteist* 'pool teisest', *poolteistkümmend* 'pool teisest kümnest' ja *poolteistsada* 'pool teisest sajast'. Kuid erinevalt n-ö tavalistest *teist(kümmend)*-sõnadest võib *poolteist*-liitarvsõnade esiosa *pool*- jääda käänamisel ka muutumatuks ning -*teist*- liitsõna keskmise osana võib ühilduda (vrd *pool(e)teise(le)kümnele* ja *kaheteistkümnele*).

Emakeele Seltsi keeleteoimkond on kõnealuseid arvsõnu arutanud kahel korral, 1990-ndate ja 2020-ndate keskel. 1995. aastal otsustati, et sõnade *poolteist*, *poolteistkümmend* ja *poolteistsada* esiosa *pool*-, mis senise normingu järgi oli muutumatu, saab juurde rööpse käänamise arvsõna malli järgi, ning sõnade *poolteistkümmend* ja *poolteistsada* keskosa -*teist*-, mida senise normingu järgi tuli käänata arvsõna malli järgi, saab lisaks ühilduva malli kohase käänamise (Kirjakeele teataja II: 44–46).

2025. aastal tegi toimkond ühendsõnastiku morfoloogiarühma ettepanekul otsuse pidada arvsõnade *poolteistkümmend* ja *poolteistsada* puhul normingukohaseks rööpkäänamist, kus omastavakujulise esiosa *poole*- järel jääb -*teist*- muutumatuks, näiteks *pooleteistkümmene*, *pooleteistkümnele*. Ühtlasi tunnistati arvsõna *poolteist* puhul võimalikuks ainsuse omastava rööpvorm *pooleteist*, näiteks *pooleteist minutiga*. (Raadik, Viks 2025) Muutuse taga on muude *teist(kümmend)*-sõnade eeskuju: *pooleteist aastaga* (vrd *kaheteist aastaga*), *pooleteistkümnele inimesele*, *pooleteistsajast leheküljest* (vrd *kaheteistkümnele inimesele*, *viieteistkümmest leheküljest*).

Piiripealne juhtum on *kond*-liitega lõppevad arvsõnad, mille puhul on näha liitsõna eeskujust lähtuvat tüve kaasakäänamist (nt *kümmekonna* ja *sajakonna* nagu *kolmekümmne* või *viiesaja*). *kond*-liitele on omane võime käituda teatud juhtudel leksemina, näiteks alluda rinnastuses ellipsile (*mees- ja naiskonnad*, *maaja kihelkonnad*, *vaatajas- ja kuulajaskond*) (Kasik 2015: 60) või järgida liitumisel kaashäälikuühendi reegli asemel liitsõnapiiri oma, mis lubab säilitada liite ees tüve häälikud (**fännkond*, **linnkond*, **lippkond* pro normingukohased *fännkond*, *linkond*, *lipkond*).

2023. aasta korpusuuring näitas, et tüve käänamine on levinud omastavas ja sellest saadud vormides ning osastavas eeskätt suure sagedusega sõnade *kümmekond* ja *sadakond* puhul, seevastu väiksema sagedusega sõnadel *tuhatkond* ja *tosinkond* on vaid mõni üksik rööpvorm (ÜK 2023). Sõnade *kümmekond* ja *sadakond* muutmisse sugenenud jooned võimaldaksid neid asetada arvsõna malli järgi käänduvate liitsõnadega samasse rühma: tüvi (*kümme*, *sada*) ühildub liitega ainsuse nimetavas, omastavas ja osastavas käänades (*kümmekond*, *kümmekonna*, *kümmetkonda*, vrd *viiskümmend*, *viiekümmne*, *viit(e)kümmet* ~ *viit(e)kümmend*) ning muudes käänetes jääb omastavasse (*kümmekonnasse*, *kümmekonnal*, vrd *viiekümnesse*, *viiekümnel*).

Emakeele Seltsi keeleteimkond arutas *kond*-liiteliste arvsõnade käänamist ühendsõnastiku morfoloogiarühma ettepanekul 2024. aastal ja nentis, et liitega seotud probleemid, nii vormimoodustuslikud kui ka ortograafilised, vajavad sügavamalt uurimist.

Lühendite ja tähiste vormimoodustus

Lühendite käänamise juhised on tavapäraselt kirjeldanud üldisi põhimõtteid, mida vormide moodustamisel arvestada. Käänamine on seotud lühendi lugemisega (väiketähtlühendeid loetakse lühendi taga oleva sõnana, suurtähtlühendeid tähthaaval veerides või sõnana, kui see on häälikuliselt võimalik), tüvevokaali näidatakse üksnes suurtähtlühenditel. Reeglit illustreerivad näited on hõlmanud üksikuid vorme, terviklikud paradigmad on seni olnud läbi töötamata.

EKI ühendsõnastikus on otsustatud anda vähemalt osal lühenditel ja tähistel kogu paradigma, võttes muutevormide genereerimisel aluseks lühendi häälduskuju. Väiketähtlühendi häälduskujuks on sõna, mida see lühendab, näiteks *a* [ˈaasta], *nr* [nˈumber]. Muuttüüp on seega sama mis sõnal ja ka tunnused langevad kokku sõna omadega, näiteks *nr-te* [nˈumbrite] – tüüp *2e*, *a-il* [ˈaastail] ehk *a-tel* [ˈaastatel] – tüüp 1. Suurtähtlühendi häälduskujuks on tähenimede ühend, näiteks *LNG* [eesti tähenimed: ˈell-ˈenn-gˈee], *CIA* [inglise tähenimed: sˈii-ˈai-ˈei], või sõna, näiteks *EMO* [emo], *FIE* [fiie]. Eesti tähenimedega veeritava suurtähtlühendi muuttüüp langeb kokku lühendi viimase tähenime muuttüübiga, näiteks *HIV* [hˈaa-ˈii-vˈee] – tüüp 26 (nagu ka tähenimel *vee*).

Tervikparadigmade genereerimine on toonud esile, et osas muuttüüpides (*minut-*, *riik-*, *külm-*, *leib-*, *idee*-tüüp) on väiketähtlühendite vokaalmitmuse vormid (*i*-mitmus ja tüveimitmus) mitmeti tõlgendatavad. *Riik-*, *külm-* ja *leib-* tüübis

avaldub vormihomonüümia: kohakäänete ja saava käände tüvemitmuse vormid langevad kokku ainsuse vormidega (nt *p-s* [punktis] ja *p-s* [punktis]). *Minut*-tüübis võidakse *i*-mitmuse tunnust ekslikult tõlgendada tüvevokaalina (ei pruugita teada, et väiketähtlühenditel pole tavaks tüvevokaali näidata; nt *nr-id* [n`umbreid]). Samasse muuttüüpi kuuluvate suurtähtlühendite *i*-mitmuse vormid on tänu tüvevokaalile hõlpsamini eristatavad (nt *COVID-eis* [kovideis]). Mõnikord on vokaalmitmuse vorm küll eristatav, kuid realiseerub väljaspool osastavat harva ning on seetõttu raskesti tõlgendatav, näiteks *riik*-tüübi suurtähtlühendeil (*KOV-idele* [k`ovvidele] ehk *KOV-ele* [kovvele]). Kõigil sellistel juhtudel on mitmusevormide kasutamisel eelistatav piirduda *de*-mitmusega.

Väiketähtlühendeil saab tunnuseid näidata alates ainsuse sisseütlevast (*lk-sse* [leheküljesse], *p-sse* [punktisse]) või alates osastavast (*a-t* [`aastat], *lg-t* [lõiget]), suurtähtlühendeil alates ainsuse osastavast (*EMO-t*, *IKT-d*). Lisaks ainsuse vormidele võib tunnus puududa ka mitmuse osastava tüvemitmuslikul rööpvormil (nt *lk-sid* [lehek`ül`gesid] ~ *lk* [lehek`ül`gi]).

Mõnel juhul vajaks häälduskujude määramine põhjalikumaid uuringuid, nagu üksnes kaashäälikutest koosnevate suurtähtlühendite puhul, mida siiski saab lugeda ka sõnana: kas näiteks *MP3* loetakse üksnes [`emm-p`ee-k`olm] või ka [(`)empe-k`olm]? Nii kaua, kui asjakohaseid uuringuid pole, on ühendsõnastikus häälduskujuna üldjuhul eelistatud tähthaaval veerimist [`emm-p`ee-k`olm], mis on reegli-pärane võimalus, kui lühend ei sisalda vokaali.

Raske rühm häälduskuju määramise seisukohast on keemiliste elementide tähised, mille lugemisel ei ole kindlat tava. Ühendsõnastikus ei ole elementitähistel seetõttu muuttüüpi määratud ega muutevorme antud.

ÕS 2025

MAB-i põhjal valmis 2025. aastal ka uusim õigekeelsussõnaraamat, ÕS 2025. Kuivõrd ilmus nii veebi- kui ka paberversioon, sai ÕS-is erinevalt ühendsõnastikust esitada vaid piiratud hulgal sõnavorme. Muutevormide valik põhineb muuttüübil, näiteks *ohutu*-tüübis esitatakse ainsuse nimetav, *õpik*-tüübis ainsuse nimetav ja omastav, *mõte*-tüübis ainsuse nimetav, omastav ja osastav. Kui noomeni ainsuse nimetaval ja verbi *ma*-infinitiivi tüvel on järgnevate vormidega ühisosa, tähistab ühisosa piiri algvormis püstkriips ning järgnevad vormid lühendatakse (nt **kindel** <k`ind|el, -la, -lat 2>, **kombineerima** <kombin|`eerima, -`eerida, -eerib 28>).

ÕS-i grammatikainfo hõlmab ka ühendsõnastikus sõnavormide väljal kuvatavaid lühikommentaare, mis osutavad stiilivärvinguga (kõnekeelne, arhailine) või tüübi seisukohalt erandlikele vormidele, samuti vormihomonüümiale või vaegmuutelisusele.

Kokkuvõte

Pärast 1980. aastate alguse morfoloogiaotsuseid, mis hõlmasid terveid muuttüüpe, on hilisemate perioodide otsused olnud pigem üksiksõnade (nagu *õudne, viis, kuus*) või sõnarühmade kohta (nagu ÕS-i 7. tüübi omadussõnade *habras, siiras* jt käänamine). Ometi näikse mõneti ideaaliks olevat olukord, kus muutuse ulatus võimaldaks möönda rööpsust laiemalt kui vaid ühe-kahe sõna piires. Suuresti just sel põhjusel püsivad endiselt normingu suhtes vea poolel mõned levinud vormid, nagu *mõruda* ja *nürida*, *kontserdite* ja *teemandite*, *sajakonna* ja *kümnekonna*. Teisalt ei pruugi ennatlikult mööndud rööpsus kogu sõnarühmas realiseerudagi, nagu on läinud *kümmend-* ja *sada-lõpuliste* arvsõnade esiosa ühildamise (ja lahkuvormistuse) võimalusega.

Eesti muuttüüpide süsteem on kujunenud käsikäes ÕS-idega ning iga uut ÕS-i koostades on tehtud ka senistes normingutes inventuuri ning lahendatud normingu ja kasutuse vastuolusid. 2010. aastatest alates on selles töös kasutada uusi võimalusi ja vahendeid: tegeliku kasutuse andmeid saab kontrollida mahukate tekstikorpuste peal, vorme ja paradigmasid aitab genereerida reeglipõhine morfoloogiasüsteem ning helindada selleks treenitud süntesaator. Tervikvormistike genereerimine on andnud uut teavet keelendite muutmise kohta (nagu kohanimede, tsitaatsõnade, lühendite ja tähiste käänamine) ning ajendanud analüüsima rööpvormide kasutusagedust (ühilduva esiosaga liitsõnade ja mitmeosaliste käänd- ja pöördõnade muutmine).

Siinne käsitlus hõlmab vaid valikut probleemidest, millega EKI ühendsõnastiku morfoloogiarühm on oma töös kokku puutunud. Kõrvale on jäänud vokaalmitmuse ja lühikese sisseütleva vormide esinemuse korpusanalüüs, uutele sõnadele muuttüübi leidmine, probleemid sõnaliigi ja välte määramisel, vaid põgusalt on puudutatud kohanimede (nii Eesti kui ka väliskohanimede) käänamist. Tuleviku teemadeks jätkub veel mitmeid norminguküsimusi, olgu või *koi*-tüübi keeleajalooliste erandite *au* ja *nõu* käänamine (*seda eelnõud pro seda eelnõu*) või *pesa-* ja *tubli*-tüübi segunemine (*seda tädit, seda pere pro seda tädi, seda peret*). Huvitavaks proovikiviks töötab kujuneda kava varustada muutevormidega ka Sõnaveebis olevate oskussõnastike märksõnad ning lisada paradigmasse sõnavormide sagedusandmeid.

Uurimistööd on osaliselt finantseerinud Eesti Teadusagentuuri projekt „Uue aja sõnastik: grammatika ja keelepädevuse kirjeldamine integreeritud multifunktsionaalses leksikograafilises ressursis“ (PRG 1978). Autorid tänavad retsensenti kasulike soovitude eest.

VEEBIVARAD

EKI keelenõuandmebaas = Eesti Keele Instituudi keelenõuandmebaas.

EKI teatmik. Eesti õigekeelsuskäsiraamat. Peatoim Peeter Päll, toim Tiina Paet, Margit Lange-mets. Koost P. Päll, Maire Raadik, M. Langemets, Tiina Leemets, Sirje Mäearu, T. Paet, Tuuli Rehemaa, Lydia Risberg, Arvi Tavast. Eesti Keele Instituut 2022–. eki.ee/teatmik/

EKS = Eesti keele sõnaraamat 2019 (veebisõnaraamat). Eesti Keele Instituut.

<https://arhiiv.eki.ee/dict/eks/>

KT otsused = Emakeele Selts. Keeletoimkond. <https://www.emakeeleselts.ee/keeletoimkond/>

ÜK 2021, 2023 = Eesti keele ühendkorpus 2021, 2023.

<https://www.sketchengine.eu/estonian-national-corpus>

ÜS = EKI ühendsõnastik 2025. Eesti Keele Instituut. <https://sonaveeb.ee>

KIRJANDUS

Aavik, Johannes 1936. Eesti õigekeelsuse õpik ja grammatika. Tartu: Noor-Eesti Kirjastus.

EES = Eesti etümoloogiasõnaraamat. Koost ja toim Iris Metsmägi, Meeli Sedrik, Sven-Erik Soosaar. Eesti Keele Instituut. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 2012.

EKG 1995 = Mati Erelt, Reet Kasik, Helle Metslang, Henno Rajandi, Kristiina Ross, Henn Saari, Kaja Tael, Silvi Vare, Eesti keele grammatika I. Morfoloogia. Sõnamoodustus. Peatoim Mati Erelt, toim Tiiu Erelt, H. Saari, Ülle Viks. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia Eesti Keele Instituut.

EKK = Mati Erelt, Tiiu Erelt, Kristiina Ross, Eesti keele käsiraamat. Uuendatud väljaanne. Tallinn: Eesti Keele Instituut, EKSA, 2020.

Erelt, Tiiu 1973. Vabariikliku õigekeelsuskomisjoni otsuseid. – Keel ja Kirjandus, nr 1, lk 52–53.

Erelt, Tiiu 2000. Mis on eestlasele eesti morfoloogias raske? – T. Erelt, Mati Erelt, Maire Raadik, Tiina Leemets, Sirje Mäearu, Keelenõuanne soovitab 2. Koost ja toim T. Erelt, M. Raadik. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, lk 49–86.

Erelt, Tiiu 2002. Eesti keelekorraldus. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.

Erelt, Tiiu 2021. Emakeele Seltsi keeletoimkond XX sajandi II poolel. – Emakeele Seltsi aastaraamat 66 (2020). Peatoim Mati Erelt. Tallinn: Teaduste Akadeemia Kirjastus, lk 389–407. <https://doi.org/10.3176/esa66.16>

EÕS 1925 = Eesti õigekeelsuse-sõnaraamat. „Eesti keele õigekirjutuse-sõnaraamatu” II, täiendatud ja parandatud tr. Kd I. A–M. (Eesti Kirjanduse Seltsi keeletoimkonna toimetused 5.) Tartu: Eesti Kirjanduse Seltsi kirjastus.

Kaalep, Heiki-Jaan 2010. Mitmuse osastav eesti keele käändesüsteemis. – Keel ja Kirjandus, nr 2, lk 94–111.

Kaalep, Heiki-Jaan 2012. Eesti käänamissüsteemi seaduspärasused. – Keel ja Kirjandus, nr 6, lk 418–449.

Kasik, Reet 2015. Sõnamoodustus. (Eesti keele varamu I.) Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.

Kerge, Krista 2016. Sidekriipsuga rindliitsõnade käänamine. Emakeele Seltsi keeletoimkonna soovitus (17.03.2016). https://www.emakeeleselts.ee/wp-content/uploads/2020/06/ES-keeletoimkond_rindliitsõnad_17.03.2016.pdf

Kiissel, Indrek; Piits, Liisi; Sahkai, Heete; Hein, Indrek; Ermus, Liis; Mihkla, Meelis 2025. Estonian isolated-word text-to-speech synthesiser. – Proceedings of the Joint 25th Nordic Conference on Computational Linguistics and 11th Baltic Conference on Human Language Technologies (NoDaLiDa/Baltic-HLT 2025). (NEALT Proceedings Series 57.) Toim Richard Johansson, Sara Stymne. Tartu: University of Tartu Library, lk 302–306.

Kirjakeele teataja II. 1993–2000. Emakeele Seltsi keeletoimkonna soovitused. Koost ja toim Tiiu Erelt, Maire Raadik. Tallinn: Emakeele Selts, 2000.

- Langemets, Margit; Koppel, Kristina; Kallas, Jelena; Tavast, Arvi 2021.** Sõnastikukogust keeleportaalsiks. – Keel ja Kirjandus, nr 8–9, lk 755–770. <https://doi.org/10.54013/kk764a6>
- Mäearu, Sirje 2021.** ÖSi 7. tüübi omadussõnade rööpkäänamine. [Emakeele Seltsi keeletoimkonna otsus (30.03.2021).] https://www.emakeeleselts.ee/wp-content/uploads/2021/04/%C3%95Si-7-t%C3%BC%C3%BCbi-omaduss%C3%B5nad_otsus_koos-lisaga_30.03.2021.pdf
- Mäearu, Sirje 2022.** Emakeele Seltsi keeletoimkonna otsus (*te*)*t*-rööpvormi, käskiva kõneviisi mitmuse 1. pöörde ning sõnade *õudne*, *viis* ja *kuus* ning *julgema* rööpvormide kohta 16.11.2022. https://www.emakeeleselts.ee/wp-content/uploads/2023/03/Keeletoimkonna-morfootsus_16.11.2022_08.03.2023.pdf
- Mäearu, Sirje; Raadik, Maire 2012.** Kas *vaeb* või *vaagib*? – Oma Keel, nr 1, lk 69–73.
- Paet, Tiina 2022.** Võõrsõnade kuju normimise probleeme tänapäeva eesti keeles. – Keel ja Kirjandus, nr 10, lk 923–947. <https://doi.org/10.54013/kk778a3>
- Paet, Tiina 2023.** Võõrainese kinnistumine eesti keeles: keelekorralduslik ja leksikograafiline vaade. (Dissertationes philologiae estonicae Universitatis Tartuensis 51.) Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Paet, Tiina; Päll, Peeter 2022.** Emakeele Seltsi keeletoimkonna otsus võõrsõnade kirja- ja häälduse erinevuse ning tsitaatsõnade kohta. [16.11.2022.] https://www.emakeeleselts.ee/wp-content/uploads/2023/03/Keeletoimkonna-v%C3%B5%C3%B5rs%C3%B5naotsus_16.11.2022_08.03.2023.pdf
- Päll, Peeter 2008.** Jaapani päritoluga sõnade kasutamisest eesti tekstis. Emakeele Seltsi keeletoimkonna soovitus (30.06.2008). https://www.emakeeleselts.ee/wp-content/uploads/2020/06/eskt_otsus_2008_jpn.pdf
- Raadik, Maire 2021.** Emakeele Seltsi keelekorraldustöö. – Emakeele Selts 1920–2020. Koost Jüri Valge. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia Emakeele Selts, lk 475–497.
- Raadik, Maire; Viks, Ülle 2025.** Põhiarvsõnade *poolteist*, *poolteistkümme* ja *poolteistsada* käänamine. [Emakeele Seltsi keeletoimkonna otsus (28.03.2025).] https://www.emakeeleselts.ee/wp-content/uploads/2025/04/Pohiarvsonade-poolteist-poolteistkummend-ja-poolteistsada-kaanamine_28.03.2025.pdf
- Rätsep, Huno 1985.** Saatesõna. – Kirjakeele teataja 1979–1983. Õigekeelsuskomisjoni otsused. Koost Tiiu Erelt, Henn Saari. Tallinn: Valgus.
- Saari, Henn 1999.** Üks vormiõpetus (II). Taksonoomia. – Keel ja Kirjandus, nr 2, lk 80–87.
- Seisukohavõtt 2025 =** Sõnade *video*, *stereo* ja *rodeo* käänamisest. [Emakeele Seltsi keeletoimkonna seisukohavõtt (08.10.2025).] https://www.emakeeleselts.ee/wp-content/uploads/2025/12/Sonade-video-stereo-ja-rodeo-kaanamisest_ESi-keeletoimkond_08.10.2025.pdf
- Viht, Annika; Habicht, Külli 2019.** Eesti keele sõnamuutmine. (Eesti keele varamu IV.) Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Viks, Ülle 1992.** Väike vormisõnastik. Toim Henno Rajandi. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia Keele ja Kirjanduse Instituut.
- Viks, Ülle 2000a.** Eesti keele avatud morfoloogiamudel. – Arvutuslingvistikalt inimesele. (Tartu Ülikooli üldkeeleteaduse õppetooli toimetised 1.) Toim Tiit Hennoste. Tartu: Tartu Ülikool, lk 9–36.

- Viks, Ülle 2000b.** Kuidas tekib sõnastikukirjese grammatika. – Keel ja Kirjandus, nr 7, lk 486–495.
- Viks, Ülle 2015.** Muuttüübid ja ÕS 2013. – Oma Keel, nr 2, lk 44–54.
- Viks, Ülle; Kuusik, Evelin 1998.** Reeglipõhine morfoloogiline süntees. – Arvutimaailm, nr 1, lk 43–45, 63; nr 2, lk 19–21.
- VÕS 1934** = Elmar Muuk, Väike õigekeelsus-sõnaraamat. 3., muutmatu tr. Tartu: Eesti Kirjanduse Seltsi Kirjastus.
- VÕS 1940** = Elmar Muuk, Väike õigekeelsus-sõnaraamat. 7. tr. Tartu: Eesti Kirjanduse Selts.
- VÕS 1953** = Väike õigekeelsuse sõnaraamat. Eesti NSV Teaduste Akadeemia Keele ja Kirjanduse Instituut. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.
- ÕS 1960** = Õigekeelsuse sõnaraamat. Toim Ernst Nurm, Erich Raiet, Magnus Kindlam. Eesti NSV Teaduste Akadeemia Keele ja Kirjanduse Instituut. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.
- ÕS 1976** = Õigekeelsussõnaraamat. Toim Rein Kull, Erich Raiet. Koost Tiina Erelt, R. Kull, Valve Põlma, Kristjan Torop. Eesti NSV Teaduste Akadeemia Keele ja Kirjanduse Instituut. Tallinn: Valgus.
- ÕS 1999** = Eesti keele sõnaraamat ÕS 1999. Toim Tiina Erelt. Koost Tiina Leemets, Sirje Mäearu, Maire Raadik, T. Erelt. Eesti Keele Instituut. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- ÕS 2006** = Eesti keele sõnaraamat ÕS 2006. Toim Tiina Erelt. Koost Tiina Leemets, Sirje Mäearu, Maire Raadik, T. Erelt. Eesti Keele Instituut. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- ÕS 2013** = Eesti õigekeelsussõnaraamat ÕS 2013. Toim Maire Raadik. Koost Tiina Erelt, Tiina Leemets, Sirje Mäearu, M. Raadik. Eesti Keele Instituut. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- ÕS 2018** = Eesti õigekeelsussõnaraamat ÕS 2018. Toim Maire Raadik. Koost Tiina Erelt, Tiina Leemets, Sirje Mäearu, M. Raadik. Eesti Keele Instituut. Tallinn: EKSA.
- ÕS 2025** = Eesti õigekeelsussõnaraamat 2025. Koost ja toim Margit Langemets, Indrek Hein, Jelena Kallas, Külli Kuusk, Tiina Leemets, Sirje Mäearu, Tiina Paet, Peeter Päll, Maire Raadik, Tuuli Rehema, Lydia Risberg, Sirli Zupping, Mai Tiits, Tiia Valdre, Ülle Viks. Eesti Keele Instituut. Tallinn: EKSA.

Maire Raadik (snd 1963), MA, Eesti Keele Instituudi vanemkeelekorraldaja (Roosikrantsi 6, 10119 Tallinn), maire.raadik@eki.ee

Ülle Viks (snd 1948), PhD, Eesti Keele Instituudi vanemarvutilingvist (Roosikrantsi 6, 10119 Tallinn), ylle.viks@eki.ee

Indrek Hein (snd 1963), Eesti Keele Instituudi vanemtarkvaraarendaja (Roosikrantsi 6, 10119 Tallinn), indrek.hein@eki.ee

Jelena Kallas (snd 1976), PhD, Eesti Keele Instituudi vanemteadur-projektijuht (Roosikrantsi 6, 10119 Tallinn), jelena.kallas@eki.ee

Issues in Modern Estonian morphology

Keywords: language planning, language codification, language change, morphology, Estonian

This article discusses various aspects of the description of Modern Estonian morphology in dictionaries published by the Institute of the Estonian Language. The rich system of declension and conjugation in Estonian, characterized by numerous exceptions, is constantly evolving, presenting language planners with a recurring challenge: whether to follow ongoing changes or to preserve the status quo. In morphology, the search for a balance between stability and change is reflected primarily in the acceptance of parallel forms and paradigms.

The codification of morphological norms in Estonian lexicography has been primarily tied to the compilation of the Dictionaries of Standard Estonian, which long served as the principal dictionaries of the literary language. This article discusses morphological issues that have emerged primarily during the compilation of the largest dictionary of modern Estonian, the EKI Combined Dictionary (Langemets et al., 2021).

The introductory section provides a brief overview of how morphological information has been presented in Dictionaries of Standard Estonian, spanning from the first edition published in 1918 to the most recent one released in 2025, as well as in various types of monolingual dictionaries published by the Institute of the Estonian Language since the 1980s. It also discusses the role and principles of language committees – the Committee of the Estonian Literary Society (1907–1940), the Estonian Orthological Committee (1960–1993), and the Committee of the Mother Tongue Society (1993–present) – in the codification of morphological norms.

The article then examines specific topics related to the generation of complete declension and conjugation paradigms, as well as to resolving inconsistencies between normative and actual usage. These include the codification of individual words; the blending of paradigms caused by discrepancies between the pronunciation and spelling of foreign words; the declension of *-el* and *-er* ending words with disyllabic nominative in the third/overlong quantity; the declension of *-ing* ending foreign and unadapted foreign words; parallel paradigms arising from semantic differences; and the paradigms of compound words, abbreviations, and symbols.

Maire Raadik (b. 1963), MA, Institute of the Estonian Language, Senior Language Planner (Roosikrantsi 6, 10119 Tallinn), maire.raadik@eki.ee

Ülle Viks (b. 1948), PhD, Institute of the Estonian Language, Senior Computational Linguist (Roosikrantsi 6, 10119 Tallinn), ylle.viks@eki.ee

Indrek Hein (b. 1963), Institute of the Estonian Language, Senior Developer (Roosikrantsi 6, 10119 Tallinn), indrek.hein@eki.ee

Jelena Kallas (b. 1976), PhD, Institute of the Estonian Language, Senior Researcher and Project Manager (Roosikrantsi 6, 10119 Tallinn), jelena.kallas@eki.ee

tüssama

LEMBIT VABA

„Kui oled noor, siis nopi õisi, kui vanaks saad, siis tüssa teisi!” Seesugust elutarkust on jagatud omaaegsetes salmialbumites.

„Eesti keele seletav sõnaraamat” (EKSS) ütleb, et *tüssama* on ’petma, alt tõmbama, ninapidi vedama’: *Kaardimängus tüssati üksteist tublisti, häbematul kombel. Üritas ostjat saja krooniga tüssata. Lihtsameelne mehike laseb ennast kergesti tüssata. Saime mõlemad mustlaselt haledasti tüssata. Kui arvutada ei mõista, saad igal sammul tüssata. Tüssab riiki. Saatust ei õnnestu tüssata. Elu on teda tüssanud. Petetud ja tüssatud mees. Andrus Saareste mõisteline sõnaraamat (EKMS 3: 131 Petma) ütleb, et *tüssama* tähendab ’vähest või nărust petmist’; seda seletust toetab ehk Sõnaveebist nopitud kasutusnäide *üks tüssab vanainimest, teine petab riiki maksudega*. Meie rahvanaljades kipub vastastikku tüssamine võtma kiusaka rahvaspordi mõõtmeid: neis tüssab talumees linnamehi ja laseb neil ennast tüssata, kõrtsmik tüssab joodikuid ja joodik kõrtsmikku, petis aga tüssab kõiki jne (Põldmäe 1940).*

Verbil *tüssama* on arvukalt sünonüüme: „Sünonüümisõnastik” (SYS: sub *petma*¹) esitab sellele 28 teisendsõna, Saareste (EKMS 3: 131 Petma) aga pakub neid koguni poolesaja ringis. Sünonüümirea tähendusmahukaim dominant *petma* kuulub „Eesti kirjakeele sagedussõnastiku” andmeil kümne tuhande sagedama lemma hulka (Kaalep, Muischnek 2002). *tüssama* sellesse seltskonda ei pääse.

Eesti varasemas leksikograafias noteeritakse *tüssama* ja selle häälikuvariante alles Wiedemanni sõnaraamatust alates: *tüssama* : *tüssata* ~ *tüssada*, *tussama* : *tussata* ~ *tussada*, *tüskama* : *tüsata* ~ *tüskada*, *tüsama* : *tüsada* ’tõukama, lükkama; piltl petma / stossen, anstossen, fig. betriegen’ (Wiedemann 1869: 1356, 1369–1371). *tüssama* esineb kirjasõnas teadaolevalt siiski pisut varasemast ajast. „Kalevipoja” kümnendas loos pajatab Alevipoeg, kuidas ta oli vetevaimu rahaga tüssanud: „Alewide armas poega / Pete lugu pajatama, / Kuda lõhkend kübaraga / Mustapallil mehikesta / Tugewaste oli tüssand, / Wetewaimu wara wõtnud” (Kalewipoeg 1859: 182). Wiedemanni sõnaraamatuga samal aastal ilmunud Carl Robert Jakobsoni põllumajanduse õpperaamatus „Teadus ja Seadus põllul” leiab *tüssama* sellisest kontekstist: „Mitmed arwawad, et rawitseja meelele ka nattukene pettust, südame waljust ja südame kid-sidust ja madalust tarwis olla: pettust, et ligimist igal pool nattukene tüssada [---]” (Jakobson 1869: 14).

Wiedemann esitab *tüssama* ja selle häälikuvariandidid levikumärgenditeta, mis sõnaraamatu esitustava kohaselt peaks viitama ülemaalsele levikule, kuid nii see siiski pole. Kui variant *tüssama* on levinud võrdlemisi ühtlaselt kogu keelealal, siis

teiste variantide kohta on teateid vaid mõnest üksikust murrakust: *mina küll endäst tüssädä ei lase* Kuu, *juut `tüssab `toisa* VNg, *loll laskas ennast laadal tüssata, `tüskama* Jäm, *tublisti tussata, `tussasid üks_test* Vll, *mis_sa mind `tüssad* Muh, *`tüssada ~ tussata* Rei, *tüsama: tää `olle tättä ühnä läbi tüsänd* (hobuseostul) Mar, *kaupmed oo `kanged mehed `tüssama* Mär, *`loõla ja rumalid `tüssab iga üks* Vän, *`tüssama sii juku varastama* Hää, *tüssata saama* Amb, *kaupmed `tüssavad, juut `tüssab* VJg, *niid tüssäsin ta_üle* KJn, *sii `tüssä egät ütte* Krk, *taa poiss om jälle üte `tütrigu ärä tüssänu* Puh, *ku olet nuur, siss nopi `õisi, ku vanast saat, siss `tüssa `tõisi* Krl, *tuu tüküss väega `tüssämmä* Se (VMS; EMSUKA MS). Esitatud näitestikust selgub, et häälikuvariant *tüskama* on registreeritud Saaremaalt, *tussama* Saare- ja Hiiumaalt ning *tüsama* (*tüsäma*) Läänemaalt.

tüssama etümologiseerimislugu

Verbi *tüssama* päritolu on proovitud küll selgitada, kuid tulemus ei ole veenev. Soome etümoloogiasõnaraamatutes (SKES, SSA) on osutatud, et eesti *tüssama*-verbil on vaste soome keeles. SKES-i (5: 1461–1462 sub *tyssätä*¹) järgi on sm *tyssätä* 'lühemaks teha, tasandada; kokku pressida; vaigistada, vaos hoida; tagasi lükata; luhutada; lakata; ära tüüdata; taga rääkida' rootsi laen (< rts mrd *stussa* 'juukseid lõikama' < sks *stutzen* 'kärpima, lühemaks lõikama'), kuid tähenduses 'tõugata, lükata' kõrvutatakse seda eesti verbiga *tüssata* 'tõugata, lükata; petta' (> sm mrd Ingeri *tyssätä* 'petta, tüssata, Kupitsa *tystätä* 'pilgata, narrida, õrritada, ING) ning lisatakse täpsustavalt, et on selgitamata, kas eesti verb võiks samuti olla rootsi laen või on selles eestisoome sõnaperes ka omapärast (deskriptiivset) ainet. SSA (3: 349) järgi on sm *tyssätä* 'tagant lükata; katkeda; luhtuda' ja selle eesti vaste *tüssata* 'petta; tõugata, lükata' tõenäoliselt deskriptiivsõnad; sm *tyssätä* 'kärpida, lõigata jt' aga ilmne rootsi laen.

Julius Mägiste arvates lubab *tüssama*-peresse kuuluvate sõnade häälikuline labiilsus oletada, et kõne all on ehk eesti deskriptiiv-onomatopoeetiline sõnatüvi, millel SKES-i järgi on vastavusi *resp.* rööbikuid („mit Entspr[echung]en bzw. Parallelwörtern“) soome keeles (EEW 11: 3504–3505). Alo Raun (1982: 190) ja „Eesti etümoloogiasõnaraamat“ (ETY) annavad Mägiste kõhklemisi esitatud seisukoha kindla etümoloogiana.

Mägiste on arvanud, et *tüssama* ja sellele semantiliselt lähedase sm mrd *tyssätä* 'tagant lükata jt' lähtetähendus „tohiks olla“ 'tõukama, lükkama' (EEW 11: 3504–3505). Oletan, et sellele mõttele on Mägiste suunanud Wiedemanni sõnaraamatu esitus, kus 'tõukama, lükkama' on antud verbi põhitähendusena, 'petma' aga sellest lähtuva metafoorse arenguna. Hilisema ulatusliku murdekogumise käigus ei ole verbi *tüssama* ega selle variante *tüskama* ja *tussama* tähenduses 'tõukama, lükkama' registreeritud. Variant *tüsama* (*tüsäma*) tähenduses 'petma' on kirja pandud Martnast ja tähenduses 'lükkama' Häädemeestelt (*mis_sa tüsad mind*), viimane on aga semantika sõnastamiseks ebapiisava kontekstiga (EMSUKA MS). Kui *tüsama* tõesti tähendab 'lükkama', on see pigem muud päritolu kui *tüssama*-pere: seda võiks näiteks võrrelda deskriptiivverbiga 'tõsmä' 'torkima, pistma' (*tössime puadi `kordõ vahõlõ terä takku* Khn).

Ülevaade *tüssama* etümoloogiseerimisloost poleks täielik, kui jääks nimetamata pomoloogist harrastusetümoloogi Johann Gustav Spuhl-Rotalia (1859–1916) aastal 1892 ajalehes Olevik ilmunud kirjatükk, milles ta kõrvutab verbi *tüssama* „rootsi ja taani” sõnaga *tussa* (*tüssa*), viimasele tähendust siiski lisamata (Rotalia 1892: 956).

Oletan, et *tüssama* on laen keskalamsaksa verbist *tüschen* (*tuschen*) ’petma, tüssama, narrima, nokkima; eksitama, eksiteele viima, kellegagi hakkama saama, välja naerma’; selle saksa vaste on *täuschen* ’petma, tüssama, eksitusse viima’ (Schiller, Lübben 1878: 633; Kluge 1989: 723–724 sub *tauschen*; DWDS).

tüssama-pere häälikuline variatiivsus vajab selgitavaid kommentaare:

- tüvesisene *u* ~ *ü* laenualuse pika vokaali asemel peegeldab laentüve kohanemist eesti häälikusüsteemiga;
- *ü*-lised variandid *tüsama*, *tüssama* ja *tüskama* eeldavad metafoonilist laenualust, vrd kasks *afgetüschet* ’välja petnud’ (Versuch 1869: 380 sub *Af tuusken* ’välja petma’); eesti alamsaksa laenude *u*- ja *ü*-liste rööbikute esinemine peegeldab lähteele murdelist variatiivsust (Liin 1968: 67–68);
- intervokaalse *s*-i geminatsioon variandis *tüssama* on kas murdeomane häälikuareng (vrd mrd *vassak* = *vasak*, mrd *vassikas* = *vasikas*) või afektiivsuse taotlus (vrd nt *tassa*(-), EEW 10: 3091 sub *tasa*; *puśsa* = *pusa* ’koll, tont (lastehirmutisena)’ < lt *buža*, *buzis* ’täi (lastekeelne)’, Vaba 1997: 172);
- *s*, *ss* ~ *sk* vaheldus (*tussama*, *tüsama*, *tüssama* ~ *tüskama*) kõneleb korduvlaenust: keskalamsaksa sõnasisese ortogrammi *sch* hääldus Eestis kõneldud alamsaksa keeles on tõenäoliselt olnud [sχ] või [sk], mille substituut eesti keeles on vastavalt s(s) (*tussama*, *tüsama*, *tüssama*) või sk (*tüskama*) (vt Ariste 1963: 116–117; Liin 1968: 101–103). Et *tüskama* on registreeritud vaid Saaremaalt (Jäm), pole välistatud, et see on rootsi keele vahendatud laen: < rts *tuska* ’vahetama, vahetust tegema; vahetuskaubandusega tegelema; hangeldama, sahkerdama’ < kasks *tüschen* (*tuschen*) ’vahetama; petma, tüssama’, vrd sks *täuschen* ’petma, tüssama’, *tauschen* ’(kaupa kauba vastu) vahetama’ (SAOB). Viimasena nimetatud saksa verbist lähtub tõenäoliselt kuraliivi *touzō* ’petta, tüssata / kräpt, mänit’ (LËL 2012: 329); teated läti keeles esinemisest puuduvad.

Verbi *tüssama* senistes etümoloogilistes käsitlustes ei ole piisavalt arvesse võetud sõnapere häälikulise variatiivsuse eripära ja selle põhjusi, mistõttu poldudki jõutud usutava etümoloogiani.

LÜHENDID

Ambla; **fig**. = piltlik, kujundlik; **Hää**demeeste; **Jäm**aja; **kask**s = keskalamsaksa keel; **Kh**n = Kihnu; **KJ**n = Kolga-Jaani; **Krk** = Karksi; **Krl** = Karula; **Kuus**alu (rannikumurre); **It** = läti keel; **Mart**na; **mrd** = murre, murdesõna; **Muhu**; **Mär**jamaa; **pilt**l = piltlik; **Puh**ja; **Rei**gi; **rts** = rootsi keel; **Setu**; **sks** = saksa keel; **sm** = soome keel; **VJg** = Viru-Jaagupi; **Vll** = Valjala; **VNg** = Viru-Nigula; **Vänd**ra.

- Schiller, Karl; Lübben, August 1878.** Mittelniederdeutsches Wörterbuch. Kd 4. S–T. Bremen: Verlag von J. Kühnmann's Buchhandlung.
- SKES** = Yrjö H. Toivonen, Erkki Itkonen, Aulis J. Joki, Reino Peltola, Suomen kielen etymologinen sanakirja. Kd 1–7. (Lexica Societatis Fenno-Ugricae XII. Tutkimuslaitos „Suomen suvun” julkaisuja III.) Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura, 1955–1981.
- SSA** = Suomen sanojen alkuperä. Etymologinen sanakirja. Kd 1–3. Peatoim Erkki Itkonen, Ulla-Maija Kulonen. (Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 556. Kotimaisten kielten tutkimuskeskuksen julkaisuja 62.) Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Kotimaisten kielten tutkimuskeskus, 1992–2000.
- Vaba, Lembit 1997.** Uurimusi läti-eesi keelesuhetest. Tallinn–Tampere: Eesti Keele Instituut, Tampereen yliopiston suomen kielen ja yleisen kielitieteen laitos.
- Versuch 1869** = Versuch eines bremisch-niedersächsischen Wörterbuchs. Kd 6. Zweiter Nachtrag enthaltend Zusätze und Verbesserungen. Bremen: Verlag von Karl Tannen.
- Wiedemann, Ferdinand Johann 1869.** Ehstnisch-deutsches Wörterbuch. St. Petersburg: Kaiserliche Akademie der Wissenschaften.

Lembit Vaba (sünd 1945), PhD, Läti Teaduste Akadeemia välisliige, phorest45@gmail.com

tüssama

Keywords: Estonian vocabulary, etymology, loanwords

This article examines the origin of the Estonian verb *tüssama* 'to deceive, to cheat, to outwit'. It is proposed that *tüssama* and its dialectal variants of limited distribution – *tüsama*, *tüskama*, and *tussama* – are borrowings from the Middle Low German verb *tuschen* (*tüschen*) 'to deceive, to cheat, to mock, to tease; to mislead, to lead astray, to deal with someone, to make a fool of someone'. The occurrence of parallel forms with *u* and *ü* (*tüsama*, *tüssama* ~ *tussama*) in Estonian Low German loanwords reflects dialectal variation in the source language. The alternation *s(s)* ~ *sk* (*tussama*, *tüsama*, *tüssama* ~ *tüskama*) points to repeated borrowing: the pronunciation of the Middle Low German internal orthographic cluster *sch* in the Low German spoken in Estonia was likely [sχ] or [sk], which in Estonian was rendered either as *s(s)* (*tussama*, *tüsama*, *tüssama*) or *sk* (*tüskama*). Previous etymological treatments of *tüssama* have not sufficiently taken into account the phonetic variability within this word family and its underlying causes; as a result, a convincing etymology has not previously been established.

Lembit Vaba (b. 1945), PhD, Foreign Member of the Latvian Academy of Sciences, phorest45@gmail.com

Elukutseline rahvuslane ja relativistlik platooanimene

Vestlus Aare Pilvega

Foto: Dmitri Kotjuh

15. aprillil tähistab juubelit kirjandusteadlane, kriitik, luuletaja, tõlkija ja dramaturg Aare Pilv. Keel ja Kirjandus küsis temalt sel puhul mõned küsimused.

Keele ja Kirjanduse jaoks oled sa ennekoike kirjandusteadlane, aga sinu aktiivsete rollide loetelu on õieti palju pikem. Mida see paljusus sulle annab?

See annab võimaluse režiimivahetuks – ei kujuta hästi ette, et oleksin ainult akadeemiline uurija (see jääks kuivaks) või vabakutseline kirjanik (siis peaksin tegelema vaba loominguga kohustuslikus korras, et end kuidagi õigustada) või pidevalt teatris tööl (mida ei tahaks kas või seepärast, et teatritegijad veedavad märkimisväärselt palju aega akendeta ruumides).

Võib-olla kutselise tõlkijana kujutaksin end ette: see sisaldab nii uurijategevust kui ka loomingulisust. Naudin väga kirjanike liidu tõlkijate sektsiooni ürituste seltskonda, sest nad ühendavad endas akadeemiliste ja intuiitvloominguliste inimeste parimaid külgi. Mida rohkem eri režiime, seda rohkem ka eri võimalusi maailma artikleerida. See vist ongi mu tuumne huvi – missugustel viisidel saab maailmakogemust liigendada ja väljendada.

Selline ametite küllus ei tundu kirjandusteadlaste hulgas tänapäeval just tavaline. Kas ühele elualale spetsialiseerumise surve on liiga suur?

Ma ei ütleks, et just spetsialiseerumise surve on liiga suur. Pigem on suur surve selleks, mida katoliku filosoof Josef Pieper juba XX sajandi keskel on nimetanud kultuuri proletariseerumiseks. Ta peab silmas, et kõik kultuuriga seotud ja intellektuaalsed elualad muudetakse tükitööks, mille üle peab saama kergesti arvet pidada ja mis peab olema tõlgitav kasumlikkuse keelde. See surub inimesed seisu, kus nad peavad tegutsema üsna kitsalt mingil „liinitööl”, et kuidagi funktsionaalsed olla, ja ses mõttes on teadusasutused ja näiteks teatrid samas seisus. Liiga palju inimtegevusi – sealhulgas humanitaaria ning kunstitegevus – on surutud *töörühmamise* loogikasse, kuigi peaks asuma *vabritsemise* või *tegutsemise* loogikas, kui kasutada Hannah Arendti mõisteid „Inimese olukorrast”.

Räägi endast kui loojast. Kuidas analüüsis kriitik Pilv luuletajat ja dramaturgi Pilve?

Selline küsimus ei tundu miskipärast adreassaadile enamasti nii huvitav kui

küsjale. Margus Oti käsitlus minu luulest¹ on üsna selline, mida ehk ise võiksin tahta öelda. Ta sai mulle pihta ja samas üllatas mind – tõlgendustöö üks oluline ülesanne ongi üllatada, olla heuristiline, liigutada lugejat millegi taipamiseni. Ennast tõlgendades on raske end üllatada.

Dramaturgina olen pigem teenivas rollis, püüan aidata lavastaja ideed võimalikult adekvaatselt vormida. Aga üks asi, mis mind on nende tükide juures huvitanud, on tavapärase näitleja-vaataja suhte nihetamine. Jarmo Reha „Oomenis” kõnetati Kreenholmis ringi liikuvat publikut alguses teie-, siis meie-, siis sina- ja lõpuks minavormis, et kuulaja alalviselt nihutada näitlejatega sarnasesse positsiooni. „Divide et impera” puhul oli oluline teema näitleja usaldusväärsus publiku jaoks, selle loomine ja õonestamine. „Hymnis” hägustub piir näitleja ja ta rolli vahel. Isabel Laipea metsavenna-kuuldemängus peab publiku liige ise olema tegelase kehaks. Kadri Noormetsa „Ümarlaud” oli katse teha lavastust, kus näitlejatel pole täit kontrolli etendatava loo üle. Priit Põldma tüki „Ma võiksin sulguda pähklikoorde” tekst liikus dokumentaalse teksti ning selle poeetilise tihenduse vahel. Mulle on huvitav katsuda läbi fiktsionaliseerimise eri astmeid. See seostub küsimusega, mis mind ka kirjanduse ja kultuuri uurijana huvitab: kuidas meie identiteetide sidusus eeldab fiktsionaliseerimist ja poetiseerimist?

Tänapäeva kirjanduse mõtestamise ja kirjanduskriitika vallas on sinult lendu läinud mitu mõistet, näiteks „nälg kaanonile järele” ja „kaasaloov kriitika”. Kas need väljendavad sinu enda tundeid?

Juttu oli tegelikult nälgast traditsiooni järele ja see väljend pärineb ühest Kajar

Pruuli Ehlvesti-käsitlusest,² mina olen selle siis millekski laiemaks üldistanud.³ Eks seal taga on mingid isiklikud suhtumised küll, mina sattusin kirjanduslike arutelude keskele 1990-ndatel, mil kirjanduskaanoni teemaga suhestuti väga aktiivselt, nii kaitsvalt kui ka õõnestavalt. Mu enda positsioon oli pigem imestav: miks see küll nii oluline on, see hierarhilise samba ümber käiv kummardamise ja rüvetamise tants, millega kaasaloõmist otsekuu oodati ka minult ja mu eakaaslastelt? Mind see aga nii väga ei erutanud, ma olen relativistlik (või perspektivistlik) platooinimene. Ju ma siis nullindate lõpul kergendusega vaatasin, et see on nüüd möödas. Nii et seal on küll ilmselt omajagu mu enda tunnet ja hoiakuid, see tekst pole päris „objektiivne” kirjanduslooline kirjeldus.

„Kaasaloova kriitika” menu on olnud üllatav. Tekst ise on üsna juhuslikult sündinud: pidin Sirpi kirjutama kokkuvõtte kriitikateemalisest seminarisarjast, mida korraldasin, aga see tundus igavavõitu, ja siis panin kiiresti kirja lihtsalt kujutluse sellest, kuidas ise tahaksin kriitikat kirjutada.⁴ Ju see oli pikalt minu sees marineerinud, aga igal juhul ei olnud see mõeldud mingi deklaratsiooni ega manifestina. See on saanud erinevaid tõlgendusi, mis kõik ei vasta mu algsele ideele, aga võib-olla peabki produktiivne mõte olema mõnevõrra ebaselge, nii et mul pole midagi selle vastu, kui ta teiste peades oma elu elab. Minu jaoks on idee lihtne: kujutleda end liikumas teksti tekkeprotsessis „tagasi”, eeldusteni, millelt sellise teksti teke võimalik on, ja siis neist eeldustest lähtudes teksti tõlgen-

² K. Pruul, Haldjatel oli õigus. – Keel ja Kirjandus 1997, nr 1, lk 45–47.

³ A. Pilv, „On lihtsalt niisugune nälg”. Kirjanduslikest üheksakümnendatest ja Kajar Pruu list. – Keel ja Kirjandus 2009, nr 2, lk 89–103.

⁴ A. Pilv, Kaasaloova kriitika hüpotees. – Sirp 21. XI 2014, lk 15. <https://www.sirp.ee/kaasaloova-kriitika-hupotees/>

¹ M. Ott, Elususe lahvandumis keset aega. – Looming 2017, nr 6, lk 915–920.

dada. Siin on vist hea koht öelda, mida kaasaloov kriitika minu meelest kindlasti *ei ole*: ta pole tõlgendatava teksti pastišš, ta pole uue kunstilise teksti kirjutamine, ta on ikkagi analüüsiv ja tõlgendav tekst, ta ei „kehasta” analüüsivat, vaid räägib sellest, mida selle teksti võimalikkuse eeldusteni liikumisega teada on saadud.

Oled sa üldse arvustanud teost, mis sind ei kõneta, või ütleme otse, tundub halb? Suudaksid sa seda teha?

Põhimõtteliselt ikka suudaksin, kui selle kaudu saaksin mingeid laiemaid olulisi teemasid käsitleda ja kui näeksin halba teost mingite üldisemate halbuste sümptomina. Aga kirjutada lihtsalt selle pärast, et teos on mu ootusi petnud, ei viitsi. Kui tekst ei kõneta, siis ma ei hakka kulutama aega, et seda mitte kõnetavust teistele seletama hakata. Esiteks, ma ei tunne end mingi „maitsekohtunikuna”, mind huvitab teostega suhtlemine, mitte nende hindamine, ja teiseks arvan ma tõsimeeli, et kõik teosed pole mõeldud kõigile – me ju ei vasta ka kirjadele, mis pole meile adresseeritud. Jälg sellest, kuidas mõni teos on mind kõnetanud, on saja aasta pärast väärtuslikum kui jälg sellest, et mõni teos mulle ei meeldinud; esimene aitab teosel püsima jääda, teine on vaid huvitav seik minu enda maitse kohta.

Samal ajal ma täiesti aktsepteerin „maitsekohtunike” tegutsemist ja pean seda vajalikuks, eriti nende teoste puhul, mida kirjanduslikus seltsielus tõstetakse esile mingitel mittekirjanduslikel kaalutlustel või lihtsalt harjumusest kedagi kiita.

Sind on juba jupp aega huvitanud avangard, esteetilised revolutsioonid ja ka vastupidi – revolutsiooniestetika. Kümme aastat tagasi hoidsid aktiivselt silma peal ägedalt polarisee-

ruma asunud kohalikul poliitmaastikul,⁵ minu kahtlust mööda vähemasti osalt just huvist toimuva poeetilise ja retoorilise vormi vastu. Mis sa esteetika ja poliitika suhte kohta teada oled saanud?

Minu toonane tegevus ei olnud ikkagi seotud huviga asja retoorilise vormi vastu, vaid tundega, et on vaja kaasa rääkida, alguses Silvergate'iga kaasnenud poliitilise muutuse nõudmises. Olin kuigivõrd seotud liikumise „Aitab valelikust poliitikast” ja sellele järgnenud Tartu Vabakunna tegevusega. Hiljem tundsin vajadust pidada vaidlusi esile kerkima hakanud poliitilise jõmlusega: olen saanud vastukaja, et see andis inimestele tuge, nii et mingit tolku sellest oli, kuigi koolikiusajalik mentaliteet ja rumaluse pidamine ilmavaateks on ühiskonnas üha süvenenud. Mingil hetkel sain aru, et mu elu on liiga lühike, et seda niimoodi kulutada, pigem teha midagi, mis loob väärtust juurde, nii et olen pisut tagasi tõmbunud.

Aga poliitika ja poeetika suhe on mind huvitanud juba NO99 aegadest peale. Poliitiline teater pani nende asjadele mõtlema, Boris Groysi lugemine andis asjale ajaloolise mõõtme ning Jacques Rancière'i ideed näitasid seda seost lausa uusaja fundamentaalse tegurina. Poliitika ja poeetika tingivad teineteist paratamatult, sellest ajast saadik, kui püstitati tees sellest, et nad on midagi teineteist välisavat – see teoreetiline välistus sidus nad tihedalt kokku, nad ei saa vastastikku üksikõiksed olla.

Mul on tunne, et olen saanud saba-pidi kätte viisi seletada ja näidata, kust läheb see piir, millest ühel pool luuakse poeetiliste vahenditega tõesti sidusaid

⁵ Vt nt H. Kõiv, Me oleme kõik „rassistideks” muutumas. Intervjuu Aare Pilvega. – Müüri-leht 7. X 2017, lk 6–8.
<https://www.muuri-leht.ee/me-oleme-koik-rassistideks-muutumasa-intervjuu-aare-pilvega/>

enesepilte ja maailma paremaks muutvaid tulevikuprojektsioone ning teisel pool muutub luule vägivalla aluspõhjaks. Piiriks on see, kui luulelt ja kunstilt võetakse ära autonoomia, kui poeetika ja poliitika vahelt kaob ära tõlkemembraan, kui hakatakse poeetilisi kujundeid võtma reaalsuse kirjeldustena, mitte laboratoorse tajumudelina, mida on vaja alles reaalsuseks tõlkida. Pisikesi teadasaamisi tuleb ikka ette, näiteks see, et stalinistlik vormel „sisult sotsialistlik, vormilt rahvuslik” on tegelikult pärit vene avangardistlikust kunstimõttest ja on omakorda mõjutanud Visnapuu 1930. aastate rahvumõtet – sellised avastused teravdavad pilku samasuguste lühiühenduste suhtes ka uuemal ajal.

Kuivõrd on Donald Trump esteetiline fenomen?

Mingi nurga alt kindlasti, ta on vaadatud tajusid nihestava kunstiteosena, külasürrealismi poeetika ja gängsterliku kapitalismi huvide hübriid, mis emantsipeerib häbituse ja rumaluse – kui ma nüüd nalja ei tee. Samas teeb asja ähmaseks see, et Trumpil tegelikult ei paista olevat sidusat ideoloogiat, esteetilised-poeetilised utoopilised programmid kinnistuvad poliitiliseks vägivallaks umbe joostes tavaliselt mingi ideoloogiana, aga tema puhul ei saagi aru, mis utopia siin taga võiks olla. On küll mingi retoorika (MAGA), aga see pole miski, mida ta päriselt usuks, see on vaid manipuleeriva retoorika kogum, mitte maailmavaade. Mul on tunne, et Trumpi isiksusehäire on tema seletamisel tõhusam kui mingi võimalik poeetiline alusmuster. Või kui, siis äkki on see markii de Sade'i esteetika populaarvorm kaks sajandit hiljem – näiteks ajaloolane Timothy Snyder on Trumpi puhul rääkinud „sadopopulismist”, võimalik, et seda liini järgides midagi hakkaks kooruma.

Oled vahendanud palju tekste vene keelest ja tundub, et sul on tõmme vene kultuuriruumi poole. Kas oled pidanud viimastel aastatel, seoses sõjaga Ukrainas, selles osas midagi ümber hindama? Vahepeal süüdistati ju kogu vene mõtet, sealhulgas vene kirjandust imperialistlikkuses.

Ei saa öelda, et mul oleks spetsiifiline tõmme vene kultuuri poole, ma olen lihtsalt võimeline vahendama huvitavaid tekste vene keelest. Tõmme on pigem just selle sajanditaguse avangardi poole, ja mitte ainult Venemaal.

Ümber hindama otseselt ei ole pidanud. Olen küll hakanud väga hoolega jälgima, milline on ühe või teise vene kultuuritegelase hoiak sõja ja Putini suhtes, sest ma ei taha juhtumisi osutada putinistide vahendajaks. Absoluutne vene kultuuri imperialistlikuks kuulutamine mind ei veena. Kõigil suurrahvastel on ajaloos perioodid, kus nende sisemine kollektiivne koletis on valla pääsenud; probleem on šovinismis kui sellises, mis on suurrahvaste rahvussusse ohuna sisse programmeeritud, ja kui me arvame, et selles on midagi spetsiifiliselt venelikku, siis me lihtsalt mõtleme sellesama rahvusšovinismi loogikat pidi. Samas on igati arusaadav, et kui Putin oma sõjapropagandas kasutab ära Puškinit, siis Ukrainas võetakse Puškini ausambad maha ning tema retseptisioonis nihkub rõhk neile teostele, kus ta suhtub positiivselt Vene impeeriumisse. See on igati legitiimne vastupanuviis: kui Puškin on muudetud relvaks, siis tuleb teda parasjagu relvana ka kohelda. Nüansitundlik kultuuriloo taju on aga midagi muud.

Missugused kultuuriruumid on sulle veel olulised?

Mulle on tegelikult oluline eesti kultuuriruum. Olen poolnaljaga öelnud, et ma olen elukutselt rahvuslane, sest valida oma valdkonnaks nii väikese kõnelejate

arvuga keeles kirjandus peab ju olema radikaalselt rahvuslik tegu. See on ainus keeleruum, mille kaudu saan ligi kõige sügavamale tunnetusele – ja seetõttu on tõlkekultuur Eestile väga oluline.

Mind on kuigivõrd huvitanud *zen*-budism ja taoism. Kunagi võtsin kätte ja lugesin läbi kõik Laozi tõlked, mis Tartu orientalistide raamatukogus olemas olid, ka Zhuangzi huvitab väga, ning mul on hea meel, et mõlemast on eesti keeles olemas mitu tõlget. Jaapani kunst huvitab, Hiroshige ja Hokusai ja kogu *ukiyo-e* traditsioon. Kuigivõrd huvitab ka moslemi kultuur, eriti visuaalne kunst ja traditsiooniline muusika, ja maitsed.

Viimaste aastate Hispaania-käigud ongi osalt sellega seotud, mul on olnud pikalt Andaluusia-fantaasia ja olen nüüd käinud seda teoks tegemas. Andaluusia puhul tõmbab just see ajastukihtide mitmekesisus, mida seal võib ikka veel tajuda: Rooma impeeriumi ajad, barbaarite saabumine, siis Córdoba ja Granada kalifaatide kultuur, kus segunesid islam, antiikpaganlus, kristlus ja judaism, sinna juurde romad ja flamenkokultuur, sinna peale katoliiklik kiht, ja lõpuks ka ilmalik humanism (mis Andaluusias oli iseäranis tugev ning seotud piirkondliku identiteediga). Teine koht, mille küljes olen kinni, on Firenze ja selle kõrval olev Fiesole linnake, kogu see maastik ja õhk ja õhkkond, mis on jätkuvalt kuidagi renessanslik. Oma juubeli kavatsengi seal mööda saata, vaadates all orus paistvat Duomot ja jalu-tades Monte Ceceril, kus Leonardo olevat väidetavalt oma lennumasinat katsetanud. Mul on Leonardoga samal päeval sünnipäev. Kavatsen üles otsida ka Koidula tütre Anna haua, kes elas Firenze aastaid ja on maetud sealsele protestandi kalmistule.

Kuidas läheb praegu Eesti Teaduste Akadeemia Underi ja Tuglase Kirjandusinstituudil, mis vahetas hiljuti nime ja

direktorit? Ja eesti humanitaarial üleüldse?

Asutuse olukord on pingeline, aga lootusrikas: jätkame selle nimel, et veenda otsustajaid, et just meie asutus on koht, kus saaks sündida järgmine eesti kirjanduslugu. Praegune rahastuskord seda ei võimalda, mitte ainult meil, vaid põhimõtteliselt üldse mitte kellelgi. Tegelikult on ju küsimus Eesti humanitaaria jätkusuutlikkuses üleüldse, UTKK-ga juhtunu on lihtsalt sümptom, mis näitab tõsiseid puudusi kogu süsteemis. Ei ole jätkusuutlik, et meie rahvuskultuuri alus-uuringuid tehakse projekti korras ilma püsitaगतisteta. Analoogne on näiteks Tartu Ülikooli hõlma all vaikselt koostatud eesti kirjanike netileksikoni seis: see on möödapäasmatu fundamentaalne uurimistegevus, aga seda rahastatakse kehvasti ja juhtumisi.

Praegu koheldakse nii humanitaariat kui ka kõiki teisi teadusi rakendusteadus-tena. Humanitaarne teadmine on midagi väärt vaid niivõrd, kuivõrd ta on vahetatav majanduslikuks kasuks või selle fantoomseks vasteks, bibliomeetriliseks valuutaks. Valdikond, mis peaks edendama inimeste omavahelist mõistmist ja solidaarsust, *humanitas*'t, peab käituma talle sisemiselt võõra loogika järgi. Ma vaatan, kuidas tõsised, erudeeritud, intelligentsed inimesed räägivad rahaleidmisvõimalustest, ega näe erinevust nende inimestega, kes turistidele tänavanurgal oma suveniirikesi püüavad maha müüa. Aga humanitaaria peaks selle asemel olema kultuuri pärusvalduse hool-daja. Humanitaaria pole teenus, vaid elu-keskkonna alalhoidmine. Kuni me püüame oma vaimuelu kestvust tõlkida kasumlik-kuse keelde, on paratamatu, et mõni meie kultuuri tuumne institutsioon lihtsalt kaob või elab pidevas kadumise ohus, olgu see UTK(K) või Theatrum. Seda ei lahenda hädavariantidega nagu ministereeriumi siht-finantseerimine, seda lahendab poliitiline

otsus muuta kultuuri ja humanitaaria rahastamise alusprintsipi. Meie kultuur ei muutu kunagi kasumlikuks, nii nagu õhk, mida hingame, ei muutu kasumlikuks.

Mis on sinu lootused või hirmud seoses tehisaruga?

Oht on selles, et kui anname oma mõtlemisülesanded tema kätte, võib ta küll keeleliselt meisterlikult jäljendada meie mõtlemisprotsessi ja näidata meie endi mõtteid uudses valguses, aga ta ei mõtle uusi mõtteid, sest tal pole vaja ellu jääda, tal on vaja vaid olla vastutulelik ülesannete täitja. Ta on reaktiivne, mitte aktiivne. Kui me laseme end petta, nagu ta tegelikult mõtleks, ja hakkame temalt mõtlemist õppima, õpime tegelikult vaid mõtlemise jäljendamist. Ühtlasi muidugi toob tehisarü fenomen esile, kui palju on meie endi

vaimses tegevuses masinlikkust ja mõtlemise simuleerimist. Lootus on, et me sellest midagi järeldame.

Mõne aasta taguses vestluses Igor Kotjuhiga ütlesid, et tunned end olevat kusagil ebamäärases vahealas.⁶ Kas nüüdseks on toimunud selginemine?

On küll, ma olen „nii töös kui isiklikus elus” rõõmus ja üsna enesekindel, mul on sihid silme ees (doktoritöö, inimliku läheduse mõistatuste parem taipamine), aga samas olen ka mõistnud, et inimene ei saa kunagi valmis, tervikuks. Mul on, mida anda, ja see on hea tunne. Igal juhul tunnen, et olen liikvel.

Küsimusi esitas JOHANNA ROSS

⁶ A. Pilv, I. Kotjuh, Olen pigem jõelaevnik. – Looming 2022, nr 4, lk 542.

Modernsest helinast

Juhan Liivi meetod

*Sõnad helisevad. Helin on meie hing.*¹

Ikka Liivist mõeldes kerkib küsimus: kas temast kujunes välja ehe modernist või mitte? Kui jah, siis oleks nooreestlased juba teised. Püüan vastust varjavast met-sast üle vaadata, puude taga järve näha.

Modernismist on kõneldud seda ja toda, mina lähtun „kunst kunsti pärast” põhimõttest. Pihta saadi sellele ideele juba XVIII sajandi romantismis. XIX sajandi lõpuks oli arusaam, et luuletusi luuakse eeskätt luuletuste endi pärast, juba laialt levinud ja sai doktriiniks. Vahel kiputakse seda printsiipi piiratult mõistma kui dekadentlikku ühiskonnast põgenemist, kuigi seost on. Küsimus ei ole siiski tekstide sisus – kajastagu see sise- või välismaailma –, vaid poetika esmaseks tõusmises. See tähendab luulekeele – väljenduse, vormi, kompositsiooni – seadmist eesmärgiks, olgu laulu teema milline tahes. Sisulised – valdavalt lüüriilised – osutused ja luulekeele enesele osutused toimivad eri väljadel, kuigi tihedas seoses ja teineteiseks üle minnes. Saadakse teadlikuks luule kahetisest eesmärgist: sisulise sisu koostööst vormilise „sisuga”. Luuletuse esmaseks mõtteks on ikkagi luuletus ise, autoreferents. Kui miski on kunst, siis on ta seda eeskätt iseenda pärast ja pärast. Vorm on esmasem, sellega suheldakse kõigepealt, sisu tuleb sellega kaasa. Sisu teenib kunstilist tervikut kui teksti kõrge-

mat ehk sügavamalt eesmärgi. Sisu sõnum põlistatakse sõnakunsti jõul – see on tema tasu luules osalemise eest.

Kui Koidula luule paleuseks oli isamaaline õndsus, siis Juhan Liivi elumõtteks sai õigesti luuletamise tegu. See on pikk samm edasi. Kahe verstaposti vahel asub Jaan Bergmanni poetikakool ja Eesti Kirjameeste Seltsi emakeele erakond, millest noor Liiv usinasti õppust võttis. Nooruki esimene avaldatud kirjatöögi, koolipoiste anonüümne krutski „BALT-LASTE PJJRKJWJ” (1881), eesti esimene kirjanduslik müstifikatsioon Carl Robert Jakobsoni ajalehes Sakala vahel harrastatud akrostihhoni žanris (mis küll Eesti Postimehes ilmus ärarikutult ja hiljem omakorda rikkus Liivi vaimset tervist), annab aimu tema õpihimust ja poliitika poetikast.²

Vend Jakob Liivi algatatud „Väike-Maarja parnassile” ei pruukinud teadmata olla XIX sajandi teise poole prantslaste luuleparnassi ja nende järeltulijate olemasolu. „Waino-lilleded” (1866) kaasaegse ööbiku Baudelaire'i ja talle järgnenud Verlaine'i, Rimbaud' ning Mallarmé nime võidi kuskil kohata, kes teab. Saksa kultuuri vahendusel kajas kauge maailmakirjandus otsapidi vastu ka Virumaal. Vahetust eeskujust oleks siiski vara rääkida, küll aga maailmaluule prestiižist, mida kroonisisid Schiller, Goethe ja Heine. Mispärast hakati ennast lõbusalt parnassiks kutsuma? Austusest antiigi vastu muidugi, kuid kas

¹ Juhan Liivi käsikirja „Ääremärkused” moto. EKM EKLA, f 163, m 2:19, l 1; J. Liiv, Vulise ojakene rohkem. Publitsistika ja kriitika. Koost T. Kirs. [Rupsi:] Liivi Muuseum, 2024, lk 224.

² Eesti Kirjameeste Seltsist välja astunud. – Eesti Postimees 7. X 1881, lk 159. Ajalehe vastutav toimetaja oli Ado Grenzstein. Vt J. Liiv, Eesti Kirjameeste Seltsist välja astunud. – J. Liiv, Vulise ojakene rohkem, lk 20; F. Tuglas, Juhan Liiv. (Kogutud teosed 12.) Tallinn: Underi ja Tuglase Kirjanduskeskus, 2013, lk 59.

see läks veel millegagi riimi? Läbi seinapragude hakkas maarahva koolitaredesse imbuma maailmaluule tuuli. Järgmisena lasti juba värske õhk aknast tupp. Võeti õppust ja jätkati omatahtsi, nagu mõisteti.

Armastatud koolmeistri, külamüстик Jakob Tamme mõjul hakkas Väike-Maarja koolipoiss Anton Hansen 1890. aastatel ilma- ja luuleroomi helinat märkama. Sellest „ärgeanud häälest” arenes välja Tammsaare eepiline süvamuusika. Teetähiseks said essee „Keelest ja luulest” (1915) ja sfääride muusika teooria jutustus „Varjundid” (1917). Olen seda filoloogiliselt analüüsinud³ ja selle üle on väidelnud doktor Maarja Vaino.⁴ Eks Liivi „Vari” olnudki kujuneva Tammsaare tüvitekst.

Friedebert Tuglasele toetudes võib arvata, et Pandivere parnaslaste – Jakob Liivi, Peeter Jakobsoni ja Kaarel Krimmi (hiljem lisandusid Mihkel Kampmann, Jakob Tamm, Otto Münther ja Juhan Elken) – kirglik luulesõprus mõjus teadmisjanusele Juhanile kosutavalt. Tema 1910. aastal kirjutatud omaeluloolist luuletust „Helin” ei pea siinkohal osundamagi, seda teatakse peast. Tsiteerigem teist ilmutavat, proleptiliselt õige tammsaarelikku (dateerimata) pala „Muusika”: „Kuskil peab alguskokkukõla olema, / kuskil suures looduses, varjul. / On tema vägevus laotuses, / täheringide kauguses, / on tema päikese sära sees, / lillekeses, metsakohinas, / emakõne südamemuusikas / või silmavees – / kuskil peab surematus olema, / kuskilt alguskokkukõla leitama: / kust oleks midu inimese rinda / saanud ta – / muusika?”⁵

³ **A. Merilai**, Tammsaare *aga-ometi*. – Keel ja Kirjandus 2015, nr 5, lk 297–315. <https://doi.org/10.54013/kk690a1>

⁴ **M. Vaino**, Irratsionaalsuse poeetika A. H. Tammsaare loomingus. (Tallinna Ülikool. Humanitaarteaduste dissertatsioonid 26.) Tallinn: Tallinna Ülikool.

⁵ **J. Liiv**, Sinuga ja sinuta. Koost A. Vinkel. Tallinn: Eesti Raamat, 1989, lk 238.

Juhan Liiv lähenes maailma sisemisele muusikale analüütiliselt ehk karmil käel. Oma metoodilises programmis „Ääremärkused” (arvatavasti 1911)⁶ seab ta luuletajale – teksti kudujale – selge, veel mitte tärganud saksa fenomenoloogiat ennetava ülesande. Nähtused peavad ise kõnelema, helisema-kõlisema, mitte meie nende eest: „Kas seda kõike midu saab, kui et ise piinlik külm, nägemata olla, et asjad, kehad, objektid seda enam meie asemel kõneleksid. Keha kehale vastu paistaks, mitte meie ise. Asjad, kehad, konstruktsioonid helisevad. Helin on meie hing, mis nägemata juhtis. Meie teha, kui osavad me siin kangrud oleme hinge kangast kudes – kunsti kujutades. // Ole sõnades nii lühike, et teine enam lühemat vormi võtta ei või. Siis on kirjeldus ülevaatlik. // Mõtlemine on raske. Sõnad peavad seda nõnda kergeks tegema, keda iial võimalik. // Tunde hingus on hell. Sõnad peavad teda hellatada, osatada oskama. // Lai põld paistab – eetika. Kuid see on ise asi. // Nõnda palju alamate ridade sissejuhatuseks. // Sõnad on noodipääd – kõnelevas kunstis. Meie peame neid trehvata oskama.”⁷

Mõjutuste otsijal tuleb ses seoses kergeti ette Paul Verlaine'i „Luulekunsti” („Art poétique”, 1874/1884) kuulus algusvärs: „De la musique avant toute chose” ’muusika(s)t ennekõike’. Johannes Semperi tõlge annab selle poemi sisust ja kõlast aimu.⁸ Kui aga originaali kõrvale võtta ei ole, ei saa hästi aru, miks neid ähmaseid ja kenitlevaid salme nii tähtsaks peetakse. Siiski: kas võis Juhan Liiv sellest manifestist midagi kuulnud olla? Päris mõeldamatu

⁶ **T. Kirs**, Juhan Liivi kriitiline pärand. – J. Liiv, Vulise ojakene rohkem, lk 16–17.

⁷ **J. Liiv**, Ääremärkused. – J. Liiv, Vulise ojakene rohkem, lk 224.

⁸ **J. Semper**, Luulerännakuid II. Luuletõlkeid. (Teosed XI.) Tallinn: Eesti Raamat, 1976, lk 34–35.

see ei tundu, kuivõrd too autorist ja tekstist üle kasvanud ning iseseisvunud lendlause levis nakkavalt üle ilma, muutudes eriti populaarseks vene sümbolistide seas. Nii või naa: muusika esmasuse idee oli Liivile, kes tahtis koguni muusikuks saada, õige meelepärase. Luule kui sügav muusika – selline seeme läheb kergesti idanema, tarvis vaid ootavasse mulda torgata. Kuigi Verlaine'i teksti literatuurne rafineeritus olnuks eesti „lihtsale” looduslaulikule, vastuoksa, õieti vastik. Ometi sobinuks uut kunstitunnet kuulutav maksimimelisel, olgu siis kõrvaga kuuldult või silmaga nähtult või ennekuulmatult-nägematult.

Tuglas paneb oma Liivi-monograafias Verlaine'ile kolm korda näpu peale. Sealt paistab juba muster, mis viitab, et Liivil võis „Art poétique'i” avavärsist aimu olla. Esimesena mainib Tuglas⁹ kriitik Oskar Ugartit, kes juhtis oma Liivi tõlgenduses tähelepanu, et juba A. Piirikivi „Esimeses luuletustes” (1877) parafraaseeritakse sedasama fraasi: „Muusika mõnu sul juhtigu sõnu! / Kannelde kahinad kandgu neid süles, / Tõstgu neid tiivadel tähteni üles! / Juhtigu sõnu sul muusika mõnu!”¹⁰ Grenzsteini jaoks jäi too mõttesalm tsüklist „Laulikutele” tegeliku juhisenä tühjaks sõnakõlksuks. Ei olnud tal selleks mõnuks kuigivõrd kuulmist ega rütmitunnet. Aga toona, kui ilukirjandust ilmus harva ja huviliste tähelepanu oli terav, torkasid taolised informeeritud read lugejatele silma ja kõrva. Kui Tuglas ei oleks sellele tähelepanu juhtinud, ei satuks tänapäeval säherduse tähendusrikka kõrvutuse otsa ega leiaks tera üles hiiglama makulatuurimäest.

Grenzstein, kes ainult ei lugenud, vaid mõistis ka kirjutada saksa ja prantsuse keeles, ei maini aga Verlaine'i nime kuskil. Ega tee seda Liivgi. Kujuneva poeedi vähestest eeskujudest maailmaluules saab

⁹ F. Tuglas, Juhan Liiv, lk 310.

¹⁰ A. Piirikivi, Esimesed luuletused. Tartu: Schnakenburg, 1877, lk 32.

hästi aimu tema kirjadest Liisa Goldingule aastail 1885–1893. Ta ei maini neis ühtki prantslast ega venelast, vaid südamele ligi on Schiller, Goethe, Heine ja pisut Ferdinand Freiligrath.¹¹

Teise kõneka paralleeli pakub Tuglas seoses Verlaine'i riimikriitikaga, mille vasteks ta peab mitut Liivi iroonilist „raudriideis lõbutsemise” riimilist aforismi, kuigi nendega jäävat „passiivselt algupärane” Liiv oma mõeldavale eeskujule tugevasti alla: „Saapaid tehtaks' liimigagi, – / luuletakse riimigagi!”¹² Kui positivistlik seos oleks olemas, siis millise allika kaudu nõnda äratuntav motiiv omale külge võeti? Aga eks ole poeetika ühtlasi rahvaluule vorm, levides aegade algusest muu hulgas anonüümselt. Ja kõik ei peagi juhtuma vahetu kontakti kaudu. Mõtted on objektiivsed relatsioonid (me ei mõtle neid ise välja, vaid taipame – nagu õpetas analüütilise filosoofia isa, Liivi kaasaegne Gottlob Frege): tulevad ühele pähe, tulevad ka teistele.

Kolmas kõrvutus tundub eriti magus. See on vaat et tõkelise muganduse juhtum. Tuglas hindab,¹³ et vahest Liivi „kai-neimad read, mis kostavad kui abitu lapse palve, üksikuna sünges metsas”, on luuletus „Tule, öö pimedus”:

Tule, öö pimedus,
võta mind sülle!

Minu päike ei tunne mind,
öö jäänd mulle.

Ainust tähte säääl pole,
minul on kole.

Varja mu üle.¹⁴

¹¹ J. Liiv, Mu kallid Liisi. Tartu: Ilmamaa, 2000, nimeloend lk 241–249.

¹² F. Tuglas, Juhan Liiv, lk 322; J. Liiv, Sinuga ja sinuta, lk 335–336.

¹³ F. Tuglas, Juhan Liiv, lk 328.

¹⁴ J. Liiv, Sinuga ja sinuta, lk 169.

Ahvatlev on see viide sellepärast, et Tuglas¹⁵ toob selle kõrvale Verlaine'i krestomaatilise luuletuse „Sügav must uni...”, mis jätab Liivi vastest üsna koopia mulje:

Un grand sommeil noir
Tombe sur ma vie:
Dormez, tout espoir,
Dormez, toute envie!

Je ne vois plus rien,
Je perds la mémoire
Du mal et du bien...
O la triste histoire!

Je suis un berceau
Qu'une main balance
Au creux d'un caveau:
Silence, silence!¹⁶

„Otsetõlge” esimesele ja viimasele salmile sest kurvast pimedast loost, kus lüürilisel minal kaob mälu nii halvast kui ka heast, oleks: „Pikk must uni / laskub mu elule. / Maga, kõik lootus, / maga, kõik iha! // Ma olen häll, / mida kiigutab käsi / hauakambri võlvi all: / vaikust, vaikust!”¹⁷

Nii prantslase kui ka eestlase tuksuv rind otsis rahu ja vaikust. Eraldi väärrib tähelepanu viimase värsi sõnakordus *Silence, silence!*, mille vasteks sobib *Tasa, tasa!*. Liivi tõlkijad Jüri Talvet ja H. L. Hix viitavad „Lumehelbekese” ingliskeelses ümberpanekus selle *tasa*-korduse võimalikule prantsuse algupärale: *Silence, silence!*¹⁸ Esialgu ma selle kõla võõristasin, aga nüüd pean hääks tõlkeleiuks, mida võiks hääldada frankofoonselt.

¹⁵ F. Tuglas, Juhan Liiv, lk 328.

¹⁶ P. Verlaine, Selected Poems. Tlk M. Sorrell. (Oxford World's Classics.) Oxford: Oxford University Press, 2009, lk 108–110.

¹⁷ Vt F. Tuglas, Juhan Liiv, lk 460.

¹⁸ J. Liiv, Selected Poems in Estonian and English. Tlk J. Talvet, H. L. Hix. London–Chisinau: JustFiction Edition, 2024, lk 36–37.

Kiusatus on siinkohal mainida oma-enda assotsiatsiooni, Arvo Pärdi „Eesti hällilaulu”: „Kuss-kuss, kallike”. See toob kaasa põneva etümoloogilise seose: too tit-tede kussutamise tore fraas laenati mõisarahva keelest maarahva keelde ju otse prantsuse guvernantide suust (pr *couche!* 'maga!, tasa!, vait!'; sks *kusch!* 'kuss!').

Olen veendunud, et Pärdi tintinnabulimeetod ehk armasta-iga-lillekest-nooti ulatub põhijuurt pidi Liivi analüütilise lahutamise-poetikani, mis väärib iga osakest-sõnakest eraldi ja püüab need vabastada mürast. Tulevane maailmahelilooja oli sellesama ühele tuumale taandumise mõttega kokku kasvanud juba aastaid enne oma kuulsa algupärase stiili ristseid: „Kogu tarkus seisneb ainult taandamis ja üleliigse äraviskamises.”¹⁹ Kahe geeniusse vaimustav sarnasus on vaja lähema vaatluse alla võtta. Liigutav, et „Lumehelbekesega” samal, 1891. aastal avaldas Liiv lähedase sisuga essee „Äiu, äiu, kussu, kussu!”. Selles oli ta läbi lillede (enese)irooniline, sest tuttu suigub hoopis „kallis – kirjan du s!”²⁰ Niimoodi võib melanhoolselt langev lumehelbeke lisatähenduse saada: nii Liivi luule kui ka kogu eesti kirjandus aegluubis uniselt liuglemas.

„Tule, öö pimedus” on Vinklil dateerimata, aga 1891. aastast alates värskest Oleviku ajakirjanikuna, avanes Liivil võimalus tutvuda vastutava toimetaja ja väljaandja Ado Grenzsteini kodu saksakeelsete köidetega. Veelgi avaramat valikut pakkus kolleeg Karl Eduard Söödi raamatukogu.²¹

¹⁹ Looming ja aeg. Arvo Pärt. 10. IX 1968. – ERR. Arhiiv. <https://arhiiv.err.ee/audio/vaata/looming-ja-aeg-looming-ja-aeg-06-arvo-part,41:37-43:34>.

²⁰ J. Liiv, Äiu, äiu, kussu, kussu! – J. Liiv, Vulise ojakene rohkem, lk 155–156.

²¹ T. Kirs, Juhan Liivi luulekäsitlus esees „Ääremärkused”. – Keel ja Kirjandus 2022, nr 10, lk 885–890. <https://doi.org/10.54013/kk778a1>

Ilmselt just viimase mõjutusel hakkas Liiv saksa keele kaudu tõlkima vene Burnsiks nimetatud Aleksei Koltsovi luulet. Värske kirjandusdoktor Tanar Kirs tõdeb: „Just Koltsovi tõlkimise ajal jõudis Liiv n-ö omana tunnetatud luuletehnika juurde ja kirjutas esimesed sellised luuletused, mida hakatakse hiljem seostama eesti luuleuendusega [---]. Needsamad tekstid (nt „Lumehelbeke”, mis ilmus ajalehes 1891) pidid olema ka Liivi koostatud, aga hävitatud raamatus ja luuletaja nägemuses kokku kõlama Koltsovi tõlgetega.”²²

Erinevalt maalähedasest ja populaarsest Koltsovist ei kohanud Verlaine'i nime eesti trükisõnas enne Noor-Eestit. Alles Ridala, Semperi ja Tuglase tegevusel hakkas tasapisi sügenema tema retseptiooni, aga pigem juba Siuru kontekstis.

Seega Tuglase hüpoteesid on kasulikud. Või tõlgendas ta siiski omatahtsi üle ja luges teise loomingusse sisse, mida seal ei leidu? Talvet möönab, et Tuglas ei mõistnud Liivi lõpuni. Ta toob näiteks iseloomuliku juhtumi 1905. aastast, kui biograaf viis närvikliinikus Liivile vastilmunud „Noor-Eesti” I albumi. Ta näitas sealthukusega Ridala impressionistlikku luuletust „Talvine õhtu”, mille eeskujuks võib pidada Verlaine'i „Sügise laulu”. Aga uhke patsient „ei pidanud seda üldse luuletuseks!”²³ Selline näide paneb tõepoolest küsima, kui võrd me kirjanduslik paavst mõistis Liivi uenduslikku meetodit. Kui ta oleks rohkem taibanud, vaadanuks ta kriitilisema pilguga Ridala epiteedihangede peale („Üle hämara, varjudest tume, / õrna ja sinava lume / heidab veerev, kustuv päike / punava läike”). Liiv oli ju „surmapõlgutusega” säherduse liialdamise vastu, nagu ta

hiljem kirjutab manifesteerivas käsikirjas „Ääremärkused”: „Kuidas üks vale hääll terve muusikatüki rikub, nõnda iga ilmaasjata sõna keelemuusika, ta jõu. Ühendamine ehk lahutamine olgu piinlik puhast, et mitte üks ilmaasjata sõna päämõtte esitajat ära ei lõdvenda, väsita.”²⁴ Seega vastumeelse poetikaga teksti nina alla hõõrumine võis tema õnnetule hingele õige haiget teha. Et ei saada temast aru saamaski: „suikumise ja näotuse paik, / vaimuilm nii hämaras, vaik” („Eile nägin ma Eestimaad!”, 1904).

Nii jõuangi tulles Liivi **meetodi** küsimuse juurde. Kas ta oli põrunud ullike või eesti kõige metoodilisem luuletaja? Talveti ja Kirsi analüüside järel on selge viimane, ehkki Liiv jõudis nii kõrgele tasemele alles pingelise mõttetöö tulemusel ega jaksanud alati oma taset hoida. Oleme tänu võlgu Tuglasele ta hoole ja talletamise eest, aga viibutame siiski näppu: Liiv oli kõigest hoolimata aktiivselt algupärane ja seda mitte näha on solvav.

Oleme Tanar Kirsile tuhandest tänulikud varase modernisti meetodile tähelepanu juhtimise eest Liivi käsikirja „Ääremärkused” käsitlemisel.²⁵ Sellega saab kiita ka Richard Alekõrs, kes tõi esimesena välja Liivi poetika kesksed märksõnad *lahutamise* ja *ühendamise*.²⁶ Alekõrre toel leidis Liivi meetodi üles Hando Runnel, kes mõtiskleb Liivi lahutava sonaaditehnika üle Peep Puksi filmi „Juhan Liivi lugu” (1975) jaoks kirjutatud stsenaariumi saatesõnas.²⁷ Alekõrs oli ühtlasi esimesi, kes adus Tammsaare eepilist süvarütmi

²⁴ J. Liiv, *Ääremärkused*, lk 229.

²⁵ T. Kirs, Juhan Liivi luulekäsitlus essees „Ääremärkused”, lk 883–903.

²⁶ R. Alekõrs, Luulest ja kujundist. Mõtteid Juhan Liivi värsside ümber. – Keel ja Kirjandus 1960, nr 11, lk 653–666; vt ka nr 10, lk 590–604.

²⁷ H. Runnel, Juhan Liivi lugu. – H. Runnel, *Ei hõbedat, kulda*. Tallinn: Eesti Raamat, 1984, lk 283–310.

²² Samas, lk 889.

²³ J. Talvet, Juhan Liivi luule. Monograafia. Tallinn: Tänapäev, 2012, lk 28.

ja lähenes tema stiilile muusika mõistete abil.²⁸

Kirs oletab, et Liiv võis tutvuda kujundi-, stiili- ja kompositsiooniteooriaga Karl Hoffmanni kõrgkooli retoorikaõpikute (1859, 1860, 1873, 1875) kaudu. „Liiv on vastu kirjanduse ümmargustele lausetele, mis hajutavad või sulatavad kokku erinevate kompositsiooniliste üksuste piirjooned, nii et lõpuks on raske aru saada, millest tekst kõneleb. Tema jaoks on oluline, et keel teeks hästi nähtavaks teose kõik osised, ning komponentide sellist eristamist mõistab Liiv dissotsiatsioonina. [...] Poeetilise keele olulisimad tunnused on niisiis selgus ja lühidus – eesmärk seega kõige täpsema sõnastusvõimaluse leidmine. Liivi lähtekoht on, et kuigi luuletaja sihiks on vahest küll kõrge luulekeel, kõlav keelemuusika, tuleb alustada lihtsast keelest.”²⁹

Liiv tõesti kasutab Hoffmanni mõisteid, kuid tolle lahutamise ja liitmise käsitlus (sks *Trennen und Verbinden*) on kuiv ja kiretu: üksikult üldisele ja tervikult üksikule ehk triviaalselt analüütilis-sünteesiline.³⁰ Küllap sai Liiv sealt pigem formaalselt inspiratsiooni, sest elu puhus ta neile mõistetele ise sisse – omaenda pingosa mõttetöö ja loomingutulemusel. Liivi kõige üleliigse äralohutamise nõue lähtub poeetikale olemuslikust vastandamise ja kõrvutamise ehk kontrasti ja analoogia põhimõttest. Teksti tervikuks liitmise pärast ei peagi ent vaeva nägema, kuna sünteesiv ühenda-

mine tekib pärast analüütilisi kõrvutamisi ja kordamisi iseenesest. Poeedi sõnutsi: „Võta kontrastide eel sarnase juurde sarnane, viska kõlbmatu teise poole – tule siis suurelt! // Kuski ei ole sõnade rohkus ja „aga”, „kuid”, ehk mõistete kordamine hirmsam kui sääli – kontrast kadus – ei tea kuhu. Kass söi ära. // Lahuta ja vali, lahuta surmapõlgtusega! Ükskord tõmbab lahutatav end vägivallaga kokku – viib sind ühes – loomine!”³¹

Lahutamise põhimõte jätab alles vaid kõige tuumsema, ülejäänust karmilt loobudes: *igav liiv – tühi väli – taevas pilvine – metsa äärde – tuleb nõmmetee...* (tõmmis luuletusest „Sügise”, 1903). Ridala kaunistuste kuhjamine sellesse minimalismi ei kõlba, mõjub aga värvikalt teisel, muljekireva impressionismi kontekstis. Gustav Suitsu modernism, jällegi, oli vene-sümbolistlik. Tammsaare läks härdaks ta „Kerkokella” kõla peale. Eesti kõige järjekindlamat sümbolisti, usutundelist Ernst Ennot paraku ei mõistnud ei nooreestlased ega Liiv – liiga hämarapärastel mõjus ta hindajate selguseis. Eks linnud laula nagu nokad loodud. Liiv võis ju vahel uhkelt toriseda, aga kahtlemata pidas ta südames lugu, et nooreestlased taastasid ta väärikuse.

Nagu modernistile muiste, sai Liivi elu sisuks kirglik soov kõige luulepärasmalt luuletada. Mis tahes sisu ta käsile võttis, *alguskokkukõla* pidi kõigest läbi helisema. Sellest sai tema „olemine surmaks” Martin Heideggeri mõtteteaduse mõistes. Tõesõnu, ta ennetas ju „olema ütlemise” jõult hilist Heideggerigi: kõnelema hakkab keel, mitte inimene. Ja „viib sind ühes – loomine!”

ARNE MERILAI

²⁸ R. Alekõrs, A. H. Tammsaare teoste lõpp-lahendused. – Eesti Kirjandus 1940, nr 4, lk 145–163.

²⁹ T. Kirs, Juhan Liivi luulekäsitlus eseeses „Ääremärkused”, lk 897–898.

³⁰ K. A. J. Hoffmann, Rhetorik für höhere Schulen. Zweite Abteilung, Die Lehre von der Erfindung, von der Anordnung, von den wichtigsten Kunstformen der prosaischen Darlegung. Clausthal: Grosse, 1875, lk 52–53.

³¹ J. Liiv, Ääremärkused, lk 226.

³² Vt samas, lk 232, 234.

„Valu alkeemia”

Hasso Krull. Hämaruse meelespea. Kirjastus Kaksikhammas, 2025. 119 lk.

Üle kolmekümne aasta tagasi kirjutasin siinsamas ajakirjas sellest, et ilmuma on hakanud luuleraamatud, näiteks Hasso Krulli „Luuletused 1987–1991” (1993), kus kujundus on väga oluline: „Krulli menukis on pilt, mis pole kujundaja ja illustraatori poolt välja mõeldud, vaid ilma viiteta kasutatud. Lõhkudes raamatu üldist rütmi ja kujunduslikku loogikat, on riskitud välja pakkuda otseselt kõrvallehekülje luuletuse sisuga haakuv kujund – Lacani kaheksa. Kas seda skeemi võib üldse enam illustatsioonina võtta? Pigem vist osana luuletusest. On see luuletus aga üldse siis luuletus „tavatähenduses”? Mis nad kokku on? // Piiri ähmastudes teksti ja kujunduse vahel hakkab kaduma piir luuletaja ja kujundaja vahel. Lehekülgede paberivärvi valik võib kokkuvõttes rohkem mõjuda kui mõni üksik luuletus. Kas luuletusi punasel põhjal peab lugema teisiti kui valgel või mustal?”¹

1990-ndate keskel tegeleti kirjandusega vägagi arhetüüpselt ja avangardselt. Rühmitus 14NÜ avaldas näiteks ribaraamatuid, mis olid trükitud lehtede trükikojas ärälõigatud servadele ja mida müüdi poes spetsiaalselt valmistatud metalltornidel. Sellist radikaalse uuendusliku taotlusega idealismi on tänapäevani jätkanud ehk vaid Kiwa ja Kaspar Jassa. Tundus kuidagi loomulik, et uus aeg nõuab uut laadi kirjandust. Mäletan, et kord 1990-ndatel esitasin ühele Kiwa kureeritud näitusele Tartus silmaarsti töövahendi, valgustatud

tähtedega kasti, millega mõõdeti patsiendi nägemist. Ühel Estonia talveaias tehtud *performance*’il kasutasime aga spetsiaalset väikestrukist, kus sõnum oli edasi antud vaid viipekeeles, kurtidele ja tummadele mõeldud käemärkidega. Avangardi kell oli Eestis jälle tiksuma raputatud ja tehti varasemast erinevaid kirjandusliku pretensiooniga objekte, mille olemasolu on ilmselt praeguseks unustatud (sellest annavad märku ikka veel ilmuvad traagilise oksaraoga kaunistatud luulekogud).

Toonasest ajast on jäänud eriti vabastava ja võimsana meelde paar Krulli raamatut, eelkõige seesama punaste ja mustade lehekülgedega „Luuletused 1987–1991”, aga ka ülisnooblik kergelt erootiliste kollaažidega „Swinburne” (1995). Need väga hästi kujundatud (Jüri Okas, Jüri Kass, Peeter Lauritsa fotod) teosed näisid muutuva ühiskonnaga ühte jalga käivat. Kui ikka ja jälle on arutletud, kuidas on Krulli luuleloomingut vorminud mütoologia ja filosoofia, räägitud pikalt luule ja pärimuse vahekorrast, siis peaks ka raamatute kujundus olema oluline teema. Krulli teoste kujunduses on omad huvitavad dünaamikad, uuemate kogude juures on jõutud seriaalsesse minimalismi.

Krulli luulekogud ilmuvad ikka kõrvuti mingisuguse olulise esseistikaga – nii sai luulekogu „Hämaruse meelespea” saatjaks vaimses akvaariumis ja koguni selle eksegeesiks vägagi tähelepanuväärne pikk essee „Igavene taastulek” (Loomingu Raamatukogu 2025, nr 39–40). Tõepoolest, sarnaseid märksõnu ja ideid on mõlemas teoses palju, ka luulekogus kirjutatakse „igavese taastuleku” hingusest (lk 62) ja labürintlikust hingamisest (lk 114). Krulli väide on, et Artur Alliksaare metsik kirjutamisviis enne surma sarnanes

¹ P. Matsin, Menukeid märgitakse. – Keel ja Kirjandus 1995, nr 1, lk 56.

Nietzsche ekstaatiliste kirjutistega, mõlemas võib leida kirjakohti igavesest taastulekust. Kui essees kõrvutatakse kosmoloogiliste müütide hämaruses Friedrich Nietzsche, Gilles Deleuze'i ja Mircea Eliade vaateid Alliksaare kirjapaneduga, siis luulekogus „Hämaruse meelespea” ongi loodud luulemaailm, kus ajaloolis-mütoloogiline maailm tundub olevat läbi põimitud moodsa ja peegeldab sedasama essees esitatud lähenemist: taliivid ja Amasoonia elanikud, kükloobid, Empedokles ja päkapiku luukered on segamini ufode, hamburgerite, maisipulkade, Trumpi ja Thunbergiga. Õnneks väldib Krull otsest poliitilisust peale paari luuletuse, nii et inimesed, kes ei jaga tema vaateid näiteks Gaza teema (luuletus „väike ühe jalaga tüdruk”, lk 74) või Ameerika presidendi kohta („igavene keberniit”, lk 72), saavad seda suurepäraselt luulekogu ikkagi rahulikult lugeda, sest Krulli põhifookus tundub olevat seekord hoopis isiklikel teemadel, pigem „valu alkeemia” (lk 107), mitte niivõrd kapitalismikriitikal.

Luulekogu teine tsükkel, kust pärineb pealkiri „Hämaruse meelespea”, tegeleb näiteks lapseteemaga. Kuigi selleski kohatab mütoloogilisi olendeid („päkapiku jäljed”, lk 31) ja lapsevanker, mida lükatatakse Toomemäel kohtumajast mööda, „sirendab taevavõlvi” (lk 30), on siin puhtolmelisi pildistusi ja kogemusi, päris klassikalisi-sentimentaalseid meenutusi näiteks rannas kivide loopimisest (lk 32) ja liivakuhjast lasteaias (lk 33). Siit saab alguse vägagi huvitav troopide ahel, mis on seotud tuulega. Korduvad tuule kujundid („ennemuistne tuul”, lk 32; „tuulte tuba”, lk 35, 47; „tuul kuklas”, lk 36 jne). Need on intertekstuaalsed vihjed („tule minuga tule / elama tuulte tupp”, lk 47), mis on seotud arhailiste, Vanast Testamendist pärinevate arusaamadega näiteks sellest, et põhjakaarest („põhjakaares / on meie sild nagu vibu”, lk 47) ei tule midagi head (vt Jr 1:14 „Ja Issand ütles mulle:

„Põhjakaarest pääseb lahti õnnetus kõigi maa elanike peale.”). Elatakse koopas (lk 48), kolmnurkses kojaskas (lk 49), tuulte toas („siin hakkamegi nüüd elama / siin ongi nüüd meie kodu”, lk 35).

Tuulega sünkroonselt on jälgitav sõnaga *valge* kaasnev troopide ahel: valge on viiruk (lk 44), tuhksuhkur (lk 43), kohisev lumi (lk 50), „lumena / langenud küsimus” (lk 60), surm on valge suits (lk 79) ja „oma tee // on ammuigi lume all” (lk 89). Lõpuks seistakse „tänaval jää- / purikas käes” (lk 93) ja kõik, mis on kirjutatud „valge keelega”, kustub (lk 106). Sellised vaimupildid töid mulle kohe silme ette Maara Vindi vabagraafika eriti mõistatuslikud tööd, kus ta on kujutanud metafüüsilist lumist altarit või kõrgkiriklikus ornaadis lapsvaimulikke läbi viimas liturgiat talvisel ajal õues. Kirjutasin tema raamatust „Valguse lapsed ehk Vaeslaste roosipärg” (2020) nii: „Juba raamatu tiitellehe illustratsioonil näeme pavelfilonovlikest mineraalidest koosnevat võimsat altarit, mida ümbritsevad kõrgkiriklikke riideid kandvad palvetavad lapsed, kes vaatavad lugejale otsa. Tundub, et teenistus toimub õues, tagapool on näha kirikuvaremed ning kontrastina esiplaanil öitsvatele lilledele kõrguvad müüride juures raagus puu ja lumine kuusk. Lumine altar, ka liturgia lumes on paljude Maara Vindi tehtud postkaartide teema. Teoseski peetakse laste jumalateenistused lumises kabelis [---].”²

Lapsed, lumi, metafüüsilised küsimused, igavese taastuleku müsteerium, mida saab kohata muu hulgas liturgias, inimene seismas jääpurikaga (kui küünlaga?) – selles on müstilist sügavust ja selliste laste pilgu ees tahaks tõesti sulgeda silmi... Krulli „valu alkeemia” metamorfoosid ei ole maailmakultuuris ju midagi uut, küll aga on need loominguks saades raputavalt jäised.

² P. Matsin, Maara Vindi kristlik müstika. – Sirp 9. VII 2021, lk 11.

Luuletuses „me mühiseme me mühiseme” (lk 77) on lausujateks küll autod Veerenni tänaval (ka kogus „Luuletused 1987–1991” on palju juttu autodest ja mainitakse samuti Veerenni tänavat, mida mööda lentsivad orjad ja kus „Kontorites klõbisesid klahvid, vanakuradi klaver”³), ent nad ihkavad mingit tagurpidi pööratud sakraalset kättemaksu: „ja maa tuleb teie juurde üles / maa tuleb ja kaisutab teid / nagu surma kirik // selles kirikus pole pilte / ega pikki piimaseid pinke / ainult lohe hammaste altar / ja tontide gräffitid” (lk 77). Ka Maara Vindi lumisele altarile vastandub vargapoiste lossi saatlik altar musta risti, mustade küünalde ja hangunud verega.⁴

Pean rõhutama, et luulekogu „Hämaruse meelespea” meeldib mulle väga, see on jälle vana hea Krull, ehk vaid veidi vähem barokne kui „Luuletused 1987–1991”. Mõni vahepealne luulekogu jäi mulle natuke võõraks, need olid ehk liigagi *going native*. „Hämaruse meelespea” moodustab esseega „Igavene taastulek” päris hea paari. Vahepeal oli levinud kriitiline suhtumine usundiloolasesse Eliadesse, ma ise sellist kriitikat õigeks ei pea. Olen üsna veendunud, et Eliade esitas oma kõige huvitavamad ideed just ilukirjanduslikus vormis, olles teinud tohutut tööd usundiloo valas, on ta ühtlasi üks XX sajandi paremaid müstilisi kirjanikke. Oluline on, et Eliadel oli kokkupuuteid ehedate initsiatsiooniliste traditsioonidega (ka tantraga), millest tänapäeva uurijad ja praktiseerijad võivad vaid unistada. „Igaveses taastulekus” toob Krull välja Eliade eristatud kolm klassikalist initsiatsioonitüüpi: 1) kollektiivsed rituaalid, 2) individuaalsed rituaalid, salaseltsid ja 3) müstilised rituaalid, kus saabub vägi ja vaimud avaldavad inimesele sur-

vet. Kogu pilt on modernses ühiskonnas muidugi palju soerdlikum. Siiani toimuv tšehhi paastueelne karneval (Masopust), kus traditsioonilisel kontrabassi matusel esitavad hussiitliku taustaga elanikud pseudokatoliiklikku liturgiat, milles elab end välja nüüdseks Euroopa kõige mittekiriklikumaks muutunud rahva kollektiivne alateadvus, on vaid üks näide täielikust dekadentsist kollektiivsetes rituaalides.⁵ Julgustaksin selgema pildi saamiseks lugema usundiloolaste kõrval alati päris traditsionaliste, kas või Julius Evolat ja René Guénoni.⁶

Enamasti on müstilised läbielamised nii isiklikud, et nende kirjeldamine õnnestub vaid vähestel kirjanikel.⁷ Olgem siis tänulikud, kui üks luuletaja on loonud koos seletava esseistliku sõnaraamatuga süsteemse ja samal ajal piisavalt ootamatu luulemaailma, mis hõlmab tema isiklikku metamorfoosi, tema enda „valu alkeemiat”. Soovitaksin tulevikus nii oluliste teoste juures kaaluda pisut luksuslikumat kujundust, mida võis täiel rinnal nautida 1990-ndatel ilmunud Krulli raamatutes – isegi kui on silmas peetud seriaalsust paari eelmise luulekogu väljanägemise alusel.

PAAVO MATSIN

⁵ Vt videot: Pochovávaní basy, 2. III 2025. – Žatčany, <https://www.youtube.com/watch?v=FIRTolCwocs&t>

⁶ Parun Julius Evola kriitikat Nietzsche kohta, kes tema arvates hoolimata oma huvist ei saanud midagi aru suurtest vaimsetest mineviku traditsioonidest ja kellele jäi arusaamatuks klassikaliste traditsioonide metafüüsiline külg, vt näiteks: **J. Evola**, *The Mask and Face of Contemporary Spiritualism*. Tlk J. B. Leonard. London: Arktos, 2018, lk 147.

⁷ Sellise läbikukkumise hea näide on Dan Browni uus romaan „Saladuste saladus” („The Secret of Secrets”, Doubleday, 2025), kus tegevuskohaks on küll müstiline Praha ja üheks tegelaseks legendaarne golem, kes aga ei oska endaga muud ette võtta kui käia lääne turisti kombel duši all või istuda turistirajal asuvates tasuta internetiga baarides (vt lk 89).

³ **H. Krull**, *Luuletused 1987–1991*. [Tallinn: Vagabund], 1993, lk 60.

⁴ **M. Vint**, *Valguse lapsed ehk Vaeslaste roospärg*. Autori illustatsioonid. EKSA, 2020, lk 123–124.

Uus vaade Juhan Liivi loomingule

Tanar Kirs. Juhan Liiv kirjanduslikus traditsioonis. (Dissertationes litterarum et contemplationis comparativae Universitatis Tartuensis 28.) Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2025. 141 lk.

16. detsembril 2025 kaitses Tartu Ülikooli kultuuriteaduste instituudis doktoritöö Tanar Kirs. Väitekirja juhendas professor Liina Lukas ja oponeeris siinkirjutaja. 1986. aastal sündinud Kirs on töötanud aastaid Juhan Liivi muuseumis Alatskivil ja aastast 2021 olnud Tartu Ülikooli maailmakirjanduse osakonna nooremteadur.

Kirsi väitekirja koosneb katuspeatükist ja kolmest artiklist: „Jüri Talvet Juhan Liivi radadel” (2016), „Juhan Liivi luulekäsitus essees „Ääremärkused”” (2022) ja „Juhan Liivi suhted kirjandusliku traditsiooniga. Varane looming” (2025). Sisuldasa kuulub väitekirja juurde Kirsi koostatud kogumik Liivi arvustuslikest ja esseistlikest töödest „Vulise ojakene rohkem. Publitistika ja kriitika” (2024) ning veel mõni Liivi loomingut käsitlev artikkel, mida pole väitekirja osaks arvatud. Kirs tunneb põhjalikult materjali – nii Juhan Liivi töid kui ka tema kohta kirjutatud uurimusi – ja suhtub sellesse suure pieteediga, kuid kriitiliselt. Samuti tunneb ta Liivi ajastu kirjanduslikku konteksti ning on hästi kursis autori keerulise käsikirjalise pärandiga. Liivi senistest uurijatest on olnud kesksed Friedebert Tuglas, Aarne Vinkel ja Jüri Talvet, kes kõik on avaldanud Liivi elu- ja/või loominguloo kohta monograafia ning ulatuslikult publitseerinud tema loomingut, Talvet ka tõlkinud Liivi luulet inglise ja hispaania keelde. Seega on Kirsil eest võtta tähelepanuväärne pagas ligi saja aasta jooksul kirjutatud ja koostatud raamatuid Liivi loomingust ja selle analüüsi.

Lisaks nende kolme autori töödele tunneb ta hästi muud asjakohast kirjandust ja on vajalikul määral süvenenud Liivi luulet puudutatavatesse tekstoloogilistesse küsimustesse, mis ongi kõige keerulisem Juhan Liivi loominguga seotud teema: seda võib jätkuvalt lahendada, isegi siis, kui muud küsimused on lahenduse leidnud.

Kirsi dissertatsiooni meetodiks on võrdlev lähenemine. Ta võrdleb nii Tuglase, Vinkli ja Talveti uurimusi Liivi kohta kui ka nende erinevaid lähenemisi Liivi luule avaldamisele. Kirsi väitekirja uuenduslik osa on see, mille Tuglas, Vinkel ja Talvet kõrvale jätsid: Kirs pöörab suurt tähelepanu Liivi artiklitele ja varasemale loomingule. Esmakordselt käsitleb ta lähemalt käsikirja jäänud luulekogu „Õied ja okkad”, mille Tuglas leidis alles pärast oma monograafia ilmumist ning millest Vinkel ja Talvet üle vaatasid.

On üldiselt arvatud, et Liivi varasem luulelooming ei kuulu tema kanooniliste tekstide hulka, kuid uurija jaoks, kes otsib Liivile kohta eesti kirjanduslikus traditsioonis, on varasema loomingu arvesse võtmine paratamatu, ühtlasi julge ja uuenduslik viisil, kuidas seda teeb Kirs.

Liivi loomingut ja selle retseptiooni kõrval on eesti kirjanduslikus ja kultuuri-traditsioonis olemas Juhan Liivi müüt. Kirs oma väitekirjas seda ei nimeta, kuid tema töö uuenduslikkuse mõistmiseks on müüdi mõiste sissetoomine minu meelest vajalik. Müüdi löi ja kodustas Tuglas ja laiemalt Noor-Eesti, kes käsitlesid Liivi luulet kui midagi tõeliselt uut eesti kirjanduses, modernistliku ja kaasaegse eesti luule algust. See pole vale, see on vaid ühekülgne, kui parafraseerida Aino Kallase hinnangut Koidula-müüdile.¹ Üldiselt on selle müüdi tuumaks arusaam Liivist kui hullust geniusest. Neid on ju igal rahval –

¹ A. Kallas, Täheleand. Eesti poetessi Koidula elulugu. Tlk A. Paikre. Tallinn: Eesti Raamat, 1999, lk 12.

niisamuti austavad ja samal ajal mütologiiseerivad soomlased Aleksis Kivi, kes kirjutas soome kirjanduse varasel perioodil nii luulet kui ka proosat.

Senini on jagatud Liivi looming peamiselt kaheks: enne ja pärast haigusplahvatust 1894. aastal. Kirs jagab selle nelja perioodi ja niisugune lähenemine võimaldab tal leida rohkem sidemeid eesti omaaegse kirjandusmaastikuga, kuhu Kirs katsub Liivi paigutada selle loomuliku osana.

Tuglas ütleb Liivi ja eesti senise kirjanduse kohta: „See oli kõige enam armastatud vari nii vähe armastatud minevikust.”² Kui Tuglas oli mineviku traditsiooni ja Liivi loomingu teineteisest järsult eraldanud, siis Kirs otsib kokkupuutepunkte ja arutleb selle üle, kuidas minevik ja Juhan Liivi loomingu tipud siiski kokku käivad, kuidas need koos moodustavad ühe ja sama autori loomingu. Kui Liiv veel töökohta pidas, oli ta ajakirjanik ja kirjutas seda, mida ajalehes vajati, tõusmata eriti keskmisest tasemest esile või üle.

Kirs on oma uurimuse nurgakiviks võtnud selle materjali, mida Liiv ajalehes avaldas või mis käsikirja jäi. Ta loeb neid tekste tähelepanelikult ja leiab need põhimõttelised arusaamad, mis seovad Liivi loomingu omaaegse kirjandusliku mõtte ja keskse traditsiooniga. Kirsi huvitab, mida sisaldavad need näiliselt nii vähenõudlikud kirjutised, mis sündisid Liivi leivatööna. Kirs on rekonstrueerinud Liivi teoreetilise fooni, uurinud, mida Liiv võis lugeda ja kuidas võisid tekkida tema seisukohad üldiselt kirjanduse kohta.

Juhan Liivi haiguse tagaplaanile lükkamises ei ole Kirs esimene, ka Talveti jaoks oli haigusest olulisem Liivi loomingu filosoofiline aspekt, mida ta väga tundlikult Liivi luulest välja luges või lugeda püüdis. Kirs süveneb Talveti väidetes ja

osaliselt nende toel loeb uue pilguga Liivi ajalehekirjutisi, millele Talvet tähelepanu ei pööranud. Kirs leiab neist tekstidest järjest originaalseid mõtteid kaasaegsete eesti kirjanike ja nende teoste kohta ning arutlusi kirjanduse (eriti luule) otstarbe ja kvaliteedi üle. Ta keskendub Liivi tekstile „Äremärkused” (ilmselt aastast 1911), mille fragmente on enne avaldanud Tuglas ja Vinkel ning mille käsikirja on Kirs uuesti üle lugenud. Ta on teinud seda väga tähelepanelikult, kuid mõnikord tundub mulle, et ta on lugenud sellest välja rohkemgi, kui Liiv ise kirjutas. Aga see on vaieldav.

Väitekirja on mõisteliselt selge, kirjutatud heas keeles ja tekst areneb loogiliselt. Kirs on vajalikku tähelepanu pööranud Liivi luule tekstoloogiale, näidates, kuidas eri uurijad on Liivi pärandit publitseerinud ja seda „toimetanud-parandanud” (Tuglas) või parandusi tagasi pööranud (Vinkel). Nagu Talvet, pöörab Kirs tähelepanu nii Liivi tõlgetele kui ka tõlgete rollile omaaegses eesti kirjanduskaanonis.

Artiklis „Juhan Liivi kaanon” on Kirs kirjutanud: „Edasine uurimisülesanne võiks olla tasakaalu leidmine Tuglase ja Talveti tõlgenduse vahel ning ühtlasi tuleks senisest rohkem arendada diskussiooni sekundaarsetes käsitlustes esitatud vaatenurkade üle.”³ Oma väitekirjaga on Tanar Kirs selle ülesande nüüd täitnud.

Dialogis oponendiga avaldas Kirs oma hüpoteesi Juhan Liivi luule muutumisest „kanooniliseks Liivi luuleks” – murrangu paigutab ta haiguse-eelsesse aega, 1891. aasta juurde, kui teadaolevalt on kirjutatud „Lumehelbeke”, „Mets kohas” ja veel mõned praegu tuntumad Liivi luuletused. Kirsi hüpotees on, et niisuguseid luuletusi oli rohkem, et neid oli terve kogu, mille Liiv haiguse ägenedes tulle heitis.

² F. Tuglas, Juhan Liiv. Elu ja looming. (Teosed 6.) Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1958, lk 356.

³ T. Kirs, Juhan Liivi kaanon. – Looming 2016, nr 2, lk 266.

Tema romantiline lootus on, et õnnestuks leida (Hella Wuolijoe paberitest?) seni tundmatuid Juhan Liivi luuletusi, mis on samalaadse poeetikaga, kuid pärinevad varasemast ajast. Need kindlasti toetaksid oluliselt Kirsi väiteid, et Liivist ei saanud see geniaalne luuletaja, keda tänapäeval hinnatakse, pärast skisofreenia vallandumist, vaid ta oli selleks valmis juba enne saatuslikku murrangut.

Väitekirja eessõnas tõdeb Kirs, et tema huvi Juhan Liivi vastu pärkas Ülo Matjuse Heideggeri-ainelisest filosoofiaseminarist. Heideggeri nimetas ka kaitsmisel sõna võtnud professor Arne Merilai ja nad mõlemad näivad uskuvat, et sedakaudugi saaks leida Liivi luule tõlgendamiseks uusi võimalusi. Soovin neile selles edu.

SIRJE OLESK

Üks hea ja tänapäevane mansi keele õpik

Susanna Virtanen, Csilla Horváth, Tamara Merova. Лылыл латыл. Mansi textbook for beginners. (Apuneuvoja suomalais-ugrialaisten kielten opintoja varten. Hilfsmittel für das Studium der finnisch-ugrischen Sprachen XX.) Helsinki: Finno-Ugrian Society, 2025. 187 lk. <https://doi.org/10.33341/sus.1436>

Olen elu jooksul käes hoidnud hulka mansi keelega seotud raamatuid. Tegelikult pole õige öelda, et käes hoidnud, sest suurem jagu neist on minuni jõudnud digitaalsel kujul. Ent ajal, mil alles hakkasin huvi tundma mansi keele vastu, polnud meil veel personaalseid arvuteid. Kuigi palju polnud ka mansi keele õppimiseks sobivaid trükitud raamatuid. Nii tulin oma esimestelt Siberi retkedelt tagasi, kotis mõni aabits ja teise-kolmanda klassi õpik. Paraku oli neist keele õppimiseks vähe kasu. Nõukogudeaegsed põhjarahvaste aabitsad nägid välja nagu ühelt konveierilt tulnud tooted, kõigis enam-vähem sarnased pildid ja sisu. Kohustuslikud teemad olid kodumaa (Nõukogude Liit), Lenin, Oktoobrirevolutsioon, armee aastapäev (või mõni sõjaga seotud teema), esimene mai, kosmoselend. Heal juhul mahtus

aabitsasse ka mõni kohalikum, enamasti kolhoosieluga seotud teema. Siiaaani peaks mul raamaturiigi soppides olema selliseid mansi, handi (Kazõmi keele), neetsi ja tsuktši aabitsaid. Ega aabitsatele järgnenud õpikud palju paremad polnud. Endiselt valitsesid kohustuslikud teemad, ent siiski õnnestus kaante vahele jõuda mõnel muinasjutul, vanema aja elu kirjeldaval lool ning kohalikule koloriidile vastavalt jahindust ning kalapüüki tutvustaval tekstil. Usun, et selliste õpikute koostajad tegid oma tööd südamega, ent ajale omane suhtumine ei võimaldanud teistmoodi raamatuid teha. Võtame kas või Klavdia Afanasjeva ehk Klava, mitmete mansi keele õppematerjalide autori, kellega omal ajal korduvalt kokku puutusin. Just Klava oli mu esimeseks teejuhiks mansi keele ja rahvaluule juurde, ent temalgi polnud anda muid õppematerjale peale kooliõpikute ja Balandini-Vahruševa sõnastiku.¹ Viimast kasutan muide tänini. Muidugi olid olemas Jevdokia Rombandejeva keeleteaduslikud tööd, aga lihtsurelikul neist keele õppimiseks palju abi polnud, vähemalt teekonna alguses. Ja need õpikud, mida oli võimalik hankida, olid mõeldud mansi lastele koolis

¹ А. Н. Баландин, М. П. Вахрушева, Мансийско-русский словарь с лексическими параллелями из южно-мансийского (кондинского) диалекта. Ленинград: Государственное учебно-педагогическое издательство, 1958.

keele õpetamiseks. Väike internetiotsing näitab, et isegi kümme aastat tagasi olid parimateks õpikuteks 1960. aastal ilmunud Aleksei Balandini „Самоучитель мансийского языка” („Mansi keele õpik iseõppijale”) ja 1984. aastal trükitud Rombandejeva „Мансийский язык: учебное пособие для педагогических училищ” („Mansi keel: õppevahend pedagoogikakoolidele”). Esimene neist oli minu keelehuvi algusajal haruldus, teine aga polnud veel ilmunud. Et ma pole kumbagi õpikut ise kasutanud, ei oska nende kohta ka hinnangut anda. Igal juhul nõuavad mõlemad head vene keele oskust.

Eelnevat silmas pidades on arusaadav, miks olin väga rõõmus, kui avastasid 2025. aastal Helsingis ilmunud õpiku „Лылың латың. Mansi textbook for beginners”, mitte niivõrd sellepärast, et selle abil ise keelt õppida, vaid pigem teistele mõeldes. Autoreid on kolm: Susanna Virtanen, Csilla Horváth ja Tamara Merova. Kohe hakkas silma õpiku meeldiv tänapäevane kujundus, mille põhjal võiks loota ka vastavat sisu. Ja tõesti ei tule pettuda: õpetatav keel tundub vastavalt pealkirjale olema tõesti elav ja tänapäevane („Лылың латың” tähendab „Elav keel”). Hea on seegi, et õpetust püütakse edasi anda loo kaudu, mille keskmes on Hantõ-Mansiiskisse õppima sõitnud soome tüdruk Satu. Kui esimene õppetund (lk 14–23) on traditsioonilisem, sisaldades tutvumiseks ja suhtluse alustamiseks vajalikku sõnavara, siis teine (lk 24–33) juba üllatab minusuguseid, kes on harjunud varem õpikutes laiutanud kolhoosi- ja tööelu pildikestega. Selle pealkiri on „Сату конференцият үнлы” („Satu istub konverentsil”). Saab selgeks, et autorid püüavad võõramaalasele õpetada just neid asju, mida kõige rohkem vaja võib minna. Lisaks konverentsikeskkonnas kasutatavale sõnavarale tutvustatakse ka seda, kus mansid tänapäeval elavad. Hea idee on ingliskeelsed vahe-

tekstid, mis juba õpiku põgusal lehitsemisel äratavad huvi mansi rahva vastu. Neist võib lugeda peale vajaliku info mansi keele ja kultuuriga tegelevate institutsioonide kohta (lk 53) veel karupeetest (lk 45), rahvakalendrist (lk 65), hingedeusust, pühapaikadest (lk 95), rahvarõivastest (lk 103), suhtumisest surnud esivanematesse (lk 111), pidupäevadest (lk 119), külas käimise kommetest (lk 125), rahvapillidest (lk 131), rahvaastronomiast (lk 139) ja tänapäevastest transpordioludest (lk 145). Sageli on ingliskeelsele tekstile lisatud vastavad mansi sõnad, näiteks hingede puhul *лылы* ('hing'), *ис, исхар* ('varihing'), *лõухаль миннә ис* ('une ajal kehast lahkuv n-õ allavoolu minev hing'), *урт* ('kehast lahkuv hing pärast surma'), *үлум ис* ('une ajal kehase tulev unehing'). Õppetundidest võiks näitena tuua veel tänapäevast ühiselamuolmet tutvustava „Пасан оц улас” („Laud ja ka tool”) ning otsekui selle vastandina samas peatükis esitatud teksti „Маньщи кол мувлахи” („Mansi maja kohta”, lk 76) traditsioonilisest mansi elamust ning nn väikesest majast, kus naised pidid elama menstruatsiooni ja sünnituse ajal (lk 77). Õppetunnis „Мә-вõй ос сосса мӓхмыт” (lk 88–95) puudutatakse põlisrahvaste jaoks valusat naftapuuirimise teemat. Kuigi olen mansi keelest päris palju tõlkinud, kulus mul hulk aega mõistmiseks, et *мӓхмыт* pole miski muud kui *мӓхум* ('rahvas') mitmuses, niisiis on pealkiri tõlkes „Nafta ja põlisrahvad”. Õppetunni juurde on mansikeelsena lisatud naftakompanii tegevuse vastu võidelnud handi Sergei Ketšimovi lugu (lk 94). Sellised lisalood on enamasti võetud mansikeelsest ajalehest *Лүимӓ Сэрипос* (Põhjamaa Koidik), ent on ka paar rahvaluuleteksti, näiteks katkend karupeolaulust „Нӓорум үй аги эпре Анья пӓвылт” („Aanja küla laul karutüdrukust”, lk 44).

Pole võimalik hakata kogu õpiku sisu siinkohal ümber jutustama. Pealegi pole

see juturaamat, vaid abivahend keele õppimiseks. Seepärast on hea, et iga õppetunni alguses on öeldud, milliseid sõnu või vorme seal õpetatakse. Pärast sissejuhatavat teksti ja selle juurde kuuluvat minisõnastikku tutvustatakse ase- ja arv-sõnu, ainsuse, duaali ehk kaksuse ja mitmuse moodustamist, käänamist ja pööramist, omastusliiteid, värvide kohta käivaid sõnu ja paljut muud. Ja muidugi järgnevad harjutused, mida igaüks saab vastavalt võimetele lahendada. Õpiku lõpuosas on morfoloogiatabelid (lk 146–147), sõnastikud (lk 148–177) ning harjutuste lahendused (lk 178–187). Eriti tahan esile tõsta inglise-mansi sõnastikku (lk 164–177), sest seni pidin piirduma vaid 1982. aastal ilmunud imeväikese mansi-vene ja vene-mansi sõnastikuga.² Muidugi pole

² Е. И. Ромбандеева, Е. А. Кузакова, Словарь мансийско-русский и русско-мансийский. Около 4000 слов. Пособие для учащихся начальной школы. Ленинград: Просвещение, 1982.

Kass maja peremees, vasikale kohvi, kuid vanapaganale mitte tilkagi vett

Irina Külmoja, Jelisaveta Kostandi, Oksana Palikova, Valentina Štšadneva. Eesti vanausuliste pärimuskultuuri leksikon. I kd. Kodu ja kodumajapidamine. Лексикон традиционной культуры староверов Эстонии. Т. I. Дом и домашнее хозяйство. Тlk Sirje Kupp–Sazonov, Irina Külmoja. [Tallinn:] Postimees, 2025. 462 lk.

Eesti territooriumil elab erinevaid kultuurilisi ja keelelisi rühmi. Ühe neist rühmadest moodustavad Peipsiveere vanausu-

ka õpikule lisatud sõnastik kuigi suur, ent sisaldab just suhtlemiseks vajalikku tänapäevast sõnavara. Ja veel üks detail: seni polnud ma kusagilt leidnud lühikest ja asjalikku ülevaadet mansi ebareeglipärastest tegusõnadest, millest osal ka tüvi pööramise käigus muutub. Selliseid verbe pole palju, kuid nende hulgas on sagedasti kasutatavad *миңкве* ('andma'), *иңкве* ('tulema'), *тэңкве* ('sööma'), *виңкве* ('võtma') ja *вәңкве* ('teadma'). Leheküljelt 49 leiab huviline vastava tabeli. Kriitilise märkusena võib öelda, et paraku pole kõiki tekstides olevaid sõnu sõnastikust leida, samuti on mõned sõnad esitatud vaid õppetüki juures, mitte koondsõnastikus. Minu jaoks on imelik ka palataliseeritud *s*-i kirjutamine tähega *ш*, sest tundub, et *нася* ('tere') on midagi muud, kui nüüd kasutatav *наца*. Ent sama kirjapilti kasutab ka ajaleht Лүимә Сэрипос, nii et see tundub olevat ammu otsustatud asi.

AADO LINTROP

lised (vn *старообрядцы*, *староверы*). See omapärase kultuuri ja keelega rühm on riigi ajaloolise ja tänapäevase etnilis-kultuurilise rikkuse osa ning väärrib seetõttu uurimist erinevatest vaatenurkadest, sealhulgas üldkultuurilisest, folkloorsest ja (etno)lingvistilisest.

Aga kes on vanausulised? Aastatel 1653–1660 viis Moskva patriarh Nikon tsaar Aleksei Mihhailovitši toel läbi kirikureformi, ühitades vene kirikurituuaalid ja raamatud kreeka (Bütsantsi) traditsiooniga. Eelkõige toimetati ja parandati kirikuraamatuid kreeka eeskujude järgi, muudeti kiriklikke rituaale, tekkis soov luua ühtne õigeusu kirik, mis oleks võrdne ilmaliku võimuga või sellest mõjukam. Kõik selle reformiga ei nõustunud, mistõttu vene kirik lõhenes. Kirikureformi vastustajaid kiusati taga ja seetõttu

põgenesid vene vanausulised alates 1660. aastate lõpust Venemaa keskpiirkondadest nii riigi äärealadele kui ka piiride taha, püüdes samal ajal säilitada oma kultuuri. Tänu sellele on tänapäeval eri riikides vanausuliste diasporaad. Ja kuigi selle huvitava nähtuse – sealhulgas Eesti vanausuliste – uurimisele on juba pühendatud arvukalt töid, ei ole ometi kõik öeldud. Huvi vanausuliste vastu on viimastel aastatel märkimisväärselt kasvanud ja ka arvustatav raamat kinnitab seda.

Ühelt poolt tõstab kõnealuse väljaande esile selle teaduslik uudsus. Teisalt jätkab see Tartu Ülikooli teadlaste pikka ja rikkalikku vanausuliste keele ja kultuuri põhjaliku uurimise traditsiooni. See teaduslik töö pakkus erilist huvi folkloristidele ja keeleteadlastele: dialektoloogidele, etnolingvistidele ja keeleajaloolastele. Peipsiveere vanausuliste kõne esimesed salvestused tehti enam kui sajand tagasi. Aastatel 1950–1980 käisid Tartu ülikooli üliõpilased Peipsiveeres murdepraktikal ning 1990. aastate keskel taaslustati ekspeditsioone Peipsiveerde. Kuigi vanausuliste kultuuri kandjaid jääb Eestis aina vähemaks, leidub Tartus tänapäevalgi uurijaid, kes tunnevad huvi vanausuliste keele ja kultuuri vastu. Vanausuliste uurijad peavad tänapäeval justkui ujuma vastu aja voolule, et jäädvustada seda, millel homset kahjuks enam ei pruugi olla (etnograafid-antropoloogid kogesid seda eelmise sajandi alguses mitmes Euroopa riigis). Teosele lisab väärtust toetumine pühendunud teadlaste puhutale entusiasmile ja huvile. Varem Peipsiveere vanausulisi uurinud tuntud teadlaste hulka kuuluvad Tatjana Murnikova (1913–1989), Jelizaveta Richter (1919–2003), Aliise Moora (1900–1996) ja Olga Rovnova (1960–2022). Ka arvustatava raamatu autorid toetuvad nende tehtud tööle, jätkates väärikalt selle erilise etnokultuurilise rühma uurimise teaduslikke traditsioone.

Jaan Tõnissoni Postimehe Fondi raamatugrandi toel valminud vene-eesti kakskeelse „Eesti vanausuliste pärimuskultuuri leksikoni” esimese köite koostas Tartu Ülikooliga seotud teadlaste rühm: emeriitprofessor Irina Külmoja, emeriitdotsent Jelisaveta Kostandi, endine lektor Oksana Palikova ja vene keele spetsialist Valentina Štšadneva. Algselt vene keeles koostatud väljaande tõlkisid eesti keelde Tartu teadlased Sirje Kupp-Sazonov ja Irina Külmoja. Väljaanne on kakskeelne: rohkem kui pooles selle mahust jooksevad kõrvuti vene- ja eestikeelne paralleeltekst, eestikeelse tõlketa on vaid leksikoni sõnakirjete murdekeelsed näitelauseid.

Selle professionaalselt koostatud ja Kalle Mülleri kaunilt kujundatud raamatu avab autorite sissejuhatus („Eessõna”, lk 10–15), millele järgnevad leksikoni kasutamiseks vajalikud peatükid: „Eesti vanausuliste pärimuskultuuri leksikonist” (selgitused leksikoni ja sõnaartikli ülesehituse ning lühendite ja tingmärkide, kasutatud keeleainese allikate kohta, vanausuliste asulate nimed ja lühendid kahes keeles, lk 16–49), „Vanausulistest Eestis” (lk 50–63), „Vanausuliste asulad” (lk 64–99) ja „Vanausuliste murdekeelest” (lk 100–113).

Leksikon ise (lk 114–411) koosneb kuuest osast. Need on: „Elamu ja majapidamishooned” („Elamu”, „Hoonestuse korraldus”, „Eluruumid”, „Ahi”, „Majapidamisruumid”), „Kodu sisustus” („Kirst”, „Magamisase”, „Kodutekstiil”, „Koristamine ja pesu pesemine”), „Köögi- ja lauatarbed”, „Puunõud” („Õonestatud puunõud”, „Laudnõud”, „Punutised ja peergkorvid”, „Painutatud kerega esemed”), „Koduloomad” ja „Saun”. Kõik osad lõpevad tähestikjärjestuses sõnastikuga, mis koosneb ülevaateartikli teemaga seotud sõnaartiklitest. Nende artiklite märksõnadeks on valdavalt murdesõnad. Seletuse juurde võib olla pandud ajaloolis-etnograafilisi märkusi, milles kirjeldatakse

eseme kasutusviisi, välimust, materjali, eseme või nähtuse tähtsust. Artiklite alguses on märksõna koos minimaalse grammatilise teabega, mille järel tuuakse välja märksõnaga tähistatud asja või nähtuse paralleelsed nimetused ja sünonüümid, tähenduse seletus vene keeles ja selle tõlge eesti keelde koos kasutusnäidetega. Neile järgnevad asjakohased fraseoloogilised üksused (kui neid on), märksõna leksikograafiline jäädvustus, samuti viidatakse vajadusel leksikoni teistele osadele. Esetähistava märksõnaga sõnaartiklid on võimalusel varustatud fotode ja joonistustega.

Kokku on leksikonis üle kuuesaja sõnaraamatukirje ja hulgaliselt illustatsioone. Raamatu on illustreerinud Pavel Varunin, kes on Eesti Vanausuliste Kultuuri- ja Arendusühingu esimees. Fotode autorid on Irina Külmoja, Kalle Müller ja Oksana Palikova.

Väljaande lõpetavad kasutatud kirjanduse nimistu, milles on üle 150 allika mitmes keeles, sealhulgas sõnaraamatud, elektroonilised andmekogud, ainese allikad ja Tartus aastatel 1955–2016 kaitstud diplomi-, bakalaureuse- ja magistritööd, mis kannavad Tartu ülikooli vanausuliste uurimise pikka traditsiooni, ning märksõnade register (temaatiline ja alfabeetiline märksõnaloend).

Raamat võib huvi pakkuda laiale lugejaskonnale: nii eesti- kui ka venekeelsele; nii spetsialistidele (keeleteadlastele, etnograafidele, kultuuriloolastele) kui ka kõigile, kes tunnevad huvi Eesti ja siinse kultuuri vastu. Olen kindel, et isegi pärast põgusat raamatu sirvimist tekib kohe soov see osta, et näiteks välja selgitada, miks peeti Peipsimaal kassi maja peremeheks, samal ajal kui koera „ei võinud tuppa lasta”

(lk 361), miks ei tohi saunas ennast pesta „valel ajal (nt hilja õhtul)” (lk 401) ning ämber veega „oli alati kaanega kaetud” (vihje: „[e]t vanapagan ei supleks seal”, lk 223), miks „[v]asikale keedeti kohvi” (lk 351) ja mis on *праздничные лампы* (‘karbiidilambid’, otsetõlkes ‘peolambid’, lk 242), *кульна* (‘kulp’, lk 279) või *тренька* (‘trepp’, lk 189), *потируха* (‘köögirätik’, lk 242) või *зюрка* (‘põrsa’, lk 368).

Raamatu rikkalikud illustatsioonid tekitavad tahtmise minna Peipsimaale, kus „[p]aljudel majadel võib näha 19. saj lõppu – 20. saj algusesse kuuluvat ehitamise aastaarvu” (lk 115), imetleda seal elanike lemmikuid, heledaid kaltsuvaipu (lk 197–199), samovari (lk 289–290) ja „vastupidavaid puidust kirste” (lk 203), ning kuulda laene eesti keelest, mis on loomulikult integreeritud vanausuliste erilisse murdesse. Selles mõttes võib reis Peipsiveere vanausuliste juurde osutada ainulaadseks teekonnaks ajamasinas minevikku, mis on ühtlasi Eesti oleviku osa. See on seda väärtuslikum, et – nagu eespool märgitud – paljud Peipsiveere vanausuliste etnokultuurilised ja keelelised omapärad on kahjuks meie silme all kadumas.

Praegu jätkub töö leksikoni järgmiste köidete kallal: „Teine köide käsitleb vanausuliste uskumusi ja kombeid, nende pere- ja kogukonnaelu, traditsioonilisi toite ja rõivaid, rahvameditsiini, kalendrit jms. Kolmandas köites võetakse vaatluse alla vanausuliste töö nii talumajapidamises kui ka väljaspool küla (kalastamine ja ulgtööd), samuti loodus ning selle mõju.” (Lk 23) Tahaks loota, et need avaldatakse õige pea.

EKATERINA VELMEZOVA

Kuidas tõhustada suhtlust hädaabikõnedes?

Piret Upser. Eesti hädaabikõned: tüübid, teemad ja suhtlusprobleemid. (Dissertationes philologiae estonicae Universitatis Tartuensis 54.) Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2025. 211 lk.

Piret Upseri doktoritööna kaitstud monograafial on tähtis eesmärk: tõhustada Häirekeskuse tööd. Uurimuses analüüsitakse eesti hädaabikõnesid ja eriti nendes tekkivaid suhtlusprobleeme ehk tõrkeid, mis takistavad olulise info kiiret kättesaamist ja seega viivitavad otsust, kas ja millist abi välja saata. Lisaks analüüsitakse erinevat tüüpi hädaabikõnede ülesehitust, et tuvastada, millistes kõne etappides probleemid tavaliselt ette tulevad. Analüüsi tulemusi on plaanis kasutada päästekoolitamisel, nagu on varasemate uurimistulemustega juba tehtud.¹ Tegu on seega rakenduslingvistilise uurimusega, mis leiab päriselus otsest rakendust.

Väitekirjas analüüsitud materjal pärineb Tartu Ülikooli (TÜ) suulise eesti keele korpuse hädaabikõnede allkorpusest, kus on 1000 hädaabikõnet. Selle mahuka andmestiku põhjal on TÜ suulise ja arvutisuhtluse labori tööühm ka varem hädaabikõnesid uurinud. Probleemkohtadele on keskendunud Upser, kes on vaadelnud päästekorraldaja küsimustele vastamisel²

¹ T. Hennoste, P. Upser, A. Rääbis, K. Laanesoo, A. Rumm, A. Annuka-Loik, Interaktiivse õpiprogrammi prooviversioon päästekorraldajatele. – Eesti Rakenduslingvistika Ühingu aastaraamat 2023, nr 19, lk 39–54.

² P. Kuusk, Vastustest tekkivad suhtlusprobleemid Eesti hädaabikõnedes. Magistritöö. Tartu Ülikool, 2020.

ning asukoha määramisel³ tekkivaid suhtlusprobleeme. Väitekirjas laiendab ta oma käsitlust ja esitab tervikpildi eri tüüpi suhtlusprobleemidest. Varasemat uurimistööd täiendab ka hädaabikõnede põhjalik kirjeldus, mille tulemuste järgi analüüsitakse probleemkohtade positsiooni kõnes.

Uurimuse meetodiks on valitud vestlusanalüüs ning teema ja aineastiku poolest on töö otsekuu tagasipöördumine vestlusanalüüsi juurte juurde. Akadeemiline huvi vestluse struktuuri uurimise vastu tekkis 1960. aastatel, kui vestlusanalüüsi rajaja Harvey Sacks töötas psühhiaatrilises kriisitelefonis, kus salvestatud kõned ta uurimiseks kätte sai. Praeguseks on hädaabikõnede struktuuri põhjalikult uuritud, aga Upseri käsitlus on varasemast detailsem ja heidab lisavalgust just eesti hädaabikõnede ülesehitusele. Häirekeskust kui kõnede konteksti kirjeldatakse töös üksikasjalikult. See aitab lugejal mõista, kuidas Häirekeskuse töö käib ja millised institutsionaalsed printsiibid kõnesid suunavad.

Hädaabikõnede tüüpe ja teemakategooriaid analüüsitakse väitekirjas saja juhuslikult valitud hädaabikõne põhjal, mille kestus on kokku umbes viis tundi. Upser tuvastab kaks hädaabikõnede põhitüüpi: abi- ja infokõned. Kõne põhitüübi määramisel on lähtunud päästekorraldaja otsusest ning alltüüpide määramisel nii helistaja eesmärgist kui ka päästekorraldaja lahendusest. Abikõnedena vaadeldakse n-õ stereotüüpseid hädaabikõnesid ehk neid, milles kirjeldatud juhtumit peab päästekorraldaja erakorralist abi vajavaks. Upseri analüüsitud kõnedest 61% on abikõned, ülejäänud jagunevad infokõnedeks (26%) ja ebaadekvaatseteks või kogemata tehtud kõnedeks (13%).

³ P. Upser, *Kuidas ma nüüd juhatan teile tähendap*. Koha määramisel tekkivad info-probleemid hädaabikõnedes. – Keel ja Kirjandus 2022, nr 5, lk 423–442. <https://doi.org/10.54013/kk773a3>

Infokõnedes annab päästekorraldaja teavet, lahendamaks olukorda, mis tema arvates abi väljasaatmist ei vaja. Infokõnede suur osakaal on huvitav, sest tihti on juba kõne alguse põhjal näha, et hädaabinumbrile pöörduakse teadlikult juhtumiga, mis ei vaja operatiivteenuse abi. Euroopa Hädaabinumbri Assotsiatsiooni liigenduse järgi, millega Upser oma tulemusi võrdleb, on infokõned „tahtlikud mittehädaabikõned”. Infokõnede rohkus on aga Upseri analüüsi järgi kooskõlas Eesti Häirekeskuse sooviga olla helistajale „tark sõber”, kes aitab ka olukordades, mis operatiivteenust ei vaja. Hädaabinumbrile helistatakse ja tohibki helistada isegi siis, kui otsest hädaohtu ei ole.

Kõnetüüpide detailne analüüs näitab, kuidas hädaabikõned on formaalse institutsionaalse suhtluse vorm, kus kõnelejatel on kindlad rollid. Nagu Upser oma töö taustaosas kirjeldab, on päästekorraldajale hädaabikõne rutiinne suhtlusolukord, aga helistaja jaoks on see tihti võõras, võib-olla esmakordne kogemus. Päästekorraldaja juhib kõnet oma küsimustega ja langetab lõpuks ametialastele teadmistele ja Häirekeskuse protsessidele tuginedes otsuse, kuidas juhtumiga edasi tegelda. Seetõttu võib kõne muutuda abikõnests infokõneks või infokõnests abikõneks, sõltumata helistaja algsest soovist.

Abi- ja infokõned erinevad ka pikkuse poolest. Infokõned on tavaliselt abikõnedest lühemad, sest kõnetüübiti tõstatuvad osaliselt erinevad teemad. Kõnede sisu põhjal eristatakse 11 teemakategooriat, milles kajastuvad hädaabikõnede tähtsad ülesanded, näiteks juhtumi, osaliste ja koha määramine. Väitekirja analüüs on varasematest uurimustest detailsem ja toob esile, et teemade esinemiskoht varieerub isegi sama kõnetüübi sees. Huvitav on tähelepanek, et koha määramise suhtlus-tegevust alustab tihti helistaja, koheldes seda hädaabikõne olulise tegevusena.

Et vaadelda täpsemalt, kuidas helistaja kohandub hädaabikõne kontekstiga ja järgib selle etappe,⁴ oleks võinud süstemaatiliselt vaadata, millised on helistaja ja millised päästekorraldaja algatatud teemad. Sellest teadmistest oleks kindlasti kasu nii päästekorraldajate kui ka laiema publiku koolitamisel.

Tüüpiline koht, kus helistaja alustab oma asukoha määramist, on tema esimene voor peale päästekorraldaja avavormelit „Häirekeskus, tere, mis teil juhtus?”. Upseri analüüsi järgi alustatakse selles avavormelis kahe teema käsitlust – alustamist ja juhtumi määramist – ning vastuseks ei oodata veel asukohainfot. Kuna töö on vestlusanalüütiline, oleks teemasid võinud vaadelda ka suhtlustegevuste, mitte ainult sisu põhjal. Helistajate kirjutest vastustest avavoorule on näha, et nad tõlgendavad seda standardformuleeringut holistiliselt – nagu suhtlustegevus, milleks on hädaabikõne avamine ja millele võib vastata ka muul viisil kui vastu tervitades ja juhtumit määratledes. Helistaja esimese voo puhul võib täheldada huvitavaid erinevusi (kõne)kultuuride vahel. Soome hädaabikõnedes reageeritakse standardformuleeringule „Hätäkeskus” muidu nii nagu Eesti kõnedes, aga esmalt tutvustab helistaja tihti ennast.⁵

Töö põhifookuses on suhtlusprobleemide tuvastamine ja kategoriseerimine

⁴ **H. Kevoe-Feldman**, Inside the emergency service call-center: Reviewing thirty years of language and social interaction research. – Research on Language and Social Interaction 2019, kd 52, nr 3, lk 227–240. <https://doi.org/10.1080/08351813.2019.1631038>

⁵ **T. Vaajala, I. Arminen, A. De Rycker**, Misalignments in Finnish emergency call openings. – Discourse and Crisis: Critical perspectives. (Discourse Approaches to Politics, Society and Culture 52.) Toim A. De Rycker, Z. Moh Don. Amsterdam–Philadelphia: John Benjamins, 2013, lk 131–157. <https://doi.org/10.1075/dapsac.52.04vaa>

ning nende lahendamise kirjeldamine. Analüüs põhineb 285 probleemi sisaldaval katkel viiekümnest abi- või infokõnest, mis omakorda kuuluvad eelmainitud saja kõne valimisse. Kõige rohkem probleeme (30%) tekitab see, et teise öeldut ei mõisteta või tõlgendatakse valesti. Arusaamisprobleem väljendub suhtluses parandustegevusena, mille abil kõnelejad toovad esile, et emmal-kummal neist on öeldust arusaamisega raskusi. Selliseid probleeme põhjustavad näiteks päästekorraldaja mitmeti tõlgendatavad küsimused ning erialaterminid, mida helistaja ei tunne. Koolituste abil saaks neid arusaamisprobleeme ennetada.

Upseri töö näitab selgelt, et olulise info kiiret kättesaamist ja seega päästekorraldaja otsust viivitavad ka muud asjaolud peale vestlusanalüüsis parandusliigenduse all vaadeldavate arusaamis- (30%) ja kuulmisprobleemide (9%). Sageduselt teisel kohal (25%) on analüüsi järgi fikseerimisprobleemid ehk sellised vestluse kohad, kus info liikumist aeglustab selle täpsele üleskirjutamisele kuluv aeg. Upseri analüüs näitab, et eriti abikõnedes peab päästekorraldaja operatiivabi väljasaatmiseks hulgaliselt suuliselt saadud infot kirjalikult infosüsteemi sisestama, mis võtab omajagu aega. Selleks kasutatakse tööprogrammi HKSOS, kuhu sisestatud infot näevad kõik väljakutsega tegelevad töötajad.

HKSOS-i mõju vestluse käigule oleks uurimistöös võinud põhjalikumalt analüüsida. Kuna päästekorraldaja infovahetus eri inimestega on multimodaalne, oleks viljakas analüüsida kõnesid koos päästekorraldaja ekraanisalvestusega. Upser kirjutab nimelt, et „olenevalt tüüpjuhtumist kuvab [HKSOS] programm relevant- sed küsimused, mille järgi peab päästekorraldaja infot hankima” (lk 21). Upseri analüüsis on eraldi probleemitüübina välja toodud agendaprobleemid (20%),

mis tulenevadki sellest, kui osalejad kalduvad kõrvale hädaabikõne eesmärgist, tavalisest ülesehitusest või tavapärastest rollidest. Kõne struktuurist tekkiva suhtlusprobleemina on näiteks analüüsitud seda, kui helistaja mainib sündmuskohta enne, kui päästekorraldaja seda küsib või on valmis infot üles kirjutama. Teisalt on analüüsitud näited vahel täiesti tavalised, hädaabikõnede institutsionaalseid eesmarke täitvad toimingud, mida osalejad ise problemaatiliseks ei kohtle, seda eriti fikseerimisprobleemide puhul. Analüüsi lugedes kerkib seega küsimus: mis ikkagi on suhtlusprobleem?

Väitekirja määratluse järgi on „suhtlusprobleem olukord, kus ühe vestleja (suhtlus)tegevus tekitab mingil moel probleeme, mille lahendamine nõuab vestluses lisavoore ja pikendab sellega kõne kestust. Olukord võib probleemne olla vaid ühe või mõlema osaleja jaoks, kuid selle lahendamises osalevad nii helistaja kui ka päästekorraldaja” (lk 92). Määratlus on üpris ebamäärane, selgust ei too ka esitatud näited. Suhtlusprobleemide kategoriseerimisel pole järgitud vestlusanalüüsi printsiipe näiteks selle kohta, millise struktuuriga katkendeid võib võrrelda. Kategoriad on moodustatud vestluse sisu põhjal, täpselt toetudes uurija tõlgendusele selle kohta, mis või kes (helistaja või päästekorraldaja) on probleemi allikas. Need jäävadki osaliselt eri tähelepanekute kogumikeks, millel vestlusanalüüsi meetodi vaatepunktist palju ühist ei ole. See mõjutab tulemuste võrreldavust teiste uurimustega.

Kuigi analüüsis on metoodiliselt puudu jääke, täidab väitekirja oma ambitsioonika eesmärgi esitada esimene põhjalik ülevaade eesti hädaabikõnedest. Kõnetüüpide ja teemakategooriate analüüs näitab, et hädaabikõned ei ole ühesugused ja nende uurimisel on viljakas lähtuda eri kõnetüüpide tuvastamisest. Ka teemapõhine lähenemine täpsustab varasemaid häda-

abikõnede struktuuri kirjeldusi. Probleemkohtade analüüsi tähtsaim osa on kokkuvõte, kus tehakse tulemuste kvantitatiivne ristanalüüs. Sealt tuleb välja, et info kiire kättesaamise takistusi tekib eriti hädaabikõnede kesksete suhtlustegevuste käigus: olukorra kirjeldamisel ning koha ja osaliste määramisel.

Kuulmis- ja arusaamisprobleemid on suulise suhtluse paratamatu osa, kuid formaalse institutsionaalse vestluse puhul võib korduvate probleemide analüüs aidata neid ennetada. Upseri uurimistööst

tuleb selgelt välja ka see, et suuliselt saadud info kirjalikult infosüsteemi sisestamine nõuab päästekorraldajalt aega ja pingutust, millega helistaja ilmingimata ei arvesta. Pingelises olukorras peab päästekorraldaja suhtlusviisi olema efektiivne, et aidata helistajal teha võimalikult sujuvat koostööd, mida toetab see, kui helistaja teab juba ette, millist infot ja kuidas edastatuna temalt oodatakse. Neis asjus saab Upseri uurimus loodetavasti tulevikus aidata.

HANNA-ILONA HÄRMÄVAARA

Sugu tekstides ja tajus

Elisabeth Kaukonen. Revealing the Gender in the Genderless. Estonian Gender-Marked Vocabulary and its Perceptions. (Dissertationes philologiae estonicae Universitatis Tartuensis 55.) Tartu: University of Tartu Press, 2025. 203 lk.

Elisabeth Kaukoneni väitekirja oksüümoronina mõjuv pealkiri „Sugu soota keeles. Eesti keele sooliselt markeeritud sõnavara ja selle tajumine” kaotab oma vastuolulisuse, kui korrata üle, et eesti keele liigitamisel soota keelte alla peetakse silmas, et eesti keeles puudub grammatiline sugu. Erinevalt näiteks vene, saksa või hispaania keelest ei jaga me nimisõnu kategooriatesse selle järgi, kas need on mees-, nais- või kesksost. See aga ei tähenda, et sõnavaras ja sõnamoodustuses ei saaks eesti keeles sugu väljendada. Väitekirjas ongi kriitilise tähelepanu alla võetud sooliselt markeeritud liitsõnad eesti keeles: eelkõige need, mille põhi- või täiendosa on *mees*, *naine*, *tädi* või *onu*. Analüüsitakse nende sõnade esinemist erinevates tekstikorpustes ja uuritakse sooliselt markeeritud ja markeerimata ametinimetuste tajumist.

Lähtutakse feministliku lingvistika seisukohast, et keel ei ole neutraalne, vaid selles peegelduvad sugude kohta käivad ühiskondlikud hoiakud ja sugudevahelised võimusuhted.

Väitekirja põhineb neljal artiklil, millest kaks eestikeelset peaks Keele ja Kirjanduse lugejale juba tuttavad olema. Esimeses artiklis¹ vaadeldakse sooliselt markeeritud liitsõnu, et teada saada, kuidas naised ja mehed spordiuudistes kirjeldatakse. Ilmselt ei üllatanud autorit ega üllata ka lugejat, et *mees*-lõpuliste liitsõnade osakaal spordiuudiste korpuses on palju suurem kui *naine*-lõpuliste oma. Imestama paneb siiski nii suur sageduserinevus: iga *naine*-lõpulise liitsõna kohta esineb korpuses 19 *mees*-lõpulist. Artiklis tuuakse ühe põhjusena välja, et kuna „paljude ametitega, sealhulgas spordiga on traditsiooniliselt tegelenud vaid mehed, on seesugused sõnad saanud traditsioonilistel põhjustel külge meessugu väljendava sõnaosise”² *Mees*-lõpuliste sõnad (nt *spordimees*, *mängumees*, *jooksumees*) suur esinemis-

¹ E. Kaukonen, Sooliselt markeeritud sõnad eesti spordiuudistes. – Keel ja Kirjandus 2022, nr 6, lk 526–545.

<https://doi.org/10.54013/kk774a3>

² Samas, lk 539.

sagedus tähendaks sel juhul, et neid kasutatakse geneeriliselt mõlema soo kohta. Kaukonen pakub välja, et *mees*-lõpulist sõnade sage ja produktiivne kasutus spordiuudistes võib tulla sellest, et meessoost spordiajakirjanikke on rohkem ja mehed mõtlevat sagedamini, et „inimest esindab eelkõige meessoost isik”.³

Selliste väidete kinnituseks oleks olnud hea näha näitelauseid, mis tõestaksid geneerilist kasutust, ja korpusesse võetud artiklite autorite soolist jagunemist. Ise arvaks, et on ka lihtsamaid põhjuseid, miks *mees*-lõpulis sõnu on korpuses nii palju rohkem. Esiteks võib olla, et meeste sporti kajastatakse lihtsalt enam, olenemata sellest, kas mehed tegelevad spordiga rohkem. Teiseks võib sageduserinevus tulla asjaolust, et naissportlastest räägitakse rohkem sooneutraalsete sõnadega (*sportlane* pro *spordinaine*, *mängija* pro *mängunaine*, *jooksja* pro *jooksunaine*) või kasutatakse liitsõna põhiosa asemel täiendosa soo markeerimiseks (nt *nais-sportlane*). Peab ka arvestama, et paljud spordiga seotud sooliselt markeeritud põhiosaga liitsõnad ei ole neutraalsed, vaid stiilivarjundiga või kõnekeelsed. Näiteks *mängumees*, *võidumees*, *medalimees*, *ninamees*, *vilemees* on EKI ühendsõnastikus saanud märgendi KÕNEKEELNE. Kahe-teistkümnest korpuses esinenud *naine*-lõpulisest sõnast olid vähem kui pooled sõnastikku jõudnud (sh üks neist märgendiga KÕNEKEELNE), ülejäänud olid veidi ebaloomulikud uusmoodustised, nagu *laskesuusanaine*, *eliitnaine* ja *üllatusnaine*. Võib-olla saakski edaspidi uurida, miks just spordiuudiste žanris on tavaks selliseid kõnekeelseid või muul moel mitte-neutraalseid sooliselt markeeritud liitsõnu moodustada. Ehk küsimus võiks olla vastupidine: mitte et miks *naine*-lõpulis sõnu spordiuudistes nii vähe kasutatakse,

vaid miks kasutatakse nii palju sooliselt markeeritud põhiosonaga liitsõnu, kui on olemas sobivad sooneutraalsed vasted.

Teise artikli⁴ kirjutamiseks sai Kaukonen tõuke keelekorralduses esinenud seisukohast, et sõna *esimees* kasutatakse nii mees- kui ka naissoost isiku kohta, kes juhib organisatsiooni, kus on vähemalt üks mees, samal ajal kui *esinaine* sobib kasutada vaid ainult naistest koosneva kollektiivi juhi määratlemiseks. Eesmärk oli teada saada, kuivõrd see seisukoht tegelikus keelekasutuses kajastub. Selleks vaatles Kaukonen perioodil 1920–2021 sõna *esinaine* kasutust kümnendite kaupa, valides igast perioodist 100 juhuslikku lauset, et nende põhjal otsustada, kas sõna on kasutusel ainult naisorganisatsiooni juhi tähistamiseks või juhi tähistamiseks üldiselt. Tulemus näitas, et sõjaeelses Eestis kirjutati esinaistest väga palju, aga seda ainult naisorganisatsiooni juhi tähenduses. Pärast sõda langes sõna *esinaine* kasutus mitmeks kümnendiks, et pärast Eesti taasiseseisvumist uuesti tõusta, kuid siis juba sagedamini üldisemas naisjuhi tähenduses. Sellistele korpusandmetele tuginedes muudeti Kaukoneni ettepanekul EKI ühendsõnastiku⁵ selgitust, mis ütleb nüüd: „Sõna *esinaine* on kasutusel nii nais- kui ka muude organisatsioonide naissoost juhi kohta.” Lisaks selgitatakse, et „naisjuhi kohta sobib kasutada ka [---] naissugu rõhutamata sõnu *juht*, *esiisik*, *president*, *vanem* vms”.

Kolmandas artiklis⁶ vaatleb Kaukonen, millistes semantilistes rollides *tädi*- ja

⁴ E. Kaukonen, Kes on esinaine? – Keel ja Kirjandus 2023, nr 3, lk 328–336. <https://doi.org/10.54013/kk783a4>

⁵ EKI ühendsõnastik 2025, *esinaine*. Eesti Keele Instituut, Sõnaveeb. <https://sonaveeb.ee/search/unif/est/eki,esterm/esinaine/1/est>

⁶ E. Kaukonen, Cleaning aunts and police uncles in action. Unveiling gender dynamics in Estonian compound words. – Eesti ja

³ Samas, lk 540.

onu-lõpulised liitsõnad korpuses esinevad, millistele tegevusaladele need viitavad ja kuidas nende kasutus peegeldab ühiskondlikke suhteid. Peamiselt tuleb välja, et *tädi*-lõpulis sõnu kasutatakse rohkem teenindus- ja haridusvaldkonna töötajate (*koristajatädi*, *õpetajatädi*) ja *onu*-lõpulis rohkem korrakaitse ja ehitusega seotud isikute (*politseionu*, *valvurionu*, *toruonu*) kohta. Need tulemused peegeldavad eelkõige tavalist sugudevahelist tööjaotust ega paljasta keele või ühiskonna kohta midagi ootamatut. Selle asemel oleks huvitav teada, mis kannustas kirjutajaid just neid stiililt mitteneutraalseid sõnu kasutama. Miks *politseionu* või *politseitädi*, mitte lihtsalt *politseinik*? Riivamisi Kaukonen ka tegeleb selle küsimusega, üritades lausekonteksti uurides selgusele jõuda, millist lisatähendust need sõnad mingis kontekstis võiks kanda. Selgus, et algselt lastekeelseid ja teatava hellitava lisatähendusega liitsõnu kasutati sageli ka naljatlevas, iroonilises või suisa negatiivses kontekstis, sõnaga nimetatud isiku naeruvääristamiseks või halvustamiseks. Kõigil juhtudel ei ole ühe või paari lause järgi minu arvates võimalik vahet teha, millist lisavarjundit sõna kannab, aga mingi üldise pildi see siiski annab.

Kõige värskema külje pealt käsitletakse sooliselt markeeritud ja markeerimata ametinimetusi neljandas artiklis.⁷ Uuriti, kuidas keelekasutajad eestikeelseid ametinimetusi tajuvad ja kas taju mõjutab keel või ühiskondlikud stereotüübid. Materjali koguti veebiküsitlusega, mille

soome-ugri keeleteaduse ajakiri. Journal of Estonian and Finno-Ugric Linguistics 2023, kd 14, nr 3, lk 137–171.
<https://doi.org/10.12697/jeful.2023.14.3.05>

⁷ E. Kaukonen, P. Oskolskaia, L. Lindström, R. Marling, Gender, language and labour: Gender perception of Estonian and Russian occupational titles. – Frontiers in Communication 2025, kd 9.
<https://doi.org/10.3389/fcomm.2024.1454022>

käigus paluti vastajatel hinnata viieastmelisel skaalal tööandja perspektiivist, kas mingile ametikohale (nt bussijuht, lüpsja, medõde) eelistatakse tööle võtta ainult mehi, pigem mehi, pole vahet, pigem naisi või ainult naisi. Selgus, et mõned sooneutraalsed ametinimetused tunduvadki keelekasutajatele neutraalsed. Kallutatuse ühe või teise soo poole ilmnes ametite puhul, kus töötajaskonnas on üks sugu ülekaalus: näiteks küünetehniku ja lasteaiatöötaja ametisse peeti enamasti sobivaks naisi, sõduri ametikohale aga mehi. Siiski süvendas kallutatust ka keel: meessoole viitava osisega geneeriliseks peetavaid ametinimetusi (nt *esimees*, *turvamees*) peeti mehele viitavateks märksa enam kui nende sooneutraalseid vasteid (*juht*, *turvotöötaja*). Seega võib öelda, et sooneutraalne keel ei kaota ilmtingimata soostereotüüpset mõtlemist, küll aga aitab sooliselt markeerimata ametinimetuste kasutamine seda vähendada.

Artikliväitekirja ingliskeelne katuspeatükk on põhjalik ja annab hea ülevaate nii kuuest uurimisküsimusest kui ka olulisematest tulemustest. Muljetavaldav kasutatud kirjanduse nimekiri näitab Kaukoneni suurt lugemust ja laia silmaringi. Mõnel juhul oleks siiski tahtnud näha autori arutluskäiku selle kohta, kuidas välismaa autorite väited on kohaldatavad Eesti oludele. Näiteks refereeritakse Anne Pauwelsit (lk 18–19), kes põhjendab keeles peegelduvat meestekeskset maailmapilti sellega, et mehed on rohkem osalenud keelekorralduses ja sõnastike koostamises. Oleks olnud hea teada, kuidas see väide Eesti oludega suhestub. Eesti keelekorraldajate ja leksikograafide seas on juba pikemat aega olnud suur naiste ülekaal. Pigem on eesti sõnaraamatute sisu saanud mõjutada meesautorite kirjandusteosed ja artiklid, mis on olnud näitelause ja -fraaside allikaks.

Võiks ju arvata, et kui keel lihtsalt peegeldab ühiskonnas kehtivaid soorolle ja

jõusuhteid, siis pole mingit mõtet peeglit keeleuendusega ähmastada, aga olukord muutub kohe, kui mõistetakse, et kasutuses taastoodab keel neid soorolle ja kinnistab keelekasutajates soostereotüüpe. Seetõttu on feministlik keelekorraldus igati asjakohane. Töös tuuakse välja, et feministlikus keelekorralduses on „raken-datud kaht põhilist strateegiat: esimene on keele feminiseerimine ehk rohkemate naissoosõnade või mees- ja naissoosõnade paralleelne kasutus ning teine on neutraliseerimine ehk sooneutraalsete väljendite moodustamine”.⁸ Mul jäi märkamata, kumba strateegiat Kaukonen ise soovitaks eesti keelekorralduses kasutada.

Paistab, et viimane strateegia oleks kahel põhjusel sobivam: esiteks on tänapäeval inimesi, kes ei soovi end sooliselt määratleda, teiseks ei saa *naine*-lõpulise sõna loomisel kindel olla, et see hakkab kandma sama tähendust mis vastav *mees*-lõpuline sõna. Näiteks sõnapaarid *peremees-perenaine*, *presidendihärra-presidendiproua* jne ei erine ainult järelosisest tuleneva soolise tähenduse poolest. Kui näiteks sõna *perenaine* mainimisel tekib pigem pilt koristavast, keetvast ja laste eest hoolitsevast naisest, siis *peremees* märgib eelkõige omanikku, käskijat ja otsustajat. Ka piltlikult kasutatakse sõna *peremees* omaja või valdaja tähenduses, seda soost sõltumata: nainegi saab ikka olla pigem *iseenda peremees* kui *iseenda perenaine*.

Eeskuju võiks võtta soome keeleteadlastelt, kes on jõudnud järeldusele, et *mies*-lõpulised sõnad on ainult näiliselt geneerilised, ega soovita neid kasutada naistele viitamiseks. Kuna Soomes on feministliku keelekorraldusega hoogsalt tegeletud juba eelmise sajandi lõpust, saaks sealt kindlasti häid ideid, millised taktikad on tulemust

andnud ja millised mitte. Neil on nii selgeid juhendeid,⁹ üldharivaid artikleid¹⁰ kui ka õpikuid,¹¹ mis seletavad, kuidas keelekasutuses seksismi vältida.

Kokkuvõttes saab öelda, et Kaukoneni väitekiri on oluline mitmest aspektist. Kuigi esimesed katsed eesti *mees*- ja *naine*-lõpulisli liitsõnu korpuslingvistiliste vahenditega uurida tehti juba 20 aastat tagasi, on nüüd korpusanalüüsiks palju paremad võimalused. Kaukonen analüüsibki mahukaid ja värskeid keelekorpusi, mis varasematele uurijatele jäid kättesaamatuks. Inglisekeelse väitekirjana tutvustab see eesti keeles sooliselt markeeritud liitsõnadega seostuvaid probleeme ka rahvusvahelisele lugejaskonnale.

Lõpuks on kõige olulisem, et Kaukonen ei ole jäänud pelgalt olukorra vaatlejaks ja kirjeldajaks, vaid peale eespool nimetatud *esinaine* leksikograafilise kirje parandamise on ta väga olulise panuse andnud teemat populariseerides. Populaarteaduslike artiklite kirjutamise kõrval on ta esinenud agaralt Vikerraadio „Keelesäutsu” rubriigis, suurendades raadiokuulajate teadlikkust soolisest kallutatusest ning muutes keelt seeläbi võrdõiguslikumaks. Ilmselt ongi kõige olulisem need teemad keelekasutajateni viia, et igäüks teadvustaks, kuidas keel meie mõtlemist vormib, maailmapilti mõjutab ja seekaudu ka reaalsust loob.

LIISI PIITS

⁹ Vt <https://kielitoimistonohjepankki.fi/vk/3-sanasto-ja-sanavalinnat/kuusi-korjattavaa-kasitysta-sukupuolineutraalista-kielesta/>

¹⁰ U. Tiirilä, Asiallinen, selkeä ja ymmärrettävä kieli palvelee myös tasa-arvoa. – Kielikello 2020, nr 3.

<https://kielikello.fi/asiallinen-selkea-ja-ymmarrettava-kieli-palvelee-myos-tasa-arvoa/>

¹¹ M. Engelberg, Michiä ja naisihmisiä – Suomen kielen seksismi ja sen purkaminen. Helsinki: Tasa-arvoasiain neuvottelukunta TANE, 2018.

⁸ E. Kaukonen, Sooliselt markeeritud sõnad eesti spordiudistes, lk 528.

Tölkes sündinud ehk õpetlik väljanäitus sellest, kuidas tõlketeos maarahva sekka tuli ja kuidas tema käsi seal käinud

Tölkes sündinud: Eesti kultuuri ajalugu tõlkekirjanduse peeglis (1525–2025). Tallinna Ülikooli Akadeemiline Raamatukogu. 30. IX 2025 – 14. III 2026. Kurator Daniele Monticelli; töörühmas Aile Möldre, Maris Saagpakk, Ave Mattheus, Kaja Tiisel, Anne Lange, Rene Haljasmäe, Triinu Tamm; koordinaator Julia Reinman.

Kuulsal krahvil Monte Kristol
rippus puusal raske pistol,
tõllaga ta sauna tüüris,
kus ta kallim ennast küüris.
Kuid Rinaldo Rinaldiini
pani müüri alla miini
ja kui noorpaar pugespõhku,
lendas kogu krempel õhku.¹

Need salmid, mida siinkohal sai tsiteeritud Betti Alveri novelli „Kõmpa” järgi, on minuni kunagi kauges lapsepõlves jõudnud suulise pärimusena ja seega pisut teisel kujul. Rinaldo Rinaldiini mineeris tolles versioonis hoopis küüni, nii et vaimusilmas võis ette kujutada põhku pugemist sumedas suveõös saunast tulles, klassikaks kujunenud lõhnavate heinte vahele. Seda, kuidas taolised (kuri)kuulsad tegelased said võimaluse Bologna ülikooli semiootiku Umberto Eco terminit kasutades maailmadeülese identiteedi omandada ning meiemaisele ja -kultuursele talu-

maastikule asjatama asuda, selgitas näitus „Tölkes sündinud: Eesti kultuuri ajalugu tõlkekirjanduse peeglis (1525–2025)”. Näitus selgitas ka mitmeid muid asju, sest Tallinna Ülikooli semiootik Daniele Monticelli, võtnud ninamehe rolli, pani vaatamiseks välja tõsist teadmist, ent ka nalja.

Muuseum

Mahukas väljapanek, mis hõlmas poolt tuhandet aastat kultuurilugu, polnud siiski üles seatud taluõue, vaid hargnes laiali Tallinna Ülikooli akadeemilise raamatukogu eri ruumides. Nii kontseptuaalselt kui ka ruumiliselt jagunes see kolmeks. Sissejuhatus teemasse, Eesti tõkeloo alguse pesa, paiknes väiksemas möbleeritud lugemissaalis. Vitriinide taha jäid teadustegevusest märku andvad töökohad, teabetahvlid olid kinnitatud väärrika välimusega kõiteid täis riulite külge. Kui poleks kindlalt teada, et seitsmes Moosese raamat asub hoopis Tartus ning on Toomel seitsme luku ja riivi taga pöranda külge aheldatud, võinuks lausa arvata, et ruumi tagumises otsas, silma alt ära, hoitakse alal ka seesuguseid kallisasju. Kuid sel juhul pidanuks mõistagi tegu olema originaaliga, sest selle maagilise oopuse ringlevad tõlkeversioonid on hoopis uuemad, kui olid selle näituse eksponaadid. Olgu siis tegu Wanradt-Koelli katekismuse (1535) säilinud lehekülgede reproduktsioonide või Heinrich Stahli käsi- ja koduraamatuga (1632–1638) – need ei jää sellele legendaarsele ürikule väärikuselt sugugi alla.

Monticelli on iseloomustanud varauusaegseid eesti keelde tõlkimise tendentse Michel Foucault’ biopoliitika raamidest lähtudes.² Ta osutab tollaste ühalt

¹ B. Alver, Kõmpa. – Looming 1976, nr 11, lk 1856.

² P-R. Larm, 500 aastat tõlkekirjandust. Kuidas edasi? – Sirp 19. XII 2025, lk 4–6.

alla suunitlusega tõlkeprojektide rollile rahvahulkade administreerimisel: kõigepealt vaimulik kirjandus taevariiki silmas pidades, siis seadusetekstid, et keisrile saaks antud, mis keisri kohus, ning viimaks praktilised õpetused matsirahva argielu edendamiseks. Selles näitusetoas pakkuski enim üllatust viimatimainitud mõõtmega seonduv, mis mõjus ühtlasi siiski tuttavlikult ning eluliselt. Rubriiki esindasid näiteks 1781. aastal rootsi keelest ümber pandud „Köki ja Kokka Ramat”, milles sisalduv võiks oletatavasti sobida sisustama populaarse YouTube'i-kanali „Tasting History” mõnda episoodi, ning 1790. aastast pärinev teos paljutootava pealkirjaga „Ramma Josepi Hädda- ja Abbi-Ramat Ehk maggusad ja tullusad jutud ja õppetused, kuidas ma-rahwas woib röömsaste ellada, ausal wisil rikkaks sada, ja isse ennesele ja mu rahwale monnesuguses häddas ja wiletsuses abbi tehha”. Alapealkirja kätketud kirjeldus on komponeeritud parimas eneseabižanri vaimus, ainult et teoses antud juhatused peaks eeldatavasti tulu tõusma mitte üksnes indiviidile, vaid tervele ühiskonnale.

Konverents

Näituse teine ning mahukaim osa hõlmas laias laastus XIX ja XX sajandit, seega perioodi, mida uuriti Monticelli juhitud ning mullu detsembris lõppenud rühma-Grandi „Tõlkimine ajaloos, Eesti 1850–2010: tekstid, tegijad, institutsioonid ja praktikad” (PRG1206) raames. Erinevalt algusaegade ülevaate eraldatud ja kompaktselt paigutusest, mis võinuks asuda ka mõnes väiksemas muuseumis, oli see väljapanek üles seatud avarasse läbikäidavasse fuajeesse. Lugemissaali vaikus siin normiks ei olnud ning olenevalt möödujate arvukusest ja jutukusest võis vitriini ja stende ümbritsesta elu ise. Ka ekspositsioon tegi mitme vaatenurga alt selgeks, et tõlkimine pole olnud isoleeritud vandlitornitegevus: küll

kujundavad ja suunavad seda ajaloolised murrangud, küll kasutatakse seda rohkem või vähem varjatud praktiliste eesmärkide saavutamiseks. Erilise aplombiga tõusis siin mõistagi esile keeleuueandaja Johannes Aaviku kolba-, laiba- ja roimaleksika propageerimine selleks temaatiliselt igati sobivates „Hirmu ja õuduse juttudes”. Muidu kulges tõlkekirjanduse esitlemine mööda ajaloolist telge: liiguti õpetlikelt kalendrisabavestetelt läbi jenoveevalike kannatajannade katsumusi tutvustavate vagajuttude menukate seikluslugudeni, mille vahendusel motos mainitud kangelased siiakanti jõudsidki ja rahva seas populaarsust kogusid. Laulusalmis õnnetult õhku lennanud Monte Kristot seiras kuri saatus ka näitusel – Alexandre Dumas' raamatul oli au esindada 1940. aastal kerglaseks ja kohatuks kuulutatud ning likvideerimisele suunatud „kollaseid” teoseid.

Käsitlemist leidis, kuidas hakkas esile tõusma tõlke ja originaalloomingu eristus ning kuidas on tõlkija ja tema staatus suhestunud allikteksti autoriga, mainimata ei jäänud plagiaadiskandaalidki. Välja toodi konkreetseid tõlkesündmusi ja -tekste, olgu „Sõja ja rahu” kahe konkureeriva tõlke ilmumine või mõjuvõimsa „Kalevala” saabumine eestlaste lugemislauale, esmalt Matthias Johann Eiseni „Wäikese Kalewalana” (1883), milles vahendaja on runod kaaneinfo kohaselt „jututuseks pununud”. Tuletati meelde teinekord kahe silma vahele jäävat tööka, et eesti keelde tõlkimine on aset leidnud ka väljaspool Eestit, tõsteti esile teenekaid tõlkijaid, laiendades tavapärasest kaanonit – näiteks kerkis niigi legendaarse Ants Orase kõrval „kirka tähena” iseloomustatud Marta Sillaots. Tutvustati erineva haardega institutsioone, mis on tõlketegevust läbi aegade kas soodustanud või siis kullipilguga jälgides ohjes hoidnud. Maailmasõdade vaheliste tõlketegude esitlemisele järgnes ju paratamatult Nõukogude perioodi piirangute – ent ka püüdluste – käsitus. Soveti-

seerimise ja tsensuuri kõrval ei jäetud mainimata omamaist tõlkijate koolitamist, tuues välja Ain Kaalepi ja Jaan Kaplinski osa Tartu ülikooli ainulaadse tõlkekabineti tegevuses; ühe käsikirja keerukat teekonda trükkki jälgiti Aleksandr Solženitsõni raamatu „Üks päev Ivan Denissovitsi elus” (e k 1963) näitel.

Teemade paljusus ruumis, mis ise publiku tähelepanu ei suunanud ning süvenema ei sundinud, jättis materjalist küllusliku ja ehk veidi kaootilisegi mulje. Läbivaks lahenduseks näis olevat olnud see, et ajaloo kulu üldistava jälgimise käigus tõsteti esile temaatilisi sõlmpunkte ning sündmusi, mis võiksid värvikate või representatiivsete erijuhtudena kõita isegi nende juhuslike möödujate tähelepanu, kes muidu tõlkemaailma arengufinesside vastu erilist huvi ei tarvitse tunda. Kui arvestada, et kogu materjali põhjalikumaks läbitöötamiseks oli vaja tublisti aega varuda, siis võikski igast infotahvlist mõelda kui iseseisvast stendiettekandest ning fuajeeväljapanekut tervikuna kõrvutada kolme minuti loengute reaga. Kiirustav läbitõtaja sai soovi korral valida põnevana tunduva teema või paar, raamatukogu püsikülalastajal aga oli võimalus igapäevaste „järjejutupeatükkide” põhjal enda jaoks sidus tõkelooülevaade kokku klapitada.

Raamatukogu

Näituse kolmas osa tõmbas hargnevate ja põimuvate teemade paljususe taas koomale, suunates publiku esmalt liikuma piiritletud trepikäiku. Trepimademel ja kõrgemal, avariilitega lähestikku, eksponeeriti kõigepealt tõlkekirjanduse sarju läbi aegade, seejärel oli eraldi kambrike ning seinapind antud imelisele nähtusele nimega Loomingu Raamatukogu. See osa tuletas ülesehituselt meelde heasoovlikke temaatilisi väljapanekuid, mida raamatukogudes ju ikka ühe või teise tähtpäeva

puhul üles seatakse. Piir kogude ja näituse vahel ähmastus, akadeemilist analüüsi ja teadustöötunde oli aimata vähem, küll aga inspireeris nähtu vaatajas ilmselt rohkem isiklikku suhestumist ja äratundmisrõõmu. Eriti tugevat nostalgialaksu võimaldas küllap tõlgitud lastekirjanduse valik, milles seisis sõbralikult kõrvu Karin Michaëlise „Bibi” (e k 1931), Astrid Lindgreni „Pipi” (e k 1968) ja mitmed teised lemmikud läbi aegade.

Oma sõnumi edastas seegi, et need klaasi taha vaatamiseks välja pandud eksemplarid polnud tuttuue moega, vaid neid oli tõepoolest korralikult loetud, mõni oli servadest viledaks kulunud, mõne algne pehme kaas oli tulnud kaitsvale raamatukogukoitele pildiks peale liimida. Viimastel aegadel kõikjal kummitavale küsimusele, kas ka praegu välja antavatel lasteraamatutel (sealhulgas mõistagi tõlkekirjandusel) on lootust millalgi armastatud kapsana lõpetada, tahaks selle näituse järelmõjuna optimistlikult kosta, et küllap ikka. Ju leidub kusagil pärismaailmas ikka sama innustunud tõlkekirjanduse lugejaid, nagu seda oli Paunvere kihelkonnakooli kirstunael Joosep „Kentuki Lövi” Toots, keda millegipärast selles rollis piisavalt ei kiideta. Lugegu nad siis Tolkieni, „Harry Potterit” või midagi, mis veel kirjutamata ja tõlkimata.

Isiklike lugemismälestuste radadele suundudes võib lõpuks suisa unustada, et mitmekesine ja paiguti meelelahutuslikki näitus on tervitatav ja tõhus ettevõtmine kusagil päriselt tehtava teaduse populariseerimise vallast. Kui teaduspublikatsioonideks vormistuvad tulemused kipuvad jääma ringlema lähedaste teemadega tegelejate kitsasse seltskonda, siis seesugune üritus muudab avalikus ruumis otseses ja ülekantud tähenduses ligipääsetavaks nii uurijate avastatu kui ka nende uurimisobjektid – põnevad tõlkeramatud läbi aegade.

ENE-REET SOOVIK

LÜHIKROONIKA

4. märtsil oli Tallinnas hõimuklubi õhtu „Tatarstani udmurtide rituaalne nädal: neli kogukondlikku rituaali“. Tartu Ülikooli etnoloog Eva Toulouze võrdles oma 2017. aasta välitööde kogemust Eesti Rahva Muuseumi poolt 1993. aastal samasse, Varkled-Bödja külla korraldatud ekspeditsiooni tulemustega.

11. märtsil toimus Tartus Õpetatud Eesti Seltsi kõnekoosolek, kus Saara Liis Jõerand pidas ettekande „Ortograafiliste kõrvalekallete stilistilised funktsioonid eesti nüüdisluules“. Esineja andis ülevaate Eestis aastatel 2000–2023 ilmunud algupärastes luulekogudes leiduvatest ortograafilistest kõrvalekaltest ning tõi välja nende viis stilistilist funktsiooni: kuuluvuse markeerimine, autoristiili loomine, eri keelevariantidele viitamine, lugemisprotsessi juhtimine ja keelemängud.

12. märtsil korraldas Emakeele Selts eesti keele päeva Varssavis. Üles astusid Maarika Teral ja Raili Pool (TÜ, „Miks ja kuidas ma eesti keele selgeks õppisin? Motiveeritud õppijate vaade grammatika ja sõnavara omandamisele“), Annika Husar (TLÜ, „Eesnimed Eestis 21. sajandil“) ja Kristiina Praakli (TÜ, „Noortekeel Eestis: suuline kõne ja tähtkeel“).

13. märtsil toimus 2025. aasta keeletegude tänuüritus Eesti Kirjandusmuuseumis. Aasta keeletegude peaauphind läks jagamisele: eesti keele õppele pühendatud koolikorraldus Ida-Virumaa Kutsehariduskeskuses ja „Eesti vanema piiblitõlke sõnastik“ (uurimisrühm Kristiina Rossi juhtimisel, kuhu kuulusid Inge Käsi, Maeve Leivo, Ahti Lohk, Anu Pedaja-Ansen, Heiki Reila, Annika Viht). Rahvahääletuse võitis võrokeelne taskuhääling „Poodi man“.

13. märtsil Tartu Ülikoolis peetud emakeelepäeval kõneles Helen Hint eesti keele ja eesti keeles õppimisest ning õpetamisest tehisaru ajastul. Ta andis ülevaate sellest, mida praeguseks uurin-gute põhjal tehisaru eesti keele oskusest teada on ja kuidas see mõjutab õpilasi ja õpetajaid, üliõpilasi ja õppejõude. On oluline mõelda sellele, mis on hariduse eesmärgid ja kas tehisaru tulek on neid ees-märke muutnud.

13.–14. märtsil peeti Eesti Rahvusraamatukogus raamatuaasta lõpukonverents „Eesti raamat – kaua võib?“. Konve-rentsi fookuses oli raamatuaasta lugemis-uuring „Eestlane loeb 2025“ (ettekannet Marju Lauristinilt) kõrvuti soomlaste (Riie Heikkilä) ja lätlaste (Maija Treile) lugemisuuringutega. Ettekandeplokis „(Kirja)kultuuri ja loominguilise säili-tamine tehisaru ajastul“ esinesid Krister Kruusmaa, Hegle Pärna ja Sten Saluveer, eestikeelse humanitaarteaduse tulevikku kajastasid Eneken Laanese, Eret Talviste ja Liina Lukase ettekanded, eesti kirjandusest maailmas kõnelesid Kristjan Haljak, Berk Vaher ja Piret Noorhani. Marju Lauristin juhatas vestlusringi kirjandusest, haridu-sest ja kirjandusharidusest, kus osalesid Elo Viiding ja Jürgen Rooste ning güm-naasiumiõpilased. Vestlusringis „Noorte hääled kirjanduses“ osalesid Rasmus Politanov, Marie Ojamaa ja Heneliis Notton.

14. märtsil esines Arvo Pärdi keskkuses Arne Merilai loenguga „Luule – proosa – muusika. Liiv, Tammsaare ja Pärt“. Ta käsitles „kunst kunsti pärast“ ja „muusi-kast ennekõike“ põhimõtet eesti kirjandu-ses ja vaatles meie esimese modernistliku luuletaja Juhan Liivi helina-poeetikat ja modernisti A. H. Tammsaare eepilist süva-muusikat.

18. märtsil oli Tallinnas hõimuklubi õhtu „Jamali neenetsite filmiseeria: etno-graafilised välitööd videokaameraga“. Tartu Ülikooli etnoloog Liivo Niglas tutvustas oma 2025. aastal valminud 17 etnograafilisest filmist koosnevat Jamali neenetsite filmiseeriat, milles jälgitakse Lääne-Siberi Jamali poolsaare põhjapõtrade rändkarjakasvatusega tegelevate neenetsite igapäevaelu, töövõtteid ja rituaale.

19. märtsil Eesti Keele Instituudis toimunud kõnekoosolek „Nimede nimel“ oli pühendatud Peeter Pälli 65. sünnipäevale. Ettekannetega esinesid Peeter Päll („Eesti ja udmurdi kohanimed: ühist ja erinevat“), Evar Saar („Jalutuskäik kohanimeloome ja nimeprobleemide maastikul“) ning Külli Habicht („Peeter ja korraldatud keel“).

24. märtsil oli Eesti Rahva Muuseumis 2026. aasta Wiedemanni keeleauhinna laureaadile Anu Lambile pühendatud õhtu. Kuulata sai näitleja, pedagoogi ja tõlkija Anu Lambi spetsiaalselt selleks sündmuseks lindistatud ettekannet „Vaata Wiedemannist järele!“. Vastset laureaati tutvustas 2025. aastal Wiedemanni keeleauhinna pälvinud Tiit Hennoste.

KAITSTUD DOKTORITÖÖD

19. detsembril 2025 kaitses Kairit Tomson Tartu Ülikoolis doktoritöö „Põhjustamiseoste väljendamine ning analüütiliste põhjustamiskonstruktsioonide kujunemine ja kasutus eesti keeles“ („Expressing Causal Relations in Estonian and the Development and Usage of Analytic Causatives“). Juhendajad olid TÜ kaasprofessor Külli Habicht ja TÜ professor Ilona Tragel ning oponent Minna Jaakola (Helsingi ülikool).

27. märtsil peeti Tallinnas Emakeele Seltsi aastakoosolek. Akadeemilise ettekandega „Eesti kirjakeele juurtest raamatuaasta taustal“ esines Karl Pajusalu. Pärast 2025. aasta tegevus- ja revisjonikomisjoni aruannet valiti uueks keeletoimkonna vanemaks Maire Raadik. Seltsi auliikmeks valiti Kristiina Ross.

27. märtsil korraldas Underi ja Tuglase Kirjandusinstituut Tallinnas kirjanike majas Marie Underi õhtu „Ja nüüd langes üks täht ja mu süda löi tuld“. Esinesid Marin Laak („Printsessi kirjavahetusest Ivaskitega: arhiivist raamatusse“), Jaan Undusk („Emalaev nimega Under“, teksti luges ette Janika Kronberg), Aija Sakova („Ivar Ivaski ja Marie Underi poeetiline kõnesõrestik“) ja Janika Kronberg („Ekslemistest labürindis“).

31. märtsil Eesti Rahva Muuseumis toimunud hõimuklubi õhtul pidas Bogáta Timár ettekande „Lapsepõlve unistus – Bernát Munkácsi esimene Udmurdi-maa päevik“. Ungari keeleteadlase Bernát Munkácsi esimene reis Vene impeeriumisse udmurtide juurde leidis aset 1885. aastal. Tema seal kirjutatud päevik avaldati alles 2008. aastal.

Doktoritöö käsitleb põhjuslikkuse väljendumist eesti keeles, keskendudes *panema-*, *ajama-* ja *laskma-*kausatiivkonstruktsioonile. Eesti kirjakeele korpusetest pärit materjali põhjal kirjeldatakse *panema-*, *ajama-* ja *laskma-*kausatiivkonstruktsiooni kujunemist. Konstruktsiooni osaliste semantiliste rollide kaudu kirjeldatakse nende verbikonstruktsioonide semantikat. Suulise kirjelduskatse põhjal tehtud uurimuses nimetatakse ka teisi põhjuslikkuse väljendusvahendeid. Uurimus on tehtud kasutuspõhise keele-

teaduse raamistikus. Töö keskne mõiste on *kausatiivsus*. Teoreetilise tausta moodustavad konstruktsioonigrammatika ja grammatisatsiooniteooria.

Suulise keele põhjuslikkuse väljendusvahendite seas on nii põhjustamis- ja tulemussündmust sisaldavaid vahendeid (nt analüütilised kausatiivkonstruktsioonid) kui ka põhjustamisahela osade sidujaid (nt *sest*). Uurimusest selgus, et enamik põhjuslikkuse väljendusvahendeid ei ole seotud kindlat tüüpi situatsiooniga. Kausatiivkonstruktsioonide kujunemist on selgitatud *panema*, *ajama* ja *laskma* tähenduse, sildkonstruktsioonide, tähendusaste ja kasutusjuhtude sageduse kaudu.

Doktoritöö verbiuurimuste sama metoodika on võimaldanud nii kolme kausatiivkonstruktsiooni kujunemist ja semantikat võrrelda kui ka kirjeldada seda väljendusvahendite rühma teiste põhjuslikkuse väljendusvahendite kõrval. (<https://dspace.ut.ee/items/f46e07a3-444e-46e5-9699-49f0f33313b1>)

29. jaanuaril 2026 kaitses Anna Branets Groningeni ülikoolis doktoritöö „Mediated Receptive Multilingualism: Factors of Success in Facilitation of Language Learning“ („Vahendatud retseptiivne mitmekeelsus: edutegurid keeleõppe soodustamisel“). Juhendajad olid prof Birute Klaas-Lang (TÜ), prof Anna Verschik (TLÜ), prof dr Marije C. Michel (Groningeni ülikool), dr Anja Schüppert (Groningeni ülikool) ja dr Daria Bahtina (California ülikool, Los Angeles). Oponentid olid prof Petar Kehayov (TÜ), prof Renate Pajusalu (TÜ), prof Virve-Anneli Vihman (TÜ), kaasprof Ann Veismann (TÜ), prof Jan ten Thije (Utrechti ülikool), prof Janet M. Fuller (Groningeni ülikool) ja kaasprof dr Remco Knooihuizen (Groningeni ülikool).

Doktoritöö uurib, kuidas on võimalik üksteist mõista, kui kaasvestlejad räägi-

vad keeli, mis pole omavahel suguluses. Töö keskendub vahendatud retseptiivsele mitmekeelsusele (RM) – olukorrale, kus arusaamist toetab kolmas keel, mis on ühe vestluskeele sugulaskeel. Uurimuses vaadeldakse, kuidas eesti keelt emakeelena kõnelejad mõistavad ukraina keelt vene keele vahendusel. Vene keel ja ukraina keel on lähedased sugulaskeeled; paljud eestlased oskavad vene keelt, mistõttu sobib see hästi vahendavaks keeleks. Samuti analüüsitakse eesti ja ukraina keelt emakeelena kõnelejate vahelist suhtlust, kus mõlemad pooled kasutasid oma emakeelt. Töös uuritakse, kuidas selline mõistmine toimib nii kirjalike tekstide lugemisel kui ka vahetus suhtluses ning millised tegurid seda mõistmist toetavad või takistavad. Katsed viidi läbi nii enne kui ka pärast Venemaa täiemahulist sissetungi Ukrainasse 2022. aastal. See võimaldas jälgida sotsiolingvistilisi muutusi Eesti ukraina kogukonnas. Uurimismeetoditest on kasutatud küsimustikke, vene keele oskuse teste, ukrainakeelsete kirjalike ja suuliste materjalide mõistmist, osalejate enesekirjeldusi, keelehoiakute mõõtmist ning suhtlusülesandeid. Koos annavad need meetodid selge ülevaate sellest, kuidas vahendatud RM tegelikes olukordades toimib. Tulemused näitavad, et see toetab edukalt väga erinevate keelte kõnelejate vahelist suhtlemist ja üksteisemõistmist. Arusaamist mõjutavad nii keelelised kui ka keelevälised tegurid. Olulist rolli mängib vene keele oskus ning vene ja ukraina keele tajutus ja tegelik sarnasus, aga ka venekeelse keskkonna kogemus, kontekst, õppimisvõime, keelehoiakud, mitmekeelse suhtluse kogemus, metakeeleline teadlikkus ja üldised teadmised. Kokkuvõttes näitavad tulemused, et vahendatud RM toetab järkjärgulist õppimist ning aitab kaasa mitmekeelse pädevuse kujunemisele. (<https://dspace.ut.ee/items/05aa603a-b240-470d-8a12-e66b6e679046>)

APRILL

- 11. **Hille Pajupuu**, keeleteadlane – 70
Katrin Hallas, tõlkija, toimetaja – 70
- 15. **Aare Pilv**, kirjandusteadlane, kirjanik – 50
- 19. **Priit Aimla**, kirjanik, poliitik – 85
- 24. **Maarja Vaino**, kirjandusteadlane – 50

JÄRGMISTES NUMBRITES:

- Aadlikud balti kirjanduses pärast Põhjasõda
- Tõlkijanimed kirjastuse Loodus ilukirjandusväljaannetes
- Hinnang teismeliste sõnamoodustuses

ISSN 0131-1441
e-ISSN 2346-6014

TELLIMISE
INDEKS 78167

Hind 4.00 €